

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Вестник
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№3(140)/2022

1995 жылдан бастап шығады
Издается с 1995 года
Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Астана, 2022
Astana, 2022

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,
Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жаң Динжин	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Журнал менеджері: Жұматаева Ә.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 8 дана. Басуға 07.12.2021 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,

тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Sholpan Zharkynbekova

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-410)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Managing Editor: Zhumatayeva A.

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 8 copies. Signed in print: 07.12.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора: **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Биженова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Менеджер журнала: Жұматаева А.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 8 экземпляров. Подписано в печать 07.12.2021 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Мазмұны

Лингвистика

<i>Анафинова М.Л., Орманова А.Б.</i> Халықаралық шарттар мәтіндеріндегі құқықтық терминдерді когнитивтік тұрғыдан талдау	8
<i>Абасилов А.М., Тұяқбаев Ғ.Ә., Сарышова К.С.</i> Қызылорда облысындағы апеллатив топонимдердің когнитивтік негіздері	21
<i>Кузембаева Ғ.А., Шонмуринов Т.Е.</i> Қазақ ұлтының тілдік санасында діннің концептіленуі	32
<i>Маралбек Е.</i> Елдес Омарұлының емле туралы көзқарастары	41
<i>Жаркынбекова Ш.К., Заданова Э. Б.</i> Америка лингвистикалық мәдениетіндегі «success» концептісінің метафоралық көрінісінің кейбір ерекшеліктері	57
<i>Кенжалин Қ.К., Абдиров Ө.Қ.</i> Қазақ тіліндегі «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті	70
<i>Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.</i> Мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштердің (XIII-XV ғ.) зерттелу мәселелері	82
<i>Мамышева М.Е., Сейітова Ш.Б.</i> Тарбағатай топонимдерінің семантикасы	95
<i>Құлманов С.Қ., Жаңабекова А.Ә., Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б.Қ.</i> Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері	103
<i>Момынова Б., Слямбеков Қ.</i> Академиялық грамматика жазу дәстүрлері: ғылыми аппараты, құрылымы мен рәсімделуі	114
<i>Исенова Ф.К., Нургазина А.Б.</i> Қазіргі орыс тіліндегі модальділік категориясының грамматикалануы және әмбебаптануы (диахронды-синхронды сипаттау тәжірибесі)	129
<i>Оспанова Б.Р., Сейлханова А.Е., Тимохина Т.В., Акынжанова А.А.</i> Сөйлеудегі тілдік бірліктердің жеке модельдер аспектісінде сөйлеу диагностикасын зерттеу	139
<i>Шагдурова О.Ю., Тюнтешева Е.В.</i> Хакас және Алтай тілдеріндегі вертикалды қозғалыс метафорасы (қазақ тілімен салыстырғанда)	150
<i>Рақымжан О.Қ., Шалабай Б.</i> Ғаламның концептуалдық-тілдік бейнесіндегі «жалғыздық» концептісі (С. Жүнісов шығармалары негізінде)	159

Тіл және әдебиетті оқыту әдістемесі

<i>Ахметова А.Б., Имамбаева Ғ.Е., Чанов Б.</i> Қазақстанда оқушылардың ағылшын тілін шет тілі ретінде оқуы мен жазуының дағдылары	167
---	-----

Әдебиеттану

<i>Кожобекова Р.С.</i> Абай және Шауқи шығармаларындағы даналық	181
<i>Тагудретова Б.Б., Алысбаев Қ.Қ.</i> Мархабат Байғұттың шығармашылық жолының қалыптасуы	191
<i>Жунусова А.К., Тұрысбек Р.С.</i> Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы	200

Contents

Linguistics

<i>Anafinova M., Ormanova A.</i> The cognitive approach in analyzing legal terms in the international treaties' texts	8
<i>Abasilov A.M., Tuyakbayev G.A., Saryshova K.S.</i> Cognitive bases of toponym appellatives of Kyzylorda region	21
<i>Kuzembayeva G.A., Shonmurinov T.Ye.</i> Religion in Linguistic Consciousness of Kazakh Ethnicity	32
<i>Maralbek E.</i> Grammatology of Yeldes Omaruly	41
<i>Zadanova E.B., Zharkynbekova Sh.K.</i> Certain specifics of the metaphorical representation of the concept "success" in American linguistic culture	57
<i>Kenzhalin K.K., Abdirov O.K.</i> Pragma-cognitive potential of paremia «Er tугan jerine, it toigan jerine» in kazakh language	70
<i>Aubakirova K.K., Mustafayeva A.A.</i> Problems of research of medieval written monuments (XIII-XV centuries) of religious content in the Mamluk-Kipchak language	82
<i>Mamysheva M.E., Seitova S.B.</i> Semantics of Tarbagatai toponyms	95
<i>Kulmanov S.K., Zhanabekova A.A., Ashimbayeva N.M., Bisengali A.Z., Shulenbayev N.K., Kordabay B.K.</i> Problems of morphological markup of words in corpus texts, and their inclusion in a computer program	103
<i>Momynova B., Slyambekov K.</i> The tradition of compiling academic grammar in some languages: scientific apparatus, structure and design	114
<i>Issenova F.K., Nurgazina A.B.</i> Grammaticalization and universalization of the semantic category of modality in modern Russian on the basis of diachronic-synchronic description	
Speech diagnostics research in the aspect of particular models of language units in speech	129
<i>Ospanova B.R., Seylkhanova A.E., Timokhina T.V., Akynzhanova A.A.</i> Speech diagnostics research in the aspect of particular models of language units in speech	139
<i>Shagdurova O.Yu., Tyuntseva E.V.</i> Metaphor of Vertical Motion in Khakas and Altai (in Contrast with Kazakh)	150
<i>Rakymzhan O.K., Shalabay B.</i> The concept of "loneliness" in the conceptual and linguistic picture of the world (based on the works of S. Zhunissov)	159

Methods of teaching language and literature

<i>Akhmetova A.B., Imambayeva G.E., Csapó B.</i> Young learners' reading-writing skills in English as FL in Kazakhstan	167
--	-----

Literary studies

<i>Kozhabekova R.S.</i> Wisdom in the works of Abay and Shawki	181
<i>Tagudretova B.B., Alpysbayev K.K.</i> Formation of Marhabat Baigut's creative way	191
<i>Zhunussova A.K., Turysbek R.S.</i> Detective genre in world and kazakh literature (Based on the work of the writer Kemel Tokayev)	200

Содержание

Лингвистика

<i>Анафинова М.Л., Орманова А.Б.</i> Когнитивный подход при анализе юридических терминов в текстах международных договоров	8
<i>Абасилов А.М., Туякбаев Г.А., Сарышова К.С.</i> Когнитивные основы топонимов-апеллятивов Кызылординской области	21
<i>Кузембаева Г.А., Шонмуринов Т.Е.</i> Концептуализация религии в языковом сознании казахов	32
<i>Маралбек Е.</i> Грамматология Елдеса Омарулы	41
<i>Жаркынбекова Ш.К., Заданова Э.Б.</i> Некоторые особенности метафорического проявления концепта «успех» в американской лингвокультуре	57
<i>Кенжалин К.К., Абдиров О.К.</i> Прагма-когнитивный потенциал паремии «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» на казахском языке	70
<i>Аубакирова К.К., Мустафаева А.А.</i> Проблемы исследования средневековых письменных памятников (XIII-XV вв.) религиозного содержания на мамлюкско-кыпчакском языке	82
<i>Мамышева М.Е., Сеитова Ш.Б.</i> Семантика топонимов Тарбагатай	95
<i>Кулманов С.К., Жанобекова А.А., Ашимбаева Н.М., Бисенгали А.З., Шуленбаев Н.К., Кордабай Б.К.</i> Проблемы морфологической разметки слов в текстах корпуса и их включения в компьютерную программу	103
<i>Момынова Б., Слямбеков К.</i> Традиция составления академической грамматики: научный аппарат, структура и оформление	114
<i>Исенова Ф.К., Нургазина А.Б.</i> Грамматикализация и универсализация семантической категории модальности в современном русском языке (опыт диахронически-синхронического описания)	129
<i>Оспанова Б.Р., Сейлханова А.Е., Тимохина Т.В., Акынжанова А.А.</i> Исследование речевой диагностики в аспекте частных моделей языковых единиц в речи	139
<i>Шагдурова О.Ю., Тюнтешева Е.В.</i> Метафора движения по вертикали в хакасском и алтайском языках (в сравнении с казахским языком)	150
<i>Ракымжан О.К., Шалабай Б.</i> Концепт «одиночество» в концептуально-языковой картине мира (по произведениям С. Жунусова)	159

Методика преподавания языка и литературы

<i>Ахметова А.Б., Имамбаева Г.Е., Чапо Б.</i> Навыки чтения и письма у учащихся, изучающих английский язык как иностранный в Казахстане	167
---	-----

Литературоведение

<i>Кожобекова Р.С.</i> Мудрость в произведениях Абая и Шауки	181
<i>Тагудретова Б.Б., Алпысбаев К.К.</i> Становление творческого пути Мархабата Байгута	191
<i>Жунусова А.К., Турысбек Р.С.</i> Жанр детектива в литературе и творчество Кемеля Токаева	200

M.L. Anafinova¹
A.B. Ormanova^{2*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author: asel_86@mail.ru

The cognitive approach in analyzing legal terms in the international treaties' texts

Abstract. Cognitive linguistics dealing with the description and explanation of mental structures and processes connected with language knowledge is viewed as a flexible framework rather than one widely accepted theory; therefore, it is applicable in the study of terms. The article aims to analyze legal terms from cognitive linguistics' perspective. More specifically, we apply a cognitive approach in interpreting legal terms and explain the way being used in the international treaties' texts by presenting the document's frame structure. We reveal the legal document's frames with the terminals and lexical expressions in Kazakh and English. The study analyzes the agreement document as a script due to a F. Ungerer and H-J. Schmidt's framework. The terms are undergone the concept structure research technique with presenting paradigmatic and syntagmatic relationships.

Keywords: cognitive; term; concept; frame; script.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-8-20>

Introduction

The cognitive sciences began as an intellectual movement in the 1950s, often referred to as the cognitive revolution [1, p. 142], benefiting developing the new directions in linguistics - cognitive linguistics and cognitive psycholinguistics. In Schmidt & Ungerer's [2] opinion, the science regards cognitive linguistics differently as two competing, and in many respects, incompatible approaches to language study characterize it. The first view sees knowledge about language as an exceptional

human ability that is not related to other cognitive faculties such as perception, attention, or memory. The second view emphasizes the experiential nature of linguistic competence. Because cognitive linguistics sees language embedded in the overall cognitive capacities of man, topics of particular interest include:

- the structural characteristics of natural language categorization (such as prototypicality, systematic polysemy, cognitive models, mental imagery, and metaphor);
- the functional principles of linguistic organization (such as iconicity and naturalness);

- the conceptual interface between syntax and semantics (as explored by cognitive grammar and construction grammar);
- the experiential and pragmatic background of language-in-use; and the relationship between language and thought, including questions about relativism and conceptual universals [3].

According to Bednarikova [4, p. 9], cognitive linguistics is one of the cognitive science disciplines that deal with describing and explaining mental structures and processes connected with language knowledge. It examines the possibilities of shaping the process of learning, reception, and production of language, while its real effort is to create an elaborate theory about the cohesion of structural and procedural aspects of language knowledge. The scholar proposes two main paradigms of conceptualizing the language within cognitive linguistics' frames, such as modular and holistic. Therefore, "... Modular approach characterizes language as an autonomous module, separated from modules of other cognitive abilities. The holistic approach describes language structures and operations as inseparable parts of whole cognitive abilities, categorization processes, and conceptualization of perceived reality" [4, p. 10].

The language's cognitive description closely connects the language's cultural interpretation with the speaker's philosophical interpretation. Meanwhile, the language's cultural description cannot exist outside the linguistic theory of a specific language. Cognitive research has to take into account the fact that the language «encodes information about different types of thinking, corresponding to different stages of human development ...» [5, p. 39].

Human consciousness's functioning allows a person to develop generalized knowledge about connections, relations, laws of the objective world that form the person's «worldview.» It is a picture of the world, a detailed classification scheme of the world (real, possible, virtual), presented in the minds of native speakers and realized by them in the preferred, and therefore actual, linguistic forms and speech structures reflected in the texts. In linguistics, Humboldt who had originated the idea that language and

worldview are inextricable first took the concept of the linguistic worldview into focus. Human beings can communicate with other people employing a system of conventional signs, which refer to classes of phenomena in extra-linguistic reality. Hence, a particular cognitive view of the world, categorization, and conceptualization are encoded in the human mind [6].

According to Sabralimova [7], the cognitive approach along with the discourse explains what a speaker thinks about at the moment of speech generation and what language is appropriate in a particular speech situation. Language knowledge is considered the whole experience of cognitive, speech, and abstracting activity of a person, «captured» in memory in the form of the system-linguistic meaning.

In recent years, much research in the field of cognitive linguistics has appeared in Kazakhstan. Cognitive and communicative approaches in the analysis and interpretation of the language and its elements match the modern paradigm of language research in the Kazakh linguistic community [8]. Attempts to unite the semantic and grammatical approaches of text study and create a new methodology for cognitive analysis and interpretation of linguistic signs are common to Karlinsky, Bayandina, Burkitbaeva, Gizdatov, Ekshembeeva, Murzagalieva, Temirkhanova. Karlinsky [9, p.127] gives the following definition to cognitive linguistics as "(relation language-thinking) explores the surrounding world and its reflection in the language consciousness, as well as the study of the relationship between logical and linguistic categories (concept-word; judgment, inference-sentence) in speech-thinking during speech production'.

Hence, cognitive linguistics gives a psychological explanation of linguistic facts and language categories, and relates language forms with their mental representations and experience [10].

Theoretical background

Establishing a concept 'term' has been long and diverse due to being quite complicated [11]. Vinogradov [1947] formulated the essence of a term and noted that a word becomes a scientific

term if only it is a tool of logical definition. In its historical evolution, the concept 'term' was interpreted as follows:

- "a word that is a name of a strictly defined concept" [12].
- "a word that shows strictly defined philosophical, scientific, technical, etc. concept" [13].
- "a specific type of certain verbal designations that convey certain concepts established at a certain stage of the development of science and revolutionary practice. The terminological concept transmitted by the term may not coincide with the dictionary meaning that is inherent in this word value in everyday life" [14].
- "words and phrases denoting permanent concepts, used in various fields of science, technology, cultural and social life" [15].
- "a word or a collocation being the exact name of a special concept for any field of science, technology, production, social-political life, culture, etc.» [16].
- «a word or collocation with historically justified or conventionally assigned meaning that reflects one concept in a specialized field of knowledge or production» [17].
- «a basic unit of science, a special area of expertise and area of human activity denominating processes and objects and, at the same time, acting as an agent of environmental world cognition» [18].
- «a word or a collocation that is coordinated with a clearly defined concept of a science, art, social and political life and enters a systemic relationship with other similar units of language, forming with them a particular system, or terminology" [19].
- "special vocabulary used in certain branches of science and technology, and its main features are accuracy, brevity, and consistency" [20].

According to Aitbaiuly (2014), a term is a scientific concept and a primary means of scientific research. The accuracy of the term is due to the three following factors: a selection of the exact features of the concept that the term should designate; correct selection of the

components and elements of the term at the time of creating the term; and ensuring the organizational unity of the named elements in the process of term formation. In addition, due to accelerating scientific and technological development, informative overloading is faced. That is why conciseness of the term is mandatory. As the Kazakh language belongs to the Turk group within the Altai language family, when creating a term in Turkology, the following methods are suitable: shortening the elements of the term, replacing one element with another, using abbreviations [14].

Generally, terms can be divided into scientific and technical. The scientific terms denote the theoretical concepts of sciences, while the technical ones represent tools, artifacts, observations, experiences, and measures. Some authors support the taxonomy where their origin can classify scientific terms into aboriginal and borrowed ones; by motivation degree into "correct" and "erroneous" ones; by definition degree into prototerm, terminoids, and preterms; by functional style into normative and non-normative ones [21].

Terminologists assume that the term's structure is a rather complicated, multi-layered, and heterogeneous formation that needs multidimensional analysis. Linguists pay special attention to the horizontal and vertical measurement of the term's scientific, professional, and cultural memory [22].

A cognitive view of a term removes the contradictions between the term's structural-semantic model and the type of situation [23]. The first and fundamental requirement for using a term in the text is the identity of the concept and the term expressing it. This identity means the similarity, the identity of the two categories. The concept is revealed as thought about an object and phenomenon of reality, reflecting its general and essential features, connections, and relationships. At the same time, a term stands for the relevant symbolic form.

Following Telia (1966), a cognitive model of a term is defined as a «semantic triangle» that covers "concept" – "prototype" (denotation) – "realia of the world.» This triangle does

not merely replace the term with a concept. According to it, a concept is believed to be a series of systemically organized and most essential features of an object or phenomenon of the world around us. A concept is a unit of «mental or psychic resources of our consciousness. It is an information structure that reflects the knowledge and experience of a person; an operational, meaningful unit of memory, mental vocabulary, a conceptual system of the language of the brain (*lingua mentalis*), the whole picture of the world, reflected in the human psyche» [10].

Maslova [24] defines the socially significant role of the concept in representing knowledge, noting, «concepts in human consciousness arise as a result of activity, experiential comprehension of the world, objective activity.» The linguist notes: «Each word is a fragment of the entire system of language vocabulary. A language's vocabulary presents a system because every item stands in particular relation to other items within the system. This system operates through paradigmatic and syntagmatic links».

A concept is always a piece of knowledge structured in a frame. Temirgazina [25] defines it as follows: «A frame is a mental form of knowledge representation that conveys the main scheme of a stereotypical situation that sets the relationship between participants and circumstances.» The concept of a term embedded in the frame is not entirely abstracted from the surrounding culture. However, according to V. N. Telia, it has «national and cultural residence permit. It 'lives' in different types of consciousness: in philosophical, scientific, artistic, mainstream and always specific cultural contexts that they reflect» [26]. The concept does not just consist of the entire set of lexical meanings reflecting a given phenomenon or object. It includes all non-conceptual semantic parts, all possible background knowledge, and even feelings and experiences. Besides, the concept of a term is more due to intentional significance than that of a common word.

Overall, in specialized languages, meanings are formulated through concepts and conveyed to others with the help of terms. Concepts refer to objects of the inner or outer world as well as

properties and relations. A concept, however, is only a mental construction derived from objects. While communicating that mental construction, a symbol is assigned to the concept representing it, usually a term in technical communication (11).

Methodology

The data collection for this study took in the texts of eighteen international official documents (Agreements, Contracts, Protocols). They were drawn in accordance with the Methodological recommendations for the development of draft international legal documents of the Commonwealth of Independent States, approved by the Decision of the Council of Foreign Ministers of the CIS of September 18, 2003 [27]. This document regulates juridical techniques, language, and terminological requirements.

We focused on the legal terms in the frames. Frames reflected the pragmatic information about these texts that are informative for participants in the contractual process and reflect the essential information about objects and situations in the external linguistic environment. In our case, there is the cliché used when drafting international agreements and contracts. We divide the text of the contract and treaties into fragments and segments – «text stretches,» informative about the specified model. The information carriers that fill the frame nodes can be words, terms, phrases, sentences, and completely super-phrasal units.

Discussion

The frame of the contract and agreement includes the following terminological and semantic functions: information about the text itself (name, year of compilation, deadlines, parties, location, and other points), as well as information about the objects and situations described in it (obligations, guarantees, compensation, force majeure). Such concretization is considered an effective means of regulating the speaker's mental activity since this mental tool induces the recipient's mind. This image allows a complete understanding of the perceived message.

Example: «For the avoidance of ambiguity, it is confirmed that the **treatment provided for in paragraphs** (1) and (2) above shall apply to the provisions of **articles** 1 to 11 of this **Agreement**”.

This example shows the semantics of the framework assumes that the subjects of perception fully possess knowledge of terms in the legal Terminology.

Table 1. A frame of the juridical document

Terminal (Node)	Typical lexical expression (TLE)	
	English	Kazakh
Document	Agreement	Kelisim
	Convention	Konventsua
	Final Act	Qorytyndy akt
	Treaty	Shart
	Declaration	Deklaratsua
	Exchange of notes	Notalar alması
	Annex	Qosymsha
	Protocol	Hattama
	Communique	Kommiýnikе
	Contract	Kelisim-shart
	Instruction	Nusqaýlyq
Part of the document	article	bap
	paragraph	paragraf
	chapter	memleket
	copy	danasy
	provision	ereje
	signature	qoly
	preamble	kiripe
Act	Denunciation	Kúshin joıy
	Ratification	Ratifikatsualay
	Negotiation	Kelissózder
	Prorogation	Progatsua
	Cancellation	Kúshin joıy
	Interpretation	Túsindirý
	Approval	Maqulday
	Conclusion	Qorytyndy
	Acceptance	Kelisim
	To accept	Kelisý
	To pass	Qabylday (zań)
	To undertake	Qabylday (ózine)
	To consult	Sovetovatsia
	To confirm	Rastay
	To agree	Kelisý
	To define	Anyqtaý
	To effect	Júzege asyryǵa

Doer	Government	Úkimet
	Minister	Ministr
	Contracting party	Ýaǵdalasýshy Tarap
	Authority	Ókildi organdar
	Plenipotentiaries	Senimdi ókilder
	Embassy	Elshilik
	Member	Múshesi
Time	Committee	Komissıa
	Date	Kúni
	Delay	Keinge qaldyrý
	Term	Merzimi
	Period	Kezeń
Attribute	Administrative	Ákimshilik
	Mutual	Ózara
	Executive	Atqarýshy
	General	Jalpy
	Special	Arnaly

The agreement document can be analyzed as scripts that are knowledge structures particularly designed for frequently recurring event sequences. Frames are presented as structured patterns of knowledge related to recurring situations, which are reflected linguistically in the lexical relations between verbs and in the syntax of clauses. According to Ungerer and Schmidt [28] in order to account for knowledge structures that represent larger sequences of events connected by causal chains, the notion of the script was introduced.

In Table 1, there is a script of a frame of eighteen legal documents with terminals (nodes) and lexical expressions analyzed in our study.

The linguistic frame above captures the normative way of describing the situation typical for contracts and treaties. The linguistic frame is based on the norm of describing abstract pattern building, the formation of abstract and imaginative representations, hypothecation. Document terminal is based on the terms *agreement, convention, treaty, pact*, and others, which denote various international documents. Part of the Document terminal contains information that activates the first terminal, as it shows the division of the document into chapters, sections, paragraphs – *article, paragraph, chapter*,

copy, provision, signature, preamble, and prescribes a behavior model. Action terminal describes various types of activities expressed in such legal terms as *denunciation, ratification, negotiations, prorogation, cancellation*, etc. The semantic function of Doer terminal defines the subjects of communication, and such legal terms *Government, Contracting party, Authority, Committee* express this function. Time terminal describes the time frame for the operation of a legal document expressed in terms *date, delay, term, period*. It should be noted it is the least diverse and is limited only to these lexical expressions. Attribute terminal describes the relationships in juridical communication as *Administrative, Mutual, Executive, General, Special*.

The hierarchical structure of frames allows to quickly analyzing all levels and components of interaction. The transition from one terminal to the next is fast since they are closely related to each other [29]. The presented frame scheme indicates that the terminals themselves have a complex structure. Each element of the scenario has its frame that describes these elements' roles, characteristics, and relationships.

Thus, the organization of frames and their interaction in each scenario necessarily reflect the prevailing ideas about the most significant concepts that make up this area of knowledge and

field of activity and their spatial and temporal characteristics [30]. In other words, the whole set of terms that nominate the analyzed scenario is a fixation of objectively existing processes, objects, and subjects of an international contract and treaties.

Results and discussion

Paradigmatic and syntagmatic cannot be contrasted and mutually excluded to represent text's semantics [31]. Semantic links between the legal document's lexical units provide a logically connected perception of this text by the target audience. A frame represents associative chains

that combine words into syntagmatic groups of words.

Figures 1-6 below show the paradigmatic-syntagmatic frame of the legal terms *Agreement*, *Committee*, *Cooperation*, *Negotiations*, *Provision*, *Relations* modeled on the principle of a field that means the unity of language units according to the common ground of the content - semantic and functional. The units of the same field reflect the subject, conceptual, or functional similarity. That is why the field model represents a dialectical connection between linguistic phenomenon and the non-linguistic world.

The field model of the language used allows distinguishing the core lexical unit (center) and

Figure 1 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Agreement"

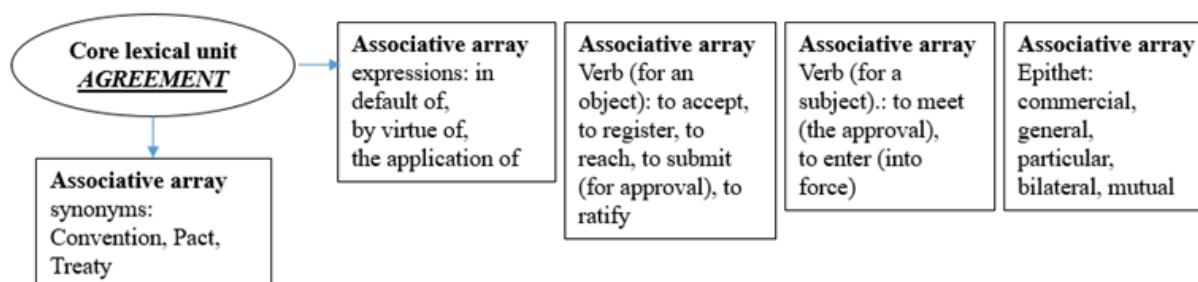

Figure 2 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Committee"

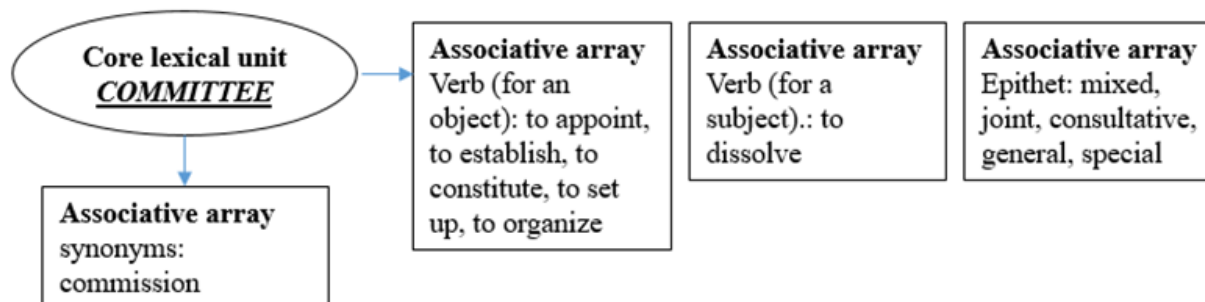

Figure 3 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Cooperation"

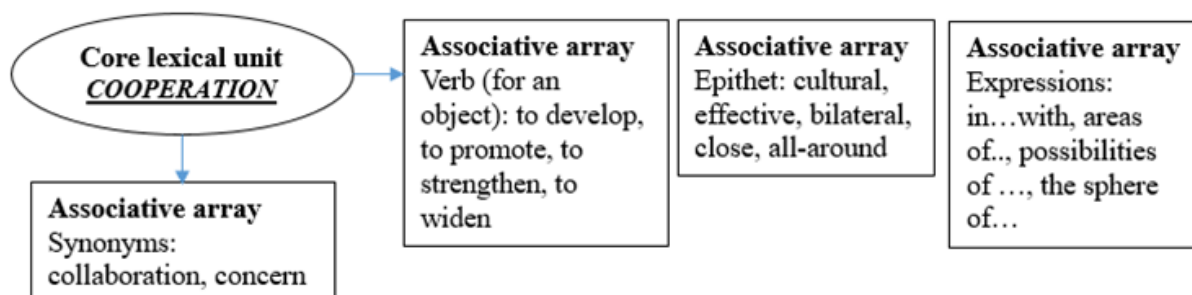

Figure 4 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Negotiation"

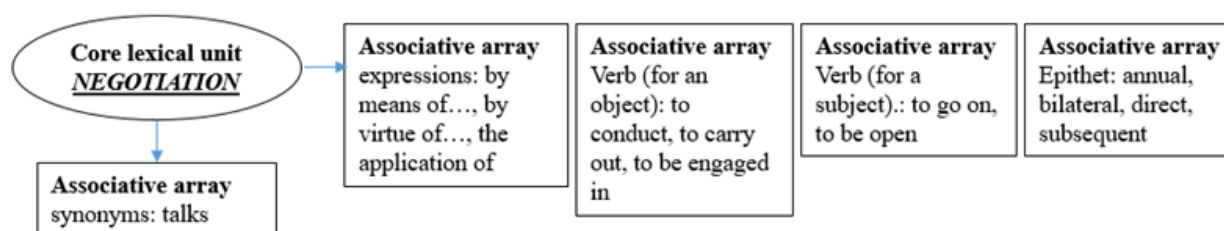

Figure 5 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Provision"

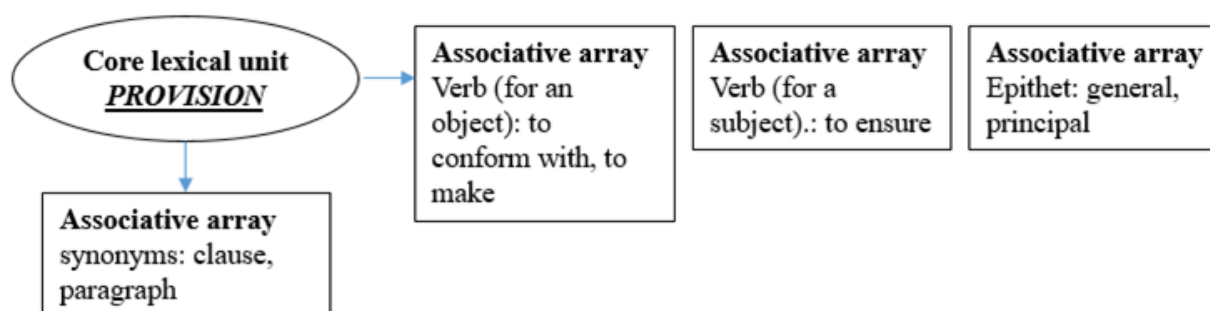
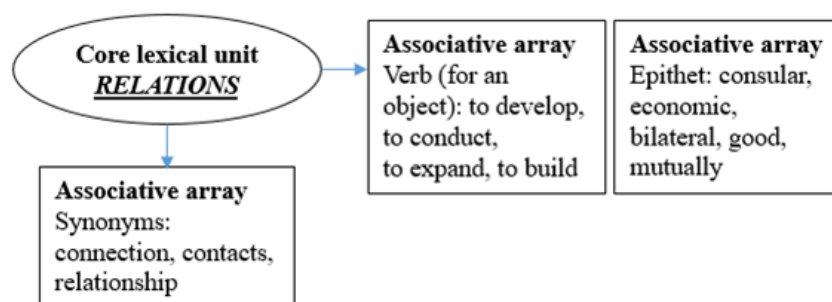

Figure 6 - Paradigmatic-syntagmatic relations of the legal term "Relations"

the periphery. According to Alefirenko [32], the language field's nuclear elements are the most specialized for performing field functions. In other words, the core concentrates the maximum set of categorical features. At the same time, language units with an incomplete set of these features form the periphery.

As can be seen, the semantics of *agreement* is determined by its core lexical unit and the appropriate periphery in the field. Core lexical unit is central of its interpretive field which includes *commercial, general, particular, mutual*; the verbs *to meet the approval, to enter into force* where agreement can be a subject; the verbs *accept, register, reach* where it can serve as an object; the

synonyms *convention, pact, treaty*; expressions *in default, by virtue of, the application of*. The verbs described in the associative array are prerequisites for the activity making an agreement to happen. The term *agreement* presupposes three scenes of the activity - on the one hand, the agreeing itself (to accept, to reach, to submit for approval) and the actual signing of the document, on the other hand. The third scene includes the results that follow from it (to ratify, to enter into force). The script's verbs reflect these phases of the social act *making an agreement*, both presented in the script.

A similar script interpretation can usual for *committee*. Two scenes of the process are reflected in the script – forming the committee (to appoint,

to establish, to organize) and the dispersing of the committee (to dissolve).

Core lexical unit of the *committee* has a relevant synonym commission, epithets *mixed, joint, consultative, general, special, the verbs to appoint, to establish, to constitute, to set up, to organize* to go with as an object, and with the verb *to dissolve* it can be a subject.

The semantics of the term *cooperation* is the core of the entire interpretative field, which includes the synonyms *collaboration, concern* and verbs *to develop, to promote, to strengthen, to widen*; the epithets such as *cultural, effective, bilateral, close, all-around*; and along with the following *in...with, areas of..., possibilities of..., the sphere of...* it can form expressions.

Core lexical unit *negotiation* is central of its interpretive field, which includes the epithets *annual, bilateral, direct, and subsequent*; the verbs *to conduct, to carry out, to be engaged in, to go on, to be open*; the synonym *talks*; and expressions *by means of..., by virtue of..., the application of*.

The term *provision* with its core lexical unit central of its interpretive field, which includes the epithets *general, principal*; the verbs *to conform with, to make, to ensure*; and its synonyms *clause, paragraph*.

The semantics of the term *relations* adds to its content and is the core of the entire interpretative field, which includes definitions: *consular, economic, bilateral, good, mutual, profitable*; and verbs: *develop, conduct, expand, create*, in which *relations* can be an object.

Taking the epithets, in particular, we claim that they are «integrated» in the script, denoting different aspects, mainly manner or way of performing the activities. People have expectations about how these things can happen based on the scripts they have in their minds. When we take part in different social acts, we fill in the scripts we have in our minds with the relevant concepts.

The horizontal row's central and peripheral semantic components express the legal terms' content and reflect syntagmatic relations. Within syntagmatic relations, compound term combinations, epithets, and expressions are inherent in all terms. The vertical row reflects

the paradigmatic relations of the legal terms that are characterized by the relevant synonyms. The presented legal terms show the implementation of the frame's cognitive model. The meanings of words are correlated with specific cognitive contexts – the cognitive structures or blocks of knowledge behind these meanings and provide full understanding.

Therefore, legal terms are mental units that reflect specific professional knowledge. They have a frame organization and serve to structure the juridical document's text that is the element of professional cognition. The core of the term, a concept, is a base layer, represents its cognitive features while peripheral components reflect the multidimensionality of the frame field. Both show the implementation of the cognitive model of the frame.

Conclusion

Our study analyses the terms using cognitive approach that considers them phenomena of specific speech activity and elements of human consciousness of professional legal cognition. The term's content shows its multidimensionality and knowing the cognitive nature of terms allows determining its meaning correctly, which contributes to the appropriate use in the text of a legal document. The cognitive approach reveals the terms as a cognitive element, defining its characteristics as a concept on the semantic level.

The data collection for this study took in the texts of eighteen international official documents and treaties created in accordance with Methodological recommendations for the development of draft international legal documents of the CIS and used in the current juridical practices in Kazakhstan.

The agreement document analysis can be concerned as a script from Ungerer and Schmidt's framework perspective. Having analyzed the legal documents, we confirm that the linguistic frame sets up such texts' normative scenario. It means that the appropriate typical lexical expressions characterize each terminal (document, part of the document, act, doer, time, and attribute). The juridical document frame includes the

specific terminological and semantic functions that are realized through legal terms. The frame acts as a formal mechanism for recognizing and representing semantics, syntactic, and pragmatics of the legal term. Further, agreeing with a complex structure of a terminal, we analyzed the legal term with the concept

structure research technique that let reveal the paradigmatic-syntagmatic relationships within the frames. It showed that the core and periphery determined the chosen legal terms' semantics in the language field. A frame structure explained the way legal terms were formed and operated at the functional level.

References

1. Miller G. (2003). The cognitive revolution: A historical perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, No 7 (3), p. 141–144.
2. Schmid H-J, Ungerer F. *Cognitive Linguistics* [Electronic resource]. - URL: <https://www.researchgate.net/publication/316702247> (Accessed: 10.11. 2020).
3. ICLA. International cognitive linguistics association [Electronic resource]. - URL: <https://www.cognitivelinguistics.org/en> (Accessed: 13.10. 2020).
4. Bednářiková, M. *Introduction to Cognitive Linguistics*. Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013.
5. Гринев-Гриневи́ч С.В. Терминоведение. Учебное пособие. - М.: Академия, 2008.
6. Grzegorzczukowa, R. What is the linguistic worldview and why is it worth studying? [Electronic resource]. - URL: <https://www.researchgate.net/publication/286048708> (Accessed: 10.10.2020).
7. Сабралимова А.Е. The cognitive-communicative approach to teaching aspect-tense verb form of English language. [Electronic resource]. - URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=31502886> (Accessed: 13.11.2020)
8. Сулейменова Э. Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики, 1991-2001: материалы к докладу на Международной конференции МАПРЯЛ. - Алматы: Арыс, 2001.
9. Карлинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков, Алма-Ата: Гылым, 1990.
10. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация, 2001, В. 1. С. - 9-17.
11. Nedobity W. The General Theory of Terminology: A Basis for the Preparation of Classified Defining Dictionaries. [Electronic resource]. - URL: <https://www.researchgate.net/publication/236759405> (Accessed: 25.10.2020).
12. Толковый словарь русского языка в 4-х т. [Электронный ресурс]. - URL: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/default.asp> (дата обращения: 13.10.2020).
13. Энциклопедический словарь под ред. Б. А. Введенский. – М: Большая советская энциклопедия, 1953-1955.
14. Жубанов Х. К. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата. 1966.
15. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. / С. Кенесбаев, Т. Жанузаков; Акад. наук КазССР. Ин-т языкознания. - 2-е изд., испр. и доп. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1966.
16. Zhovtobryukh, M. A. *Ukrainian literary language*. Moscow: MGU. - 1984. – 335 p.
17. Mostovyy M. I. *Lexicology of the English language*. Kharkiv: Osnova. - 1993.
18. Ivina L. V. *Lingvo-cognitive bases of the analysis of branch terminosystems (on the example of the English-language terminology of venture financing)*. Educational and methodological manual. - Moscow, Academic project, 2003.
19. Voznjuk Gh. L., Bulyk-Berkhola, S. Z., Ghnatjuk M. V. et al. *Terminological vocabulary in the system of professional speech: methodical instruction for independent work of students*. Ljviv: Vyd-vo Nac. Un-ty "Ljvivjska politekhnikha" - 2010.
20. Айтбайұлы О. Основы казахской терминологии. Алматы: Абзал-Ай. – 2014.
21. Vakulenko M. Term and terminology: basic approaches, definitions, and investigation [Electronic resource]. - 2014. - URL: <https://www.researchgate.net/publication/336605560> (Accessed: 7.11.2020).

22. Volodina M. The cognitive-informational nature of the term: (based on the Terminology of mass media). Moscow: Moscow university publishing house. 2000.
23. Brenes P. 2017. Terminology for beginners [Electronic resource]. - URL: <http://inmyownterms.com/imot-e-book/> (Accessed: 25.10.2020).
24. Маслова В. А. Современные направления в лингвистике – М.: Академия, – 2008.
25. Temirgazina Z. Modern theories in domestic and foreign linguistics. Moscow: Flinta. - 2015.
26. Telia V. What is phraseology. Moscow: Science. – 1966.
27. О толковании положений методических рекомендаций по разработке проектов международно-правовых документов Содружества Независимых Государств, утвержденных Решением Совета министров иностранных дел СНГ от 18 сентября 2003 года, в части, касающейся международных договоров (2003). [Электронный ресурс]. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/H070000453_ (дата обращения: 23.10.2020).
28. Schmid H-J, Ungerer, F. An Introduction to Cognitive Linguistics. Second Edition. Longman/Pearson, 2006.
29. Мурзагалиева М. Речевой акт и фрейм // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – 2005. Т. 3 (85) – С. 94-96.
30. Екшембеева Л.В. Ментальные пространства научного текста // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – 2003. – Вып. 9 (71) - С. 6-8.
31. Попова З. Стернин И. Семантико-когнитивный анализ языка. - Воронеж: Истоки, 2007.
32. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы языкознания. - Москва: Флинта: Наука. – 2005.

References

1. Miller G. The cognitive revolution: A historical perspective. Trends in Cognitive Sciences, 7 (3), 141–144, (2003).
2. Schmid H-J, Ungerer F. Cognitive Linguistics [Electronic resource]. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/316702247> (Accessed: 10.11. 2020).
3. ICLA. International cognitive linguistics association [Electronic resource]. Available at: <https://www.cognitivelinguistics.org/en> (Accessed: 13.10. 2020).
4. Bednáriková M. Introduction to Cognitive Linguistics (Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013).
5. Grinev-Grinevich, S. (2008). Terminologiya. [Terminology] (Academia Moscow, 2008).
6. Grzegorzczkova R. What is the linguistic worldview and why is it worth studying? [Electronic resource]. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/286048708> (Accessed: 10.10.2020).
7. Sabralimova A. The cognitive-communicative approach to teaching aspect-tense verb form of English language [Electronic resource]. Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=31502886> (Accessed: 13.11.2020).
8. Suleimenova E. Aktual'nye problemy kazakhstanskoy lingvistiki: 1991-2001 [Current problems of Kazakhstan linguistics: 1991-2001] (Arys, Almaty – 2001).
9. Karlinsky A. Osnovy teorii vzaimodejstviya yazykov [Fundamentals of the theory of the interaction of languages] (Gylym, Almaty, 2002).
10. Kubryakova, E. O kognitivnoj lingvistike i semantike termina «kognitivnyj» [On cognitive linguistics and semantics of the term «cognitive»], Vestnik VGU, Seriya lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija [Bulletin of Voronezh State University. Linguistics and Intercultural Communication series], 1, 4-10 (2001).
11. Nedobity W. The General Theory of Terminology: A Basis for the Preparation of Classified Defining Dictionaries [Electronic resource]. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/236759405> (Accessed: 25.10.2020).
12. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of Russian language]. [Electronic resource]. In 4 vol. Available at: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/default.asp> (Accessed: 13.10.2020).
13. Enciklopedicheskij slovar' [Encyclopedic dictionary. Edited by B. A. Vvedensky]. In 3 vol. (Great soviet encyclopedia, Moscow, 1953-1955).
14. Zhubanov Kh. K. Issledovaniya v kazakhskom yazyke [Research on the Kazakh language] (Science, Alma-Ata, 1966).
15. Kenesbayev S., Zhanuzakov T. Russko-kazahskij slovar' lingvisticheskikh terminov [Russian-Kazakh Dictionary of Linguistic Terms] (Science, Almaty, 1966).

16. Zhovtobryukh M. A. Ukrainskij literaturnyj yazyk [Ukrainian literary language] (MSU, Moscow, 1984).
17. Mostovyy M. I. [Lexicology of the English language] (Osnova, Kharkiv, 1993).
18. Ivina L. V. Lingvo-cognitive bases of the analysis of branch terminosystems (on the example of the English-language terminology of venture financing). Educational and methodological manual (Academic project, Moscow, 2003).
19. Voznjuk Gh. L., Bulyk-Berkhola, S. Z., Ghnatjuk M. V. et al. Terminological vocabulary in the system of professional speech: methodical instruction for independent work of students. Vyd-vo Nac. Un-ty "Ivivs'jka politehnika", Ljviv, 2010).
20. Aitbaiuly O. Osnovy kazakhskoj terminologii [Basics of Kazakh Terminology] (Abzal-Ai, Almaty, 2014).
21. Vakulenko M. Term and terminology: basic approaches, definitions, and investigation. [Electronic resource]. - 2014. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/336605560> (Accessed: 7.11.2020).
22. Volodina M. The cognitive-informational nature of the term: (based on the Terminology of mass media) (Moscow university publishing house, Moscow, 2000).
23. Brenes P. Terminology for beginners [Electronic resource]. – 2017. Available at: <http://inmyownterms.com/imot-e-book/> (Accessed: 25.10.2020).
24. Maslova V. Sovremennye napravleniya v lingvistike [Modern directions in linguistics] (Academia, Moscow, 2008).
25. Temirgazina Z. Sovremennye teorii v otechestvennoj i zarubezhnoj lingvistike. [Modern theories in domestic and foreign linguistics] (Flinta, Moscow, 2015).
26. Telia V. What is phraseology (Science, Moscow, 1966).
27. Metodicheskie rekomendacii po razrabotke proektov mezhdunarodnyh dogovorov, zaklyuchaemyh v ramkah Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv [Methodological recommendations for the development of draft international legal documents of the Commonwealth of Independent States. 2003. [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/H070000453_ (Accessed: 23.10.2020)
28. Schmid H-J, Ungerer, F. An Introduction to Cognitive Linguistics. Second Edition. (Longman/Pearson, 2006).
29. Murzagalieva, M. Rechevoj akt i freim [Speech act and frame], Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University, 3 (85), 94-96 (2005).
30. Ekshembееva L. Mental'nye prostranstva nauchnogo teksta [Mental spaces of a scientific text], Vestnik KazNU im. al'-Farabi [Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University], 9(71), 6-8 (2003).
31. Popova Z., Sternin, I. Semantiko-kognitivnyj yazykovoj analiz [Semantic-cognitive language analysis (Istoki, Voronezh, 2007).
32. Alefirenko N. Sovremennye problemy yazykovoj nauki [Modern problems of language science] (Flinta; Science, Moscow, 2005).

М.Л. Анафинова¹, А.Б. Орманова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Astana IT University, Астана, Қазақстан

Халықаралық шарттар мәтіндеріндегі құқықтық терминдерді когнитивтік тұрғыдан талдау

Аңдатпа. Тілдік біліммен байланысты психикалық құрылымдар мен процестерді сипаттаумен және түсіндірумен айналысатын когнитивті лингвистика жалпы қабылданған теорияға қарағанда икемді тәсіл ретінде қарастырылады және осыған байланысты терминдерді зерттеуде қолданылуы мүмкін. Мақаланың мақсаты-құқықтық терминдерді когнитивті лингвистика тұрғысынан талдау. Құқықтық терминдерді қарастыру және талдау кезінде халықаралық шарттардың мәтіндерінде заңды терминдердің қалай қолданылатынын түсіндіретін танымдық тәсіл қолданылады. Біз заңды құжаттың қазақ және ағылшын тілдеріндегі терминалдары мен лексикалық тіркестері бар фреймдік құрылымын көрсетеміз. Зерттеу Ф.Унгерер мен Х.-Дж. Шмидт тұрғысынан сценарий ретінде заңды құжатты талдауды қолданады. Терминдер парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарды анықтай отырып, тұжырымдаманың құрылымдық компоненттері арқылы талданады.

Кілт сөздер: когнитивтік, термин, концепт, фрейм, сценарий.

М.Л. Анафинова¹, А.Б. Орманова²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Astana IT University, Астана, Қазақстан*

**Когнитивный подход при анализе юридических терминов
в текстах международных договоров**

Аннотация. Когнитивная лингвистика, занимающаяся описанием и объяснением ментальных структур и процессов, которые связаны с языковыми знаниями, рассматривается как гибкий подход по сравнению с общепринятой теорией и в связи с этим может быть применима при изучении терминов. Цель статьи - проанализировать юридические термины с точки зрения когнитивной лингвистики. При рассмотрении и анализе юридических терминов применяется когнитивный подход, который объясняет, каким образом юридические термины используются в текстах международных договоров. Авторы демонстрируют фреймовую структуру юридического документа с терминалами и лексическими выражениями на казахском и английском языках. В исследовании используется анализ юридического документа как сценария с точки зрения Ф. Унгерера и Х.-Дж. Шмидта. Термины анализируются через структурные компоненты концепта с выявлением парадигматических и синтагматических отношений.

Ключевые слова: когнитивный, термин, концепт, фрейм, сценарий.

Information about authors:

Anafinova M.L. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Foreign Philology Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ormanova A.B. – Lecturer, Department of General Education Sciences, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Анафинова М.Л. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, шетел филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Орманова А.Б. – оқытушы, жалпы білім беру пәндері департаменті, Astana IT University, Астана, Қазақстан

А.М. Абасилов*
 Ғ.Ә. Тұяқбаев
 К.С. Сарышова

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: aman_abaslov@mail.ru

Қызылорда облысындағы апеллятив-топонимдердің когнитивтік негіздері

Аңдатпа. Лингвистиканың қазіргі кезеңде жаңаша антропоцентристік парадигмада зерттелуіне байланысты ономастиканы, оның ішінде топонимиканы когнитивтік аспектіде қарастыру жаңа деректерге жол ашады. Белгілі бір ұлттың танымында қалыптасқан әлем үлгілері барлық жалқы есімдердің ономастикалық кеңістігін құрайды. Жалқы есімдердің табиғаты мен құрамына тілден тыс түрлі географиялық, әлеуметтік, тарихи, мәдени факторлардың әсер ететіні белгілі. Оларды тілдің дәстүрлі қалыптасқан дайын сөздері негізінде де, жеке адамдардың тілдік шығармашылығы нәтижесінде де жасауға болады. Демек, жалқы есімдердің үлесінде түпнұсқалық атаулардан басқа түрлі коннотациялық деривация арқылы туған атаулар да қатар жүреді. Мақалада Қызылорда облысының топонимикалық материалы негізінде бойына когнитивті-тарихи ақпаратты жинақтаған ономастикалық тілдік бірлік болып саналатын жалқы есімнен қалыптасқан апеллятивтің мәнін түсіндірудің әртүрлі тәсілдері қарастырылады. Осы лексикалық бірліктердің сөйлеу және тілдік мағыналарының қалыптасуын анықтайтын когнитивтік тетіктер ерекшеленеді. Апеллятивтің бойында тұрған білімнің матрицалық форматының құрылымы, сондай-ақ апеллятив-топоним арқылы көрінетін және матрицаның когнитивтік контекстке қатысты түсінілетін концепт егжей-тегжейлі талданады. Сонымен қатар, авторлар апеллятив-топонимдердің тілдік мәселелерінің анықталуы оның өзекті екенін және болашақта тіл білімі, филология саласында перспективасы жоғары зерттеу салаларының бірі екеніне аса назар аударады.

Кілт сөздер: жалқы есім; жалпы есім; апеллятив; топоним; когнитивтік матрица; концепт; концептуалды деривация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-21-31>

Кіріспе

Топонимиканы көптеген зерттеушілер тарих, география, лингвистика ғылымдарына ортақ деп қарастырады. Осы ретте әр зерттеушінің өзіндік пікірлері де бар. Ғалым А.В.Суперанская: «Топонимика – это синтез лингвистики, географии и истории» дей келіп, ғалым географиялық атаулардың шығу тегіне байланысты болжамдар тек лингвистикалық әдіс арқылы ғана қарастырылады және географтар

тарапынан туындайтын көптеген сұрақтарға тек лингвистер ғана жауап бере алады деп көрсетеді [1,182].

Жер-су атауларын лингвистикалық, этнолингвистикалық, тарихи-этнографиялық, мәдениеттанушылық т.б. ғылыми бағытта зерттеудің өзіндік бай дәстүрі бар. Мұндай зерттеулер отандық және шетелдік ғылымда да біршама табыстарға жеткен. Қазақ тіл білімінде бұл салада Ғ.Қоңқашбаев, Е.Қойшыбаев, Ә.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, С.А-

брдрахманов, Г.Мадиева, Қ.Рысберген, Қ.Сапаров, Б.Бияров, А.Жартыбаев, Б.Тасполатов, Б.Тілеубердиев, Ұ.Ержанова, А.Арысбаева және т.б. зерттеушілерді атауға болады.

«Топоним» терминінің қолданылуы мен оның өзге нұсқалармен жарыспалылығы жайында А.Әбдірахманов орынды пікір білдіреді. «Топонимдер, жер-су аттары, географиялық атаулар деген үш түрлі варианттағы сөздер синоним болып табылады. Осылардың ішінен топоним деген терминді жиі қолданудың қолайлы жағы бар: біріншіден, ол халықаралық термин. Екіншіден, жер-су аттары, географиялық атау деген бірнеше сөздерден гөрі, ол ықшамды, әрі ғылыми дәл термин» [2,204].

Топонимиканың кез келген ғылым саласы ретінде өз терминдері мен ұғымдарының жүйесі қалыптасқан. Олардың басым көпшілігі ономастиканың терминдері негізінде пайда болған. Сол себепті топонимика терминдерінің түсіндірмелерін ономастикалық сөздіктерден табуға болады. Орыс ғалымдары Н.В.Подольскаяның, Е.М.Поспеловтың, В.А.Никоновтың сөздіктеріне сүйене отырып, зерттеуші К.Д.Каймулдинова апеллативке мынадай анықтама береді: «Апеллатив – жалпы есім, географиялық атауларды қалыптастыруда әсіресе географиялық апеллативтердің (терминдердің) маңызы зор болады. Мысалы, Ақжазық («жазық» – апеллатив), Жаңаөзен («өзен» – апеллатив). Апеллативтер арқылы көп жағдайда географиялық атаудың мағынасын, географиялық объектінің түрін анықтауға болады» [3,336]. Олай болса, біз де «апеллатив» терминінің мағынасын түсіндіріп көрейік. «Апеллатив» латынның «*appellativus*» деген сөзінен алынған лингвистикалық термин. Мағынасы – жалпы белгілері бір болып келетін объектілер тобының атауы. Сондай-ақ ол латынның «*appellare*» деген – сөйлеу арқылы атау деген мағынадағы сөзімен де түсіндіріледі. Сондықтан оны көбіне жалпы есімнің синонимі деп те қарайды. Кейде апеллатив ағылшынның «*appellative function*» – апеллативті қызметті білдіретін тілдік құрал ретінде түсіндіріледі. Апеллативті қызметтің көмегімен тілдік қатынасқа түсушілердің назары адресатқа аударылады-

немесе сөйлеуге тартылады, яғни апеллатив қаратпалық қызметте жалпы есім не жалқы есім ретінде жұмсалады [4].

Апеллатив пен жалпы есім түсінігі ішінара ұқсас болғанымен бірдей емес. Олардың екеуі де жалқы есім немесе оним ұғымына әртүрлі жағынан қарама-қарсы қойылады. Жоғарыда айтқанымыздай, апеллатив сөзі негізінен латынның «*pōmen appellativum*» сөзінен алынған, олбұрын қазақ және орыс грамматикасында жалпы зат есім ретінде қолданылған. Алайда бүгінде апеллатив термині бұрынғы грамматикадағы алғашқы қарама-қайшылық жұптағы (жалпы есім – жалқы есім) мағынасынан алшақтап, енді ономастикада оним терминіне қарсы қойылды. Қазір апеллатив те, оним де грамматикалық категория деп танылмайды. Апеллатив пен онимнің өзара қарама-қарсылығы апеллативтік және онимикалық лексиканың қатарласуының салдары болып табылады. Жалқы есімдер тілдегі түрлі сөз табынан пайда болса, апеллатив термині атау сөздерден ғана емес кез келген сөзден, сөйлеуден пайда болуы мүмкін. Мысалы, мына екі қатарласқан жұпты салыстырайық: «алға бас» (қозғалыс бағытының мәні бар сөз) және «Алғабас» (оним – ауыл атауы). Төңкеріс (төңкеру, аударып тастау) және «Төңкеріс» (ауыл атауы). «Еңбекші» (еңбек ететін адам) және «Еңбекші» (ауыл атауы). Сонда Алғабас, Төңкеріс, Еңбекші деген сөздер білдіретін атауына қарай апеллатив-топонимдер болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеу нысанымызға қарай мақаламызда Қызылорда облысындағы апеллатив-топонимдерді когнитивтік тұрғыдан қарастыруда отандық ғалым Бияров Бердібек Нұрлдаұлының «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» [5] еңбегімен ресейлік ғалым Паршина Екатерина Олеговнаның «Когнитивные основы формирования значения апеллативов-топонимов» атты еңбегін теориялық негіз ретінде қарастырып, басшылыққа алып отырдық [6].

Жалқы есімдер көптеген ғалымдардың – философ, лингвист, логик, антропологтар т.б.

зерттеу нысаны болды. Бұл жалқы есімнің тілдегі және сөйлеудегі қызметінің көпмәнділік табиғатына байланысты. Осыдан жалқы есімнің білдіретін мағынасына қатысты қарама-қарсылық көзқарастар туындады. Бір жағынан, жалқы есімдер белгілі бір затты көрсетуге арналған жалпы есім санатындағы зат есіммен алынған бірлік ретінде танылады. Екінші жағынан, ғалымдар жалқы есімге тек сөйлеуде ғана жүзеге асатын белгілі бір мағынаны айтады. Айталық, А.В.Суперанская жалқы есімдер, әдетте, ұғымды білдірмейді. Сондықтан оның мәнін түсіну үшін оны сөйлеуде қолдану керек, содан кейін ғана сол немесе басқа нысанның осылай аталатынын, яғни басқаша емес екенін анықтау қажет деп тұжырымдайды [7,368]. Бұл көзқарасты жақтаушылар, жалқы есімнің тілде мағынасы бар дейтін ғалымдар, берілген атаудың иесі болып табылатын нысан туралы энциклопедиялық, экстралингвистикалық білімді ескереді деп есептейді. Бұл білім олардың пікірінше, энциклопедиялық сөздіктерге енуі керек, ал жалқы есімдердің тілдік мағынасына енбеуі керек.

Енді бір көзқарас бойынша, жалқы есімдер толыққанды лингвистикалық таңба бола отырып, тілде де, сөйлеуде де мағыналы болуға қабілетті. Осы көзқарасты қолдай келе, И.А.Стернин: «Нельзя привести ни одного знаменательного слова, которое не несло бы какого-либо знания о называемом денотате» [8,10-17], – деп атап көрсетеді. Шынында да, жалқы есімдердің ешқандай семантикасы жоқ деген пікір біздің тілдік тәжірибемізге сәйкес келмейді.

Біз тілде қандай да бір тілдік айтылым болса, онда ол міндетті түрде бір нәрсені білдіретін мағына керек дегенді басшылыққа алуға үйренгенбіз. Әйтпесе, жалқы есімдерді тілдік таңба мәртебесінен айырамыз. Дегенмен сөйлеудегі жалқы есімдер тілде жеке тұрғандағына қарағанда бай мағынаға ие емес екендігімен келіспеске болмайды. Жалқы есімнің тілдегі жеке тұрғандағы абсолютті мағынасы (жалпы есімге ауысу мүмкіншілігі жоқ кезінде) оның сөйлеудегі қолданылу мағынасынан әлдеқайда кедей.

Жоғарыда айтылғандардан жалқы есімде кең көлемді ақпарат, түсінік бар екенін байқаймыз. Бұл лингвистерді жалқы есімді зерттеу нысаны ретінде қайта-қайта қарастыруға итермелейді. М.В.Горбаневскийдің сөзімен айтсақ, жалқы есімдер «тіл тарихы, халық тарихы, қоғам мен мәдениет үшін сәулет өнерінің ескерткіштері, қолжазба кітаптар немесе көне эпостан кем емес маңызға ие болуы мүмкін» [9,114]. Дәл осындай ақпарат пен танымның болуынан жалқы есімдердің жалпы есім санатына ауысуы жүреді, ал мұндай түсінік пен мәнділік неғұрлым бай және көп қырлы болған сайын, тұрақты мағыналы жалқы есімдердің тілдік жүйеге ену мүмкіндігі де соғұрлым жоғарылай береді.

Жалқы есімдердің осылайша тілдік жүйеге еніп, ауысуына қатысты тар және кең түрде түсіндіруге болатын «апеллятивтену» термині қолданылады. Тар мағынада апеллятивтену – онимнің апеллятивке ауысуының қосымшасыз үдерісі. Кең мағынада бұл – онимнің кез келген тәсілмен (қосымша көмегімен де, онсыз да) апеллятивке өтуі.

Таза географиялық терминнен (апеллятивтен) жасалған топонимдер қосымшасыз жасалған түбір топонимдердің ішіндегі ең көлемдісі. Апеллятивтен жасалған атаулар өзіндік топонимикалық категория құрайды және жер бедерінің типтерін белгілейді (Адыр, Дала, Жота, т.б.). Мұндай атауларды жасауға қатысқан сөздердің көбі лексикамызда бар сөздерден алынған да, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жалқы есімге айналған.

Апеллятив (жалқы есім) біртектес заттарды жалпы атайды, ал ол жалқы есімге айналғанда барлық жалқы есімдер сияқты нақты бір нысанды жекелеп көрсетеді. Сонда кәдімгі лексикамыздағы айдын, арна, өзен сөздері қажетіне қарай Айдын, Арна, Өзен гидронимдеріне айналып шыға келеді.

Географиялық терминдердің топонимге өтуі тарихи құбылыс дедік. Бірақ өнімсіз болса да жаңа топонимдер жасаудың бір жолы болып табылады. Мұнда қойылатын жалғыз шарт – Бұлақ атауын алу үшін ол бұлақ сол маңдағы жалғыз бұлақ болуға тиіс. Апеллятив атаулардың пайда болуы да осы талаптан туған, яғни жалғыз бұлаққа басқалардан ажы-

ратарлық анықтауыш белгі іздеп әуре болмаған деуге болады.

Ғалымдар арасында апеллатив атауларды тілдегі эллипсис құбылыстарының нәтижесі болуы мүмкін деген көзқарас та жоқ емес. Біздің ойымызша түбір топонимдердің басқа түрлерінде эллипсис кездесе де, апеллатив атауларда эллипсис құбылысы байқалмайды. Олай дейтініміз географиялық терминнен жасалған топоним нақты бір географиялық нысанды, ландшафтың бір түрін атайды. Алдына дифференциялаушы анықтауыш қосудың немесе қосымша қабылдаудың қажеті болмайды. Апеллатив атаулар тек қана дара тұрған нысандарға беріледі. Сайып келгенде барлық топонимдер апеллативтен пайда болған деген тұжырымды жоққа шығара алмаймыз. Бұдан географиялық терминдер ең алдымен тілде пайда болып, түбір топонимдер жасады және кейінгі күрделі қосымшалы атаулардың жасалуына ұйытқы болды деген қорытынды жасауға болады [5,460].

Әдебиетке шолу

Апеллативті лексиканың қалыптасу мәселесін түрлі аспектілерде қарастырған ғалымдардың көпшілігі жалқы есімдерді жалпы есім санатына ауыстырудың негізгі тәсілдері деп метафора мен метонимияны атайды. Олар: М.В.Никитин (1988), Е.Н.Мурнаева (1993), В.В.Катермина (1998), Е.А.Ткачук (2001), Д.И.Ермолович (2001), Л.В.Аугерд (2001), Т.С.Олейник (2001), И.Ф.Габдуллина (2003), Е.В.Кравченко (2004), Т.В.Хвеско (2008) және басқалар.

Апеллативтену үдерісі тілді танымның бір бөлігі деп танитын, басқаша айтқанда, адам миында болып жататын танымдық үдерістің тірегі ретінде қарастыратын когнитивтік бағыт аясында жаңа бір қырынан зерттелуде. Адам жаңа білімді қалыптастыруда әртүрлі көздерден үлкен көлемдегі ақпаратты қабылдауға және өңдеуге қабілетті. Мәселен, «жаңа тіркестердің пайда болуына тілде бұрыннан бар фразеологиялық тіркестердің өзі де жаңа фразеологизмдердің жасалуына деривациялық база болады», – дейді фразеолог ғалым Г.Н.Смағұлова [10,94]. Жаңа форма туында-

тудың бұл түрі ғылыми әдебиеттерде фразеологиялық деривация деп аталады [11,51-55]. «Фразеологиялық деривация» термині лингвистика саласында кеңінен танылған және жаңа пайда болған фразеологиялық тіркес немесе сөздің жаңа мағынасының жасалу процесін белгілеу барысында қолданылады. Жаңа білім бұрыннан бар ақпараттар негізінде пайда болуы мүмкін. Басқаша айтсақ, адамда бұрыннан бар бір ұғымның, түсініктің не атаудың екінші рет қайта пайымдалуынан жаңа концептуалды құрылымдардың пайда болуын қамтамасыз ететін белгілі бір ойлау үдерістері бар екенін көрсетеді. Осындай ойлау үдерісімен вербалданған білімді қайта түсіндіру нәтижесінде жаңа мағына (ұғым) пайда болып, концептуалды деривация қалыптасады.

Концептуалды деривация кешенді сипатқа ие, өйткені қайталамалық концепт көбінесе екіншілік категорияланумен бір мезетте жүзеге асады. Екіншілік категориялау грамматикалық немесе лексикалық категорияның өзгеруіне, пайда болған қосалқы бірлік санатының өзгеруіне, оның бағалаушы мағынаға ие болуына ықпал етуі мүмкін (бағалау категориясы). Концептуалды деривацияның пайда болуындағы тілдік тетікке сөзжасамдық номинация, қайталама номинация, эвфемизация, апеллативтену және т.б. қызмет етеді.

Жалқы есімдерді жалпы есім қызметінде зерттеу көрсеткендей, концептуалдық деривациялану барысында зат есімнің бойындағы жекелік, нақтылық білім жалпыланып, зат немесе құбылыс туралы ақпарат бере алатындығынбайқатады. Алайда бұл жалқы есімнің бойында тұрған концепт белгілі бір тілде сөйлейтіндердің көпшілігіне, ең болмағанда, жалпы білім мен тәрбие минимумын алған адамдардың белгілі бір тобына таныс болуы керек.

Жалқы есімдерден жасалған апеллативтердің мағынасы *перспективтендіру, дефокусациялау, байланыстыру, дамыту және аяқтау* сияқты когнитивтік тетіктерарқылы қалыптасады [6].

Перспективтендіру когнитивті тетігі апеллатив арқылы берілетін жалқы есімнің бойындағы концептіні тудыратын қажетті

ақпаратты алдыңғы орынға шығарады. «Перспективтендіру» терминін алғаш рет Чарльз Филмор өзінің фреймдер теориясында қолданған. Мұнда сөздің лексикалық мағынасы белгілі бір жағдаятты фреймдік түсінікте «перспективті» білім шеңберімен жеткізуге қабілетті, сонда бұл жекелеген фреймдік элементтің перспективалығын танытады [12].

Тілдік бірлік мағынасын қалыптастырудағы перспективтендірудің ерекшелігі оның белгілі бір сипаттамаларына екпін беру уақытша болуымен және ол тілдік контекстке байланысты екендігімен түсіндіріледі. Айталық, біздің назарымыз таңдау, талғау арқылы сипатталатындықтан, концептіні қалыптастыратын жалқы есімнің бойынан көрінетін апеллативті перспективтендіру концептің елеусіз сипаттамаларын ішінара немесе толықтай өшіруді көздейтін дефокусиялау үдерісімен қатар жүреді. Басқаша айтқанда, референттің кейбір жеке сипаттамаларына дұрыс көңіл аударылмаса, енді біреуі басты назарда болады. Біз бұдан бір мезетте перспективтендіру тетігі де, дефокусиялау тетігі де қатар жұмыс істейтіндігін ұғамыз [13].

Концептің үнемі алдыңғы орынға, орталыққа шығып жүрген, жалқы есімді қайта түлететін перспективалық сипаттамасын қамтамасыз ететін байланыс кейде ұмыт қалуы да ғажап емес. «Байланыс» когнитивті тетігі концептінің жалқы есіммен келісілген перспективалық сипаттамасын қамтамасыз етеді, сондай-ақ оның «аяқтау» және «дамыту» тетіктерінен туындайтын сипаттамаларын үйлестіреді [14,128-149]. «Аяқтау» когнитивті тетігі апеллатив арқылы қайта беріліп отырған концепті жасаудағы жетіспеушіліктің орнын жалқы есім тудыратын когнитивтік аймақтардың сипаттамаларымен толтырады. «Дамыту» когнитивті тетігі концептіде нысаналы апеллативтің инферентті және энциклопедиялық мағынасын пайдалану арқылы оның жаңа сипаттамасының немесе комбинациясының пайда болуын қамтамасыз етеді. Бұл сипаттамалар немесе олардың комбинациялары жалқы есімнен қайта түлеуінен шығатын, сондай-ақ аяқтау нәтижесінде пай-

да болған апеллатив арқылы берілетін концептінің белгілі бір сипаттамалары негізінде пайда болады.

Осындай когнитивтік тетіктер есебінен қалыптасатын апеллативтерді қарастырғанда апеллатив қолданылатын тілдік контексте жалқы есімдер мен оның бойындағы білім құрылымы ескеріледі. Жалқы есім бойында тұрған концепті, әдетте, оның интегративті форматы туралы айтуға құқық беретін көпөлшемді білім болып саналады. Ол өзара байланысты когнитивті контекстерден немесе салалардан тұратын матрица ретінде ұсынылуы мүмкін.

Н.Болдыревтың тұжырымына сүйенсек, танымдық матрица өзара байланысқан когнитивті контекстер жүйесі немесе нысанды концептендіру саласы ретінде сипатталады [15,37]. Қандай да бір нысан атауын немесе апеллативті концептендіру үшін бір ғана когнитивтік контекст аздық етеді. Демек, оған бірнеше контекст қажет. Сонда барып олардың өзара қиюласуынан концептендіру жүзеге асады.

Кең-байтақ қазақ даласында әрбір тарихи кезеңде тілдері мен діни наным-сенімдері әртүрлі тайпалар мен рулар өмір сүріп, мекен етті, сонымен қатар көрші елдермен қарым-қатынас та ежелгі дәуірлерде-ақ болған. Соның бәрі тілдің лексикасында көрініс табады. Зерттеушілердің пікірінше, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер, негізінен, араб, парсы, монғол, орыс тілдерінен енген болса, қазақ тілі лексикасындағы жалқы есімдер де құрамы мен құрылымы шығу тегі жағынан алуан түрлі. Т.Жанұзақов: «Қазақ халық географиялық терминдерінің бір сарасы басқа тілден енген болып табылады. Сол терминдердің қосылуы арқылы жасалған топонимдер де әр облыста кездесіп отырады. Сондай-ақ, жергілікті тілдерде қолданылатын аясы тар терминдер мен **апеллативтер** де ұшырасады», – деп олардың араб, иран, монғол, орыс тілдерінен енген деп топтады. **Иран** тілдерінде тән: *абат, сеңгір, дара, кент, шаһар, дарат, қала, дар, мар, шуй, дария* т.б.; **араб** тілінен: *сайр, рабат, хасар*; **монғол** тілінен: *аймақ, арасан, арал, бақан*; **орыс** тілінен:

балка, село, станица, заимка, усть т.б. сөздердің апеллатив ретінде жер-су атауларын жасауға қатысатынын көрсетеді [16,256].

Нәтижелері және талқылама

Когнитивтік матрицаның екі түрі болады: жалпы және жеке. Ономастикалық білімді концептендірудің ерекшеліктерін білу үшін бізге когнитивті матрицаның жеке түріне назар аудару қажет. Мұндай матрицада ядро мен оның компоненттері (матрицалық ұяшықтар) болады. Жеке матрицаның ядросы матрица ұяшықтарын құрайтын барлық контекстке ортақ жалпы элемент болып табылады. Осы тұжырымдарды қорыта келе, жалқы есім-топонимдерден пайда болған жалпы есімдерді мынадай когнитивтік контекстерде көрсетуге болады: ТАРИХ, ӨНЕР, АУМАҚ (территория), ЭКОНОМИКА, САЯСАТ ЖӘНЕ ДІН. Мақалада осы бірліктерге қатысты апеллатив-топонимдерді «Қызылорда облысының жер-су атаулары» атты кітаптан ықшамдап алдық [17,192].

«ТАРИХ» когнитивтік контексті белгілі бір тарихи оқиғалар болған жерлерді білдіретін топонимдерден алынған апеллативтер көмегімен пайда болады. Мұндай апеллатив-топонимдерге мына атаулар мысал бола алады: *Ақмешіт* – көне бекініс орны. Қазіргі Қызылорда қаласының бұрынғы атауы. *Барсакелмес* – Арал теңізінің солтүстік-шығыс бөлігіндегі түбек. Түбекті қапелімде мұз басып, барғандар қайта алмай қалғандықтан Барсакелмес деп аталып кеткен. *Алтынтапқан* – Арал теңізінің шығысындағы қоныс. *Кемесалған* – Диірментөбе темір жол бекетінің шығысындағы жер аты. *Жөлек* – жолиек/жолжиек, Шиелі ауданына қарасты ауыл, ауылдық округ аты. *Сүттіқұдық* – Жаңақорқан ауданына қарасты ауыл, ауылдық округ атауы. Суы тұщы, әрі мол құдық атауына байланысты қойылған.

«ӨНЕР» когнитивтік контексті топонимнің когнитивті матрицасындағы сәулет өнері, музыка бағытындағы немесе көркем шығармадағы ойдан шығарылған жалқы есім-топонимнен пайда болған апеллативтерден көрінеді. Мысалы: *Қармақшы ата мазары* –14-15 ғасыр-

ларда күйдірілген кірпіштен тұрғызылған сәулет өнері ескерткіші. Мазарға алғаш назар аударған И.Кастанье оның күйдірілген қыштан тұрғызылғанын, Қармақшы атаны әулие тұтқан жергілікті халық күмбезді ақ матамен жабулап қоятынын, осы матаға әулиенің өмірбаяны жазылғанын айтқан. *Сырлытам кесенесі* – XII-XIII ғасырларда салынған сәулет өнері ескерткіші. Бұл кесене күйдірілген кірпіштен қаланған порталды күмбезді құрылысқа жатады. *Көккесене* – XI ғасырларда салжук-Хорезм шах заманындағы сәулет өнері үлгісімен (биік мұнара) тұрғызылған сәулетті күмбез, жер атауы. Академик Ә.Марғұлан қаланың атақты болуының себебі, Алпамыс батырдың жұбайы Баршын сұлудың (Гүлбаршынның) есімімен аталуында екендігін айтады.

«АУМАҚ» (территория) когнитивтік контексті қандай да бір шекарамен шектелген жер кеңістігімен байланысты. Мұнда егер апеллатив тек осы жерге тән кезкелген ерекшеліктермен немесе оқиғалармен сипатталатын топонимнен құралған болса, когнитивті матрицаны осы концептуалды аймаққа жатқызамыз. *Қарауылтөбе* – Қызылорда қаласынан солтүстік-батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан ауыл. Бұл ауыл орналасқан жер әуел баста «қарауыл қарайтын биік төбе, шоқы» болғандықтан осылай аталуы мүмкін немесе «жан-жағы түгелдей көрінетін биік жар». *Қаракеткен* – Жалағаш кентінен солтүстік-батысқа қарай 21 шақырым жердегі ауыл, темір жол стансасы. Ертеректе сол жердегі тұрғындардың ірі қара малдары көктемде суға кетіп қалуына байланысты елді мекен Қаракеткен деп аталған көрінеді. *Қазан-сынған* – Қызылқұмның солтүстік бөлігінде, Жаңадария өзенінің аңғарындағы құдық аты. Құдық басында болған оқиғаға байланысты қойылған атау. *Ортатұтқын* – Арысқұм құмының солтүстік шығысындағы құрғақ арна. Орта және тұтқын сөздерінен жасалған. Оның құрамындағы тұтқын сөзі тұт (етістіктің бұйрық рай тұлғасы) - қын (қосымша). Тілімізде тұт «ұста, тос, тоқта, қарма» мағыналарын білдіреді. Демек, Ортатұтқын «орта тұста тоқтап, тосылып, бөгеліп қалған арна» дегенге саяды. *Бәйгеқұм* – Шиелі ауданына қарасты ауыл,

темір жол бекеті, ауылдық округ орталығы. Бұл атау Досбол би әкесі Қорлыбайға осы жерде жал құмның етегінде ас беріп, бәйге шаптырғаннан қалыпты. Бестам – Шиелі ауданына қарасты ауыл аты. Бұл жерде алғашқы кезде бес қана там болғандықтан қойылған атау. *Қатынқазған* – Арал Қарақұмының батыс бөлігіндегі құдық атауы. Атау туралы халық аузында мынадай аңыз бар. Ертеде түрікмендер қазақ аулына шабуыл жасап, елдегі ересек адамдардың бәрін қырып, құдықтарды көміп кетсе керек. Бұл шапқыншылықтан далада тезек теріп жүрген бір әйел ғана тірі қалыпты. Шабылған жұрт орнына келген әйел бірлі-жарым тірі қалған жаралы адамдар мен балаларды ғана көреді. Су болмаса бұлардың қырылатынын білген әйел жалғыз өзі құдық қазуға кірісіп, бірнеше күнде одан су шығарады. Осылай, «қатын қазған құдық» кейін де талай жыл адамдарға қызмет етіп, маңайына ел үйіріліпті.

«ЭКОНОМИКА» когнитивті контекстіндегі апеллативтер маркетингтік мақсатта шығарылған белгілі бір өнім арқылы қалалар, елдер мен аймақтарға атау болу құқығын иеленген. *Арал тұз кендері* – жер атауы. *Болғасынтұз*, *Қорғантұз*, *Кішкенетұз*, *Қаратұз* – көл аттары. Олардан галит, тенардит, мирабилит, эпсомит, астраханит тұздары өндіріледі. *Ақжарма* – Қызылорда қаласын жеміс-көкөніс және сүт тағамдарымен қамтамасыз ететін шаруашылық нысандар орналасқан ауыл, ауылдық округ орталығы. *Ақеспе* – Арал қаласынан батысқа қарай 88,5 шақырым жерде орналасқан ауыл. Жерасты ыстық суы өндірісте және ем ретінде қолданылады.

Топонимнің когнитивті матрицасындағы тағы бір контекст – «САЯСАТ». Аталған контекстке қатысты авторлар бір кездері елдегі саяси жағдайға немесе саяси сипаттағы оқиғаларға қатысы бар топонимдерден құрылған апеллативтерді көрсетеді. *Қызыләскер* – Әйтеке би кентінен шығысқа қарай 28 шақырым жердегі темір жол бекеті. Кеңес дәуірінде қойылған атау. *Төңкеріс* – ауыл аты. Төңкеру, аударып тастау мағынасында. Төңкеріс – табиғат, қоғам өміріндегі, білім мен танымдағы сапалы өзгерістер. *Еңбекші* – Шиелі кентінен

солтүстік-шығысқа қарай 10 шақырым жердегі ауыл, ауылдық округ орталығы. Кеңестік замандағы «еңбек сүйгіш, еңбекшіл, бейнетқор» мәніндегі атау. *Алғабас* – Шиелі кентінен солтүстікке қарай 11 шақырым жердегі ауыл, округ орталығы. «Ілгері ұмтыл, алға қарай жүр, талаптанып еңбек ет» мәнінде кеңес дәуірінде қойылған атау. *Жаңаталап* – Жалағаш кентінен оңтүстік-батысқа қарай 55 шақырым жердегі ауыл. Жаңа және талап сөздерінің бірігуі арқылы жасалып, «жаңа өмірге ұмтылыс, зор мақсат» мәніндегі кеңестік дәуірде қойылған атау.

«ДІН» когнитивті контексті аясына діни маңызы бар жерлер мен символизмдерге сілтеме жасалатын жалқы есім-топонимнен пайда болған апеллативтік бірліктер ұғынылады. *Айтбай мешіті* – сәулет өнері ескерткіші. 1878 жылы Айтбай қажының қаржысына Әулиеата шеберлері Ысқақ пен Камал салған. *Ақсақал тәуіп* – Қызылқұм алқабының солтүстігінде орналасқан жер атауы. *Қорасан ата мазары*, *Әбдіжәлел баб мазары* – 14-ғасырдағы сәулет өнерінің ескерткіші. 19-ғасырда қайта салынған. *Оқшы ата мазары* – Шиелі ауданына қарасты 20-разъезде, темір жол бойында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. *Алдашбай ахун* – Жосалы темір жол бекетінен 80 шақырым қашықтықта орналасқан ауыл аты. *Мырзабай ахун* – Жалағаш кентінен оңтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан ауыл. Қалжан ахун – Тереңөзек кентінен оңтүстік-батысқа қарай 37 шақырым жерде орналасқан ауыл. *Сунақ ата* – Жаңақорған кентінен солтүстік-батысқа қарай 35 шақырым жерде орналасқан ауыл, округ орталығы және т.б..

Топонимика көптеген ғалымдардың еңбектерінде, соның ішінде (А.С.Щербак, В.В.Алпатов, Т.В.Хвесько, М.В.Голомидова және т.б.) когнитивтік парадигма аясында кеңінен зерттелуде. Атап айтқанда, М.В.Голомидова топонимнің ономазиологиялық базисі – «ОРЫН» концепті болып табылады деп атап көрсетеді [18,232]. Біздің ойымызша да, дәл осы концепт топонимнің когнитивтік матрицасының ядросы болып табылады.

Апеллатив лексика мысалдары корпусын талдай келе, сондай-ақ жалқы есім-топоним-

дер бойында болатын таным құрылымын зерттей отырып, біз «ОРЫН» ядролық концептісінің мынадай сипаттамаларын анықтадық: «күй», «оқиға», «сапа», «географиялық ерекшелік» және «орын».

М.В.Голомидова «ОРЫН» концептісінің құрылымында екі аспекті бар екенін айтады: статикалық және динамикалық. Зерттеушінің пікіріне сүйенсек, статикалық аспект – бұл «материалдық кеңістікті шектеу», ал динамикалық аспект – «оқиға, оқиғаға байланыстылық».

Біз өзіміздің зерттеу нысанымызға қарай бұл екі аспектіні «оқиға» сипаттамасымен беруді ұйғардық. «Оқиға» аспектісінің мәні топонимнің белгілі бір аумақта болған және айтарлықтай дәрежеде қоғамдық өмірде із қалдырған, сөйтіп нәтижесінде апеллативтің қалыптасуына түрткі болған қандай да бір маңызды оқиғамен байланыстырылып негізделеді. Бұл – апеллативке тән мағынаны дұрыс түсіндіруге көмектеседі. «Оқиға» сипаттамасын түсіндіру үшін жергілікті халық тіліндегі «Мақтағашқан» апеллатив бірлігін қарастырайық. Ертеде бір байдың Мақта деген қызы әкесінің атастырып қойған жеріне бармай, өзінің сүйген жігітімен қашып кетеді. Оны біліп қойған әкесі ұстап әкелуге бір топ адам жібереді. Олар қыз бен жігітті жан-жағынан қоршап алады. Қоршаудан шығатын жалғыз жол Сырдарияның биік жар қа-

бағынан суға секіру болады. Амал жоқ, екі жас сол жолды таңдайды. Екі ғашықтың жолы болып, аман-есен арғы бетке жетіп, қуғыннан құтылып кетеді. Сырдария өзенінің сол оқиға болған жерін халық «Мақтағашқан/Мақтағашқан» деп атап кетеді. Бұл жер Шие-лі ауданы, Майлытоғай ауылының батысына қарай 5 шақырымқашықтықта орналасқан. Бұрын ел қоныстанған мекен болған.

Қорытынды және тұжырымдама

Осылайша біз зерттеу тұжырымдамамызда жалқы есімнің жалпы есім категориясына ауысуы оның екінші рет концептіленуі және категориялануы негізінде концептуалды деривацияның кешенді үдерістегі базасында жүзеге асатынына, осы үдерісте жалқы есім бойындағы концептуалдық таным барынша кеңіп, апеллативтенуге әкелетініне көз жеткіздік. Ойымызды қорытындылай келе, апеллатив-топонимдерді түрлі когнитивтік контекст аясында қарастыру әлемнің топонимдік бейнесін толықтыруға, қайта жаңартып жасауға мүмкіндік береді деген тұжырым жасадық.

Қаржыландыру. Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР09260188 «Қызылорда облысының тарихи топонимдері: когнитивтік, әдеби негіздері және ұлттық код» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1984.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975.
3. Каймулдинова К.Д. Топонимика. – Алматы: «Дәуір», 2011.
4. Апеллатив [Электронды ресурс]. - URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (қаралған күні: 20.01.2022).
5. Паршина Е.О. Когнитивные основы формирования значения апеллативов-топонимов [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2016/yazik-kultura-prof-comm/2/parshina.pdf> (дата обращения: 20.01.2022).
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. / Отв. ред. д-р филол. наук А.А. Реформатский. – Москва: Наука, 1973.
7. Стернин И.А. Лексическое значение и энциклопедическое знание // Аспекты лексического значения. – Воронеж, 1982.
8. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. 2-е изд., пераб. и доп. – Москва: Знание, 1987.
9. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы, 2012.

10. Смағұлова Г.Н. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. – Алматы: Елтаным, 2020.
11. Кунин А.В. Механизм окказиональной фразеологической номинации и проблема оценки. // Русский язык в школе. – 1980. №8. – С.51-55.
12. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2000.
13. Ирисханова О.К. О языковой гибридизации, лексических гибридах и фокусе внимания // Жизнь человека и этноса в языке: сб. науч. ст. / Вестник МГЛУ, серия «Языкознание». – Москва: РЕМА, 2010.
14. Бабина Л.В. Концептуальные основы словообразования // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / Гл. ред. сер. Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н.Н. Болдырев. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 128-149.
15. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / Гл. ред. сер. Е.С. Кубрякова, отв. ред. вып. Н.Н. Болдырев. – Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 25-77.
16. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары. – Алматы: Арыс, 2005.
17. Қызылорда облысының жер-су атаулары. – Қызылорда, 2011. – 192 б.
18. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун. – 1998.

References

1. Superanskaya A.V. Chto takoe toponimika? [What is toponymy?] (Nauka, Moscow, 1984). [
2. Abdrakhmanov A. Toponimika jane etimologiya [Toponymy and etymology], (Science, Almaty, 1975).
3. Kajmuldinova K.D. Toponimika [Toponymy], (Almaty: Dəuir, 2011, 336 p.).
4. Apellyativ [Appellative] [Electronic resource]. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (Accessed: 20.01.2022).
5. Parshina E.O. Kognitivnye osnovy formirovaniya znacheniya apellyativov-toponimov [Cognitive foundations of the formation of the meaning of toponymic appellatives] [Electronic resource]. Available at: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2016/yazik-kultura-prof-comm/2/parshina.pdf> (Accessed: 20.01.2022).
6. Superanskaya A.V. Obshhaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of proper names]. Ed. Doctor of Philological Sciences A.A. Reformaty (Nauka, Moscow, 1973, 368 p.).
7. Sternin I.A. Leksicheskoe znachenie i enciklopedicheskoe znanie [Lexical meaning and encyclopedic knowledge], Aspekty leksicheskogo znacheniya [Aspects of lexical meaning] (Voronezh, 1982).
8. Gorbanevsky M.V. V mire imen i nazvanij [In the world of names and titles], 2nd ed., revised and expanded (Znanie, Moscow, 1987).
9. Biyarov B. Zher-su attarynyn sozjasamdyk ulgilery [Word-formation patterns of place-names] (Almaty, 2012, 460 p.).
10. Smagulova G.N. Kazak frazeologiyasy lingvistikalık paradıgmalarıda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms] (Eltanym, Almaty, 2020, 256 p.).
11. Kunin A.V. Mekhanizm okkazional'noj frazeologicheskoy nominacii i problema ocenki [The mechanism of occasional phraseological nomination and the problem of evaluation], Russkij yazyk v shkole [Russian language at school], 8, 51-55 (1980).
12. Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika: kurs lekciy po angliskoj filologii [Cognitive semantics: A course of lectures on English philology] (Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2000).
13. Iriskhanova O.K. O yazykovoj gıbrıdzacii, leksicheskikh gıbrıdakh i fokuse vnımaniya [On linguistic hybridization, lexical hybrids and the focus of attention] (Zhızn' cheloveka i ehtnosa v yazyke: sb. nauch. st. [The life of a person and an ethnos in language: collection of scientific articles], Vestnik MGLU, seriya «YazykoznanıE» [Bulletin of MGLU, series «Linguistics»] (REMA, Moscow, 2010).
14. Babina L.V. Konceptual'nye osnovy slovoobrazovaniya [Conceptual foundations of word formation], Kognitivnye issledovaniya yazyka. Vyp. IV. Konceptualizaciya mira v yazyke: kollektiv. monogr. [Cognitive

studies of language. Issue IV. Conceptualization of the world in language: a collective monograph]. Chief Editor of series by E.S. Kubryakova, responsible editor of issue by N.N. Boldyrev (Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, Moscow; Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2009, P. 128-149).

15. Boldyrev N.N. Konceptual'nye osnovy slovoobrazovaniya [Conceptual foundations of word formation], Kognitivnye issledovaniya yazyka. Vyp.IV. Konceptualizaciya mira v yazyke: kollektiv. monogr. [Cognitive studies of language. Issue IV. Conceptualization of the world in language: a collective monograph]. Chief Editor of series by E.S. Kubryakova, responsible editor of issue by N.N. Boldyrev (Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, Moscow; Publishing House of G.R.Derzhavin TSU, Tambov, 2009, P. 25-77).

16. Zhanuzak T. Zher-su ataulary [Land and water names] (Arys, Almaty, 2005, 256 p.).

17. Kyzylorda oblysynyn jer-su ataulary [Land and water names of Kyzylorda region], (Kyzylorda, 2011, 192 p.).

18. Golomidova M. V. Iskusstvennaya nominaciya v russkoj onomastike [Artificial nomination in Russian onomastics], (Ural State Pedagogical University, Ekaterinburg, 1998, 232 p.).

А.М. Абасилов, Г.А. Туякбаев, К.С. Сарышова

Қызылорда облысындағы апеллатив-топонимдердің когнитивтік негіздері

Когнитивные основы апеллативов-топонимов Кызылординской области

Аннотация. В связи с исследованием лингвистики на современном этапе в новой антропоцентрической парадигме рассмотрение ономастики, в том числе топонимики, в когнитивном аспекте способствует получению новых данных. Образцы мира, сформированные в познании определенной нации, образуют ономастическое пространство всех собственных имен. Известно, что на природу и структуру собственных имен влияют различные внеязыковые факторы - географические, социальные, исторические, культурные. Имена собственные могут быть созданы как на основе традиционно сложившихся «готовых» слов языка, так и в результате языкового творчества индивидов. Следовательно, среди собственных имен, наряду с оригинальными именами, выделяются также имена, возникшие на основе различных коннотационных дериваций. В статье на материале топонимов Кызылординской области рассматриваются различные подходы к пониманию сущности апеллативов, которые сформировались на основе собственных имен и представляют собой ономастическую языковую единицу, содержащую когнитивно-историческую информацию. Различаются когнитивные механизмы, определяющие формирование речевых и языковых значений этих лексических единиц. Подробно анализируются структура матричного формата знания, заключенного в апеллативе, а также концепт, выраженный посредством апеллатива-топонима и объясняемый относительно когнитивного контекста матрицы. Кроме того, авторы обращают особое внимание на то, что выявление языковой сущности апеллативов-топонимов является одной из актуальных проблем и вместе с тем перспективной областью лингвистических и филологических исследований в будущем.

Ключевые слова: имя собственное, имя нарицательное, апеллатив, топоним, когнитивная матрица, концепт, концептуальная деривация.

A.M. Abasilov, G.A. Tuyakbayev, K.S. Saryshova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

Cognitive bases of toponym appellatives of Kyzylorda region

Abstract. At the present stage in the new anthropocentric paradigm, the consideration of onomastics, including toponymy, in the cognitive aspect, contributes to the acquisition of new data in connection with the study of linguistics. The samples of the world, formed in the knowledge of a certain nation, form the onomastic space of all proper names. It is known that the nature and structure of proper names are influenced by various extra-linguistic factors as geographic, social, historical, and cultural. Proper names can be created both on the

basis of traditionally formed “ready-made” words of the language, and as a result of the linguistic creativity of individuals. Consequently, among proper names, along with the original names, names that have arisen on the basis of various connotational derivations are also distinguished. In the article, based on the toponyms of the Kyzylorda region, various approaches to understanding the essence of appellatives, which were formed on the basis of proper names and represent an onomastic linguistic unit containing cognitive-historical information, are considered. There are different cognitive mechanisms that determine the formation of speech and linguistic meanings of these lexical units. The structure of the matrix format of knowledge contained in the appellative is analyzed in detail, as well as the concept expressed through the appellative-toponym and explained in relation to the cognitive context of the matrix. In addition, the authors pay special attention to the fact that the identification of the linguistic essence of appellatives-toponyms is one of the urgent problems and, at the same time, a promising area of linguistic and philological research in the future.

Keywords: proper name, common name, appellative, toponym, cognitive matrix, concept, conceptual derivation.

Авторлар туралы мәлімет:

Абасилов А.М. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Тұяқбаев Ғ.Ә. – ф.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Сарышова К.С. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Abasilov A.M. – associate professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.

Tuyakbayev G.A. – professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.

Saryshova K.S. – associate professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda.

G.A. Kuzembayeva*
T.Ye. Shonmurinov

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*Corresponding author: kuzembayeva@mail.ru

Conceptualization of religion in Linguistic Consciousness of Kazakh Ethnicity

Abstract. Religion is the only area where rational-analytical activity, which is obligatory for science, provokes a tense attitude towards itself. In this respect, the identification of religion as a concept, describing its content, structure, and development, as well as its impact on the nation causes a high interest.

The article presents the results of a psycholinguistic study, the purpose of which was to describe the ways of conceptualizing religion by the representatives of the Kazakh language and culture, modeling the associative field "religion" in the Kazakh language, identifying the features of conceptualizing religion in the Kazakh linguistic culture. The material of the research was the data of psycholinguistic study conducted with the native speakers of the Kazakh language. The method of obtaining data was a free associative experiment with the registration of answers given for a certain period of time to the stimulus word *дин* / religion.

The obtained associative data were distributed according to the frequency criterion, followed by modeling the associative field and its cognitive structure. The associative field "religion" in the Kazakh linguistic consciousness includes agents and artifacts of religion, rituals, beliefs, immaterial aspects, figures, and types of religion. The most frequent associations with religion in the Kazakh linguistic consciousness are *меуим* / mosque (13%), *Құдай* / God (11%), *сенім* / faith (10%), *Ислам* / Islam (10%), *шіркеу* / church (9.5%), *Құран* / Quran (7.5%), *жан* / soul (7%), *жарық* / light (6%), *атеизм* / atheism (5.5%), *дұға ему* / pray (5%).

The associative field "religion / *дин*" modelled as a result of the psycholinguistic study consists of the features 'Islam', 'mosque', 'God', and 'faith' in the centre of the field, and the features 'bata', 'pray', 'zeket', and 'oraza' in the near periphery of the field model "religion / *дин*", which demonstrates the relevance of these Islamic religious artifacts and acts to the Kazakh linguistic consciousness.

Keywords: linguistic consciousness of Kazakhs, religion, the Kazakh language, nationality, concept, psycholinguistic study, a free associative experiment.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-32-40>

Introduction

Religion is one of the most significant impacts that have defined the development of mankind. As such, the importance of this concept in the tandem with a nomadic tribe that has been the main part of the Kazakh nation in its entirety is a new prospect that has not been taken on yet.

The identification of religion as a concept, its content and structure, as well as its impact on the Kazakh ethnicity and its development causes a high interest.

Different scholars always looked differently at a phenomenon as widespread as religion. Some remark on its vagueness and inability of modern science to pin down exactly what the term

“religion” may refer to, therefore suggesting or at least implying that religion is one of those terms one cannot define clearly or set boundaries for. In this respect, Tagore states that “the uncontainable diversity of what we call in Latin “religion” is itself a great religious truth and the marker of uncontainability of what religion is all about” [1, p. 163]. On the other hand, Marx and Engels took a primarily negative stance towards religion. According to them, it strove to replace philosophy, ergo, knowledge by itself pretending a center of traditionalism [2, p. 108].

There were made attempts to distinguish the stages of development of religion and to give their outlook [1]. Concept of freedom in different religions [3], human rights [4], the concept of time [5], scientific knowledge [6] from the perspective of Islam religion and religious education [7] were investigated.

Among the Kazakh researchers, the monographic study of the concept of Islam in the Kazakh concept sphere [8] in which the author goes from a methodological point of view, according to which the concept is considered as a universal mental unit in the acquisition of linguistic and cultural content and cognitive signs, should be stated. The team of scholars of Al-Farabi National University compiled the Dictionary of Religious Terms [9]. The Centre for Research and Analysis on Religion of the Republic of Kazakhstan develop and publish editions containing questions and answers on religious issues for those who are interested in currently relevant problems within the religion of Islam [10].

The importance of religion in linguistic consciousness of a nation, rather than entire human race was not comprehensively studied until now. The relevance of the study is marked by the rapidly accelerating process of globalization, where various ethnicities are starting to connect and interact. Cultures and ways of lives are being exchanged, and in this context, something as impactful as religion plays a pivotal role [9, p. 28], therefore it is important to understand exactly what kind of role it plays in the culture of an ethnicity and how it is conceptualized by a nation.

Thus, this study is aimed at describing the ways of conceptualizing religion by native speakers of the Kazakh language by means of modeling the associative field “religion” in the Kazakh language, and identifying the features of conceptualizing religion in the Kazakh linguistic culture.

Materials and methods

The cross-reference of written literary sources was conducted to contextually analyze the concept of religion in the Kazakh linguistic culture. The idea behind that is to extract the semantical meaning from various language data, compare and identify any consistent patterns in the way those are defined. Lexicographic analysis was manipulated for defining the concept and its origin from etymological point of view.

A free associative experiment, being one of the main methods utilized in the research, was aimed at determining the concept of religion within the context of Kazakh linguistic consciousness, verbally represented by the lexeme “*дин*” in the Kazakh language.

A word association test was conducted among the native speakers of the Kazakh language in March 2021 in the K. Zhubanov Aktobe Regional University in order to explore the specifics of conceptualization of religion among representatives of the Kazakh culture. 40 respondents – the native speakers of the Kazakh language, aged between 14 to 30 (m-22), participated in the study.

The experiment was conducted by providing a link to the Google Forms. The word stimulus *religion*, which is *дин* in Kazakh was presented to respondents. The participants of psycholinguistic experiment were asked to provide first associations to the given word. The number of reactions was not limited.

Associative responses given within a certain period of time to the stimulus word *дин/religion* were registered and further analyzed. The obtained associative data were distributed according to the frequency criterion, followed by modeling the associative field and its cognitive structure. Results of the study were presented

in the form of an associative field, with the selection of semantic zones and the definition of common and specific components of religion in the linguistic consciousness of Kazakhs.

Religion in the Kazakh linguistic culture

The most commonly practiced religion in Kazakhstan is Islam that has been established for millennia under the influence of local customs and religious tolerance. Islam has always coexisted peacefully with other religions in the country [11].

Referencing the dictionaries, definition of the word “religion” is as follows:

- 1) the belief in and worship of a superhuman controlling power, especially a personal God or gods;
- 2) a particular system of faith and worship;
- 3) a pursuit or interest followed with great devotion (Oxford Dictionaries).

The etymology of the word is referred to Latin – *religare* (to bind) – *religio* (obligation, bond) – *religion* in English. *Дін* in the Explanatory dictionary of the Kazakh language is defined as a type of ideology against science, worship to God [13].

Analyzing the pieces of Kazakh literature, we can assume that the society views towards the concept of religion are not entirely positive:

Жамандық жақсылықпен оған бір бас, Дін ісін, Құдай ісін айыра алмас (Абай);

Дін деген өтірікке нану деген, Көңілге өң-бес хиялды алу деген, Бұл молданың өтірігіне сену деген, Жетегіне соқырдың еру деген (С. Торайғыров). Religion is regarded as falsehood, accepting as true delusions under the influence of others.

Religion is considered a tool of separation:

“Тар келмейтін тақымыма, / Тағдыр қосқан жақыныма / Неге жаным жібімеді? / Діні бөлек, тілі басқа, / Тірлігі жат, түбі насқа / Неге жүрек жүгінеді?” (И. Сапарбай. “Қазақтың несібесі бір Аллада!” [14]. In this particular context, the author is questioning the reader, why the other speaks a “language different than his and has a religion different than his”. It is therefore plausible to assume that religion detaches people, causing them more conflicts.

The following conflict backs up the previous statement to an extent:

“Біздің Махамбет, орыстың Пушкині, венгердің Петефиі... сөзімізге дәлелді ондап, жүздеп келтіруге болады. Жасық адамнан ақын шықпақ емес. Ал жалынды адамда шалт басқан қимылдардың да болатыны анық. Адам жанының білгірі атанған Достоевскийдің өзі: «Менің творчеством өзімді күнәһар сезінген сәттен бастау алған» деген. Ал біз бұл қаламгер қауымының бәрін діни, адами уағыз айтатын шіркеу не мешіт төңірегіндегілерге айналдырғымыз келеді. Одан қалса періште жасамақ, тас тұлғасына тамсанып отырмақ ниетіміз және бар. Шамасы, қателесіп жүрген ақындарымыз емес, біз болармыз. Өйтпесе, Франсуа Вийонның әйгілі тентектеу бір шумағына тамсанып алып, өзіміздің ұлы ақындардан тек періштенің елесін көре бергіміз келетіндігіне не себеп?..” (Ө. Балқыбек. “Біз де гений де, талант та жоқ... Бізде бәрі періштелер...” [15]. The author expresses confusion and frustration, not only general, but rather with the modern generation people, the people that, according to author, “want to create an angel”, i.e., something perfect, something impossibly flawless, which, according to some motives is a sin in itself – to strive and achieve perfection.

The community in itself, the consciousness of the people gradually steps away from embracing the religion. Religion is dealt in the context of love, which, too, can be called a divine subject:

“Махаббатты жеңіл-желпі баяндағым келмеді. «Мен саған ғашықпын, көргенше асықпын» дегендей. Махаббаттың сүйініші мен қуанышын ғана емес, қайғы-қасіретін, жан азабын да сезіндіргім келді. Махаббат адамның дәрежесіне, өресіне, жынысына, ішкі мәдениетіне, мемлекетіне, тіпті дініне де қатысты...” Орхан Памук осы сөздерімен-ақ, біраз жайды ұқтырып тұр. Романда қыз бен жігіттің арасындағы қарым-қатынас ашық суреттеледі. «Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да...» деп жырлаған Мағжандық отты жүрек Орхан Памукте де бар” (М. Айтхожина. “Адамның біреуден жоғары, біреуден төмен тұруы заңдылық” [16]. The author stresses the hardships of love, the complications that always trail and the implied frailty and inconsistency that always looms over it. It is worth noting

Table 1

Associative responses of respondents to the stimulus-word *дін*

Responses	Frequency	Percentage
Құдай (God)	22	11%
сенім (faith)	20	10%
шіркеу (church)	19	9.5%
Ислам (Islam)	20	10%
Құран (Quran)	15	7.5%
жарық (light)	12	6%
мешіт (mosque)	26	13%
атеизм (atheism)	11	5.5%
жан (soul)	14	7%
ғибадат (cult)	2	1%
зекет (zeket)	7	3.5%
бата (bata)	9	4.5%
ораза (oraza)	9	4.5%
карма (karma)	4	2%
дұға ету (pray)	10	5%
Total	200	100%
Source: authors' elaboration based on the free associative experiment		

that in this context, love is also connected to religion, signifying of the latter's importance and overwhelming, almost ubiquitous presence.

Conceptualizing religion was of great importance over the last few decades. Writers tried to consider and carefully weight its importance:

“Бүгінде, дін – мейманаға айналған заман. Адамдардың білігі жетілген сайын аралары жақындағанның орнына алышақтап барады. Адамдар әлдебір ерекше, белгілі бір діннің, конфессияның ениісіндегі ақиқатты тапқысы келеді. Бірақ ақиқат, бір діннің меншігі ғана болса, ақиқат болудан қалады”; “Данышпандықта, ақиқатта дін де жоқ, ұлт пен нәсіл де жоқ. Ақиқаттың өзі – дін. Дін атаулы ақиқаттан тарайды. Тағы да бір пайғамбар айтыпты, ізгі болу үшін, кісілікті болу үшін, ақиқатты тану үшін міндетті түрде бір діннің өкілі болу шарт емес деп. Ақиқатқа жетсеңіз, дін атаулының барлығынан биік тұрасыз. Ақиқатқа жетсеңіз – басқа Құдайдың сізге керегі жоқ” (И. Сапарбай. “Қазақтың несібесі бір Аллада!” [14]. They

propose several different points of views, such as “there will be no need for the God's (or holy) word” and how “the ultimate truth” should be and is prevalent over the religious truths and, finally, how the truth is more important than the religion, suggesting at the end that once “one achieves truth there will be no need for religion”.

Based on the content analysis of the language data selected from literary sources, we can state that religion is negatively considered when it causes harm to the individual and/or society, slows down the progress of any professional field, acts as a source of immoral acts or customs and a tool for social control. It is by no means important to describe the ways of conceptualizing religion in the modern linguistic consciousness of the Kazakhs.

A free associative experiment resulted in 200 associations from 40 respondents – native speakers of the Kazakh language. 15 cognitive features were identified in the content of the concept *religion / дін* in the Kazakh linguistic consciousness (see Table 1).

The most frequent associations with religion in the Kazakh linguistic consciousness are мешіт / mosque (13%), Құдай / God (11%), сенім / faith (10%), Ислам / Islam (10%), шіркеу / church (9.5%), Құран / Quran (7.5%), жан / soul (7%), жарық / light (6%), атеизм / atheism (5.5%), дұға ету / pray (5%).

The cognitive features of the concept under study were further presented in the form of an associative field, with the division into center, near, far and outer peripheries.

Based on the frequency of lexical associations, the center (identified by reactions from more than 20 respondents), the near periphery (10-20 respondents) the far periphery (5-10 respondents), and the outer periphery (less than 5 respondents) were determined in the Kazakh language (see Table 2).

Table 2

The associative field of the stimulus дін in the Kazakh linguistic consciousness

Center (more than 20)	мешіт / mosque (26), Құдай / God (22), сенім / faith (20), Ислам / Islam (20).
Near periphery (from 10 to 20)	шіркеу / church (19), Құран / Quran (15), жан / soul (14), жарық / light (12), атеизм / atheism (11), дұға ету / pray (10).
Far periphery (from 5 to 10)	бата / bata (9), ораза / oraza (9), зекет / zeket (7).
Outer periphery (less than 5)	карма / karma (4), ғибадат / cult (2).
Source: authors' elaboration based on the free associative experiment	

The associative field дін was further interpreted and categorized into the clusters forming the semantic zones. As a result of categorization into clusters the following semantic zones were formed in the Kazakh linguistic consciousness:

Figure (Құдай / God (22);

Types of religion (Ислам / Islam (20);

Agents and artifacts of religion (мешіт / mosque (26), шіркеу / church (19), Құран / Quran (15);

Beliefs (сенім / faith (20), атеизм / atheism (11), карма / karma (4);

Immaterial aspects (жан / soul (14), жарық / light (12);

Rituals (дұға ету / pray (10), ораза / oraza (9), бата / bata (9), зекет / zeket (7), ғибадат / cult (2).

Semantic zones that were formed include agents and artifacts of religion (30%), rituals (18.5%), beliefs (17.5%), immaterial aspects (13%), figure (11%), types of religion (10%).

The field model “religion / дін” in the Kazakh linguistic consciousness formed with the semantic zones “Figure”, “Types of religion”, “Agents and artifacts of religion”, “Beliefs”, “Immaterial aspects and Rituals” is presented in Figure 1 based on the division into center, near, far and outer peripheries (see Figure 1).

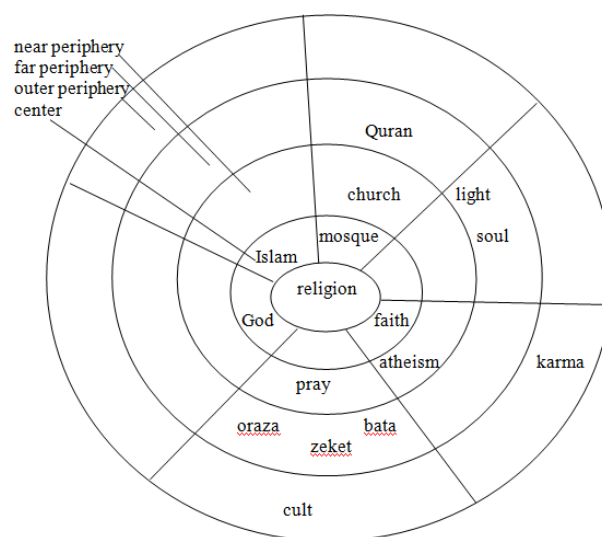

Figure 1. Field model “religion / дін” in the Kazakh linguistic consciousness

As a result of the associative experiment conducted with the native speakers of the Kazakh language and representatives of the Kazakh culture followed by modelling of the associative field model “religion / дін” in the Kazakh linguistic consciousness, we have found that religion is associated with God, Islam, mosque/church, faith and soul. Religion in the Kazakh linguistic consciousness is actualized by religious agents and artifacts, rituals, beliefs, immaterial aspects, religious figures and types of religion.

Discussion

The study highlights the content and structure of the concept religion in the Kazakh linguistic

consciousness as described through a cultural, linguistic and psycholinguistic study, which has not been the subject of previous research in this field.

Religion is mostly considered negatively actualizing the notions of “an act of binding” or “obligation” due to its historical impact as the primary driving force behind the Dark Age in Medieval times. To blindly follow a religious or any other ideology simply means to restrict your perception, suppress your thoughts and emotions, and live in hypocrisy – in other words, to live in pain and misery.

Though, in the Eastern picture of the world Islam, in stark contrast to the West, has never been a hindrance to the science and development to such a degree. It solidified the initial positive meaning attached to the concept of religion by majority of those, who accepted Islam. Among those were the tribes that would later make up the Kazakh nationality. It is therefore no secret as of why historically, Kazakh national consciousness has been imprinted with severely positive associations with this notion and it took only up until now, prior to being the part of the USSR with its infamous scorching tactics and relentless punishments to any and all who were religious in the smallest degree for this to gradually dissipate.

Despite the negative effects the religion can cause on society, the positive sides of religion should also be mentioned. By now, the religion of Islam, emphasizing monotheism, the unity of God (“Allah”), and Muhammad as his final messenger, has become a consistent part of the

Kazakh national consciousness. It is clearly demonstrated in the associative field “religion / дін” modelled as a result of the psycholinguistic study, which center consists of the features ‘Islam’, ‘mosque’, ‘God’, and ‘faith’. Presence of the features ‘bata’, ‘pray’, ‘zeket’, and ‘oraza’ in the near periphery of the field model “religion / дін” demonstrate the relevance of these Islamic religious acts to the Kazakh culture.

Conclusion

We assume that the results of this study aimed at describing conceptualization of religion in the Kazakh linguistic consciousness is a valuable source that identifies the national and cultural specifics of the concept and contributes to a successful intercultural communication. The practical applications of the study could serve as a guide to identifying the patterns that emerged early in the history of the Kazakh nation.

Religion in the Kazakh language is associated with God, Islam, mosque/church, faith and soul. It is actualized by the religious agents and artifacts as *mosque*, *church*, and *Quran*, rituals as *pray*, *oraza*, *bata*, *zeket*, and *cult*, beliefs as *atheism*, *karma*, and *faith*, immaterial aspects as *soul* and *light*, figures and types.

Funding

The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13268778).

References

1. Tagore R. The Religion of Man. -Ravenio Books, 2015. -200 p.
2. Marx K., Engels F. On Religion. - Mineola, New York: Dover Publications Inc., 2008. -384 p.
3. Tamer G., Männle U. The Concept of Freedom in Judaism, Christianity and Islam // Key Concepts in Interreligious Discourses. -2019. -3.
4. Othman N. Human rights as a universal concept in Islam. Enriching the Universality of Human Rights: Islamic Perspectives on the Universal Declaration of Human Rights. - Geneva: UN, 1998.
5. Böwering G. The Concept of Time in Islam // Proceedings of the American Philosophical Society. -1997. -Vol. 141. -No. 1. -P. 55-66.

6. Kazi M. A. The Concept of Scientific Knowledge in Islam // Journal of Islamic Academy of Sciences. -1988. -1: 1. -P. 7-9.
7. Zengin M., Badagulova Z. Religion and Religious Education in Kazakhstan // Karaelmas Journal of Educational Sciences. -2017. -5. -P. 49-63.
8. Жанпеисова Н. М. Концепт ислам в казахской концептосфере: монография. - Алматы: Нур-Принт, 2016. - 160 с.
9. Борбасова К. М., Байтенова Н. Ж., Бейсенов Б. К., Затов К. А., Курманалиева А. Д., Мейрбаев Б. Б., Рысбекова Ш. С., Абжалов С. У. Дінтанулық сөздік. Ежелгі діни наным сенімдер. Ұлттық діндер. Қазақ халқының дәстүрлі діни ұстанымдары. I том. -Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 396 б.
10. Әбдірәсілқызы А., Исахан М., Муслимов М., Теңлібаева Ж., Мадиева С., Рашимбаев Р., Жұманов Д., Әлмырзаева Б. Дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша 20 сұрақ-жауап. - Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми зерттеу және талдау орталығы, 2015. -55 б.
11. Қасымбеков М. Б. Қазақстан 2050. Терминологиялық анықтамалық. -Астана: Деловой мир, 2013.
12. Oxford Dictionaries. [Электрон. ресурс]. - URL: <https://www.lexico.com/definition/religion> (Accessed: 2.08.2021).
13. Кеңесбаев С. К. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Электрон. ресурс] -1959. URL: <http://online.pubhtml5.com/roge/jtnv/#p=2> (дата обращения: 2.08.2021).
14. Сапарбай И. Қазақтың несібесі бір Аллада! -2017. [Электрон. ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/781> (дата обращения: 02.08.2021).
15. Балқыбек Ә. Бізде гений де, талант та жоқ... Бізде бәрі періштелер... [Электрон. ресурс]. - 2018. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/810> (дата обращения: 02.08.2021).
16. Айтхожина М. Адамның біреуден жоғары, біреуден төмен тұруы заңдылық. -2017. [Электрон. ресурс]. - URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/820> (дата обращения: 2.08.2021).

References

1. Tagore R. The Religion of Man (Ravenio Books, 2015. 200 p).
2. Marx K., Engels F. On Religion (Mineola, New York: Dover Publications Inc., 2008. 384 p.).
3. Tamer G., Männle U. The Concept of Freedom in Judaism, Christianity and Islam, Key Concepts in Interreligious Discourses, 3 (2019).
4. Othman, N. Human rights as a universal concept in Islam. Enriching the Universality of Human Rights: Islamic Perspectives on the Universal Declaration of Human Rights (Geneva: UN, 1998).
5. Böwering G. The Concept of Time in Islam, Proceedings of the American Philosophical Society, 1 (141), 55-56 (1997).
6. Kazi M. A. The Concept of Scientific Knowledge in Islam, Journal of Islamic Academy of Sciences, 1 (1), 7-9 (1988).
7. Zengin M., Badagulova Z. Religion and Religious Education in Kazakhstan, Karaelmas Journal of Educational Sciences, 5, 49-63 (2017).
8. Zhanpeisova N. M. Koncept islam v kazahskoj konceptosfere [Concept of Islam in the Kazakh conceptsphere] (Nur-Print, Almaty, 2016, 160 p.).
9. Borbasova K. M., Baitenova N. Zh., Beisenov B. K., Zatov K. A., Kurmanalieva A. D., Mejrbaev B. B., Rysbekova Sh. S., Abzhalov S. U. Dintanulyk sozdik. Ezhelgi dini nanym senimder. Ylttyk dinder. Qazak halkynyn dasturli dini ystanymdary [Dictionary on Religion. Ancient religious superstitions. National religions. Kazakh traditional religious beliefs]. Vol.1 (Kazak universiteti, Almaty, 2016, 396 p).
10. Abdirasilkzy A., Isahan M., Muslimov M., Tenlibaeva Zh., Madieva S., Rashimbetov R., Zhymanov D., Almyrzaeva B. Din salasyndagy ozekti maseleler bojnsha 20 syrak-zhauap [20 questions and answers on current problems in the field of religion] (Scientific Center for Research and Analysis of Religious Issues, Astana, 2015, 55 p.).
11. Kasymbekov M. B. Kazakhstan 2050. Terminologijalyk anyktamalyk [Kazakhstan 2050. Terminology Guide] (Delovoy mir, Astana, 2013).
12. Oxford Dictionaries. Available at: <https://www.lexico.com/definition/religion> (Accessed: 2.08.2021).

13. Kenesbaev S. K. Kazakh tilinin tusindirme sozdigi [Kazakh Explanatory Dictionary]. 1959. Available at: <http://online.pubhtml5.com/poge/jtnv/#p=2> (Accessed: 2.08.2021).

14. Saparbaj I. Kazaktyn nesibesi bir Allada! [The Kazakhs' Blessing from Allah!]. 2017. Available at: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/781> (Accessed: 2.08.2021).

15. Balkybek A. Bizde genij de, talant ta zhok... Bizde bari perishteler... [We do not have neither genius nor talent... We are all angels...]. 2018. Available at: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/810> (Accessed: 2.08.2021).

16. Ajthozhina M. Adamnyn bireuden zhogary, bireuden tomen tyruy zandylyk [It is a consistency that a person is either higher or lower than someone]. 2017. Available at: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/820> (Accessed: 2.08.2021).

Г.А. Кузембаева, Т.Е. Шонмуринов

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Қазақ ұлтының тілдік санасында діннің концептіленуі

Аңдатпа. Ғылым үшін міндетті болып табылатын рационалды-талдау қызметі өзіне деген шиеленісті тудыратын бірден-бір сала дін болып саналады. Осыған байланысты, дінді концепт ретінде анықтау, оның мазмұны мен құрылымы, сонымен қатар оның ұлттарға, олардың мәдениеті мен дамуына әсер етуі үлкен қызығушылық тудыратын мәселелер қатарында. Мақалада қазақ ұлты өкілдерінің дінді концептілеуінің ерекшеліктерін анықтау көзделген. Қазақ тілінде «дін» ассоциативті өрісін модельдеу арқылы қазақ тілі мен мәдениеті өкілдерінің дінді тұжырымдамалау жолдарын сипаттау мақсатында олардың арасында өткізілген психолингвистикалық зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Зерттеу материалдары қазақ тілді респонденттер тобымен жүргізілген жаппай ассоциативті эксперименттің деректері болды. Деректерді алу әдісі «дін» ынталандыру сөзіне белгілі бір уақыт аралығында берілген жауаптарды тіркеу арқылы өткізілген еркін ассоциативті эксперимент болды. Алынған ассоциативті деректер жиілік критерийі бойынша талданып, ассоциативті өріс пен оның когнитивті құрылымын модельдеу арқылы бөлінді. Қазақ ұлтының тілдік санасындағы «дін» ассоциативті өрісі, діннің агенттері мен артефактілері, рәсімдері, наным-сенімдері, материалдық емес аспектілері, дін қайраткерлері мен түрлері жатқызылған, семантикалық аймақтардан құрылды. Қазақтың тілдік санасында дінге келтірілген ең жиі ассоциациялар – мешіт (13%), Құдай (11%), сенім (10%), Ислам (10%), шіркеу (9,5%), Құран (7,5%), жан (7%), жарық (6%), атеизм (5,5%), дұға ету (5%). Психолингвистикалық зерттеу нәтижесінде үлгіленген «дін» ассоциативті өрісінің ортасында «Ислам», «мешіт», «Алла», «сенім», «бата», ал өрістің жақын шетінде «намаз», «зекет» және «ораза» белгілері орналасқан. Бұл исламдық діни жәдігерлер мен әрекеттердің қазақ тілдік санасына қатыстылығын әрі маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: қазақ этносының тілдік санасы, дін, қазақ тілі, ұлт, түсінік, психолингвистикалық зерттеу, еркін ассоциативті эксперимент.

Г.А. Кузембаева, Т.Е. Шонмуринов

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Концептуализация религии в языковом сознании казахов

Аннотация. Религия – единственная область, где рационально-аналитическая деятельность, обязательная для науки, вызывает к себе напряжённое отношение. В этой связи высокий интерес вызывает идентификация религии как концепта, его содержания и структуры, а также его влияния на народ, его культуру и развитие. В статье приводятся результаты психолингвистического исследования, целями которого были описание способов концептуализации религии носителями казахского языка и культуры, моделирование ассоциативного поля «религия» в казахском языке, выявление особенностей концептуализации религии у представителей казахской лингвокультуры. Материалом исследования послужили данные массового ассоциативного эксперимента, проведенного с группой респондентов – носителей ка-

захского языка. Методом получения данных стал свободный ассоциативный эксперимент с регистрацией ответов, выданных за определенный промежуток времени на слово-стимул *дін / религия*. Полученные ассоциативные данные были распределены по критерию частотности с последующим моделированием ассоциативного поля и его когнитивной структуры. Ассоциативное поле «религия» в языковом сознании казахского этноса сформировано семантическими зонами, включающими агенты и артефакты религии, ритуалы, верования, нематериальные аспекты, фигуры и типы религии. Наиболее частыми ассоциациями в казахском языковом сознании являются *мешіт/мечеть* (13%), *Құдай/Бог* (11%), *сенім/вера* (10%), *ислам/ислам* (10%), *шіркеу/церковь* (9,5%), *Құран/Коран* (7,5%), *жан/душа* (7%), *жарық/свет* (6%), *атеизм/атеизм* (5,5%), *дұға ету/молиться* (5%). Смоделированное в результате психолингвистического исследования ассоциативное поле «религия» состоит из признаков «ислам», «мечеть», «Бог», «вера» в центре и признаков «бата», «молитва», «зекет», «ораза» в ближней периферии поля, что свидетельствует об актуальности данных религиозных артефактов и актов для казахского языкового сознания.

Ключевые слова: языковое сознание казахов, религия, казахский язык, национальность, концепт, психолингвистическое исследование, свободный ассоциативный эксперимент.

Information about authors:

Kuzembayeva G.A. – Candidate of Philological Sciences, Ph.D., Associate Professor of the Department of the English and German languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Shonmurinov T.E. – Master's Student of the Department of the English and German languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Кузембаева Г.А. – филология ғылымдарының кандидаты, Ph.D., Ағылшын және неміс тілдері кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Шонмуринов Т.Е. – Ағылшын және неміс тілдері кафедрасының магистранты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Елдес Омарұлының емле туралы көзқарастары¹

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр басындағы көрнекті алаш қайраткері, ғалым, талантты лингвист, қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі Елдес Омарұлының қазақ жазуы тақырыбындағы еңбектері талданады. Ғалымның XX ғасырдың 20-30 жылдар аралығында қазақ емлесінің күрделі мәселелеріне арналған мақалалары толық жинақталып, онда көтерілген жазу принциптері, ауызша тіл мен жазудың арақатынасы, әріптердің емлесі, түбір мен қосымшалардың емлесі, бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесі, интонация мен екпіннің жазумен байланысы, ономастикалық атаулардың жазылуы, терминдердің жазылуы сияқты қазақ жазуындағы ең өзекті тақырыптар туралы тұжырымдары толық талданады. Сондай-ақ ұстазы Ахмет Байтұрсынұлымен емле тақырыбы аясындағы ғылыми сабақтастығы мен өзіндік тың ізденістері салыстырыла талданып, қазақ емлесінің дамуына қосқан үлесі, бүгінге дейін қолданылып келе жатқан, бірақ ғылыми көпшілік біле бермейтін, оның есімімен байланысты емле ережелері туралы нақты дәлелдер келтіріледі. Бұл талдаулардың нәтижесінде бүгінгі таңдағы әліпби реформасы қарсаңында туындаған қазақ емлесінің түйткілді мәселелеріне ғалым еңбектерінен ғылыми дәйектемелер ұсынылады.

Кілт сөздер: Елдес Омарұлы; қазақ емлесі; орфография; жазу принциптері; қазақ жазуының тарихы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-41-56>

Кіріспе

Қазақ емлесі (орфография) тарихында өзіндік орны бар ғалымдардың бірі – Елдес Омарұлы. Ғалымды А.Байтұрсынұлынан кейін бұл мәсе­лемен ғылыми деңгейде айналысқа алғашқы есімдердің бірі ретінде тануға лайықты негіз бар. Бүгінде тілші ғалымдарға Елдес Омарұлының есімі белгілі, А.Байтұрсынұлының төл шәкірті, лингвистикалық мектебінің өкілі екені баршаға мәлім. Алайда ғалымның

ғылыми мұралары тыңғылықты зерттеліп, қазақ тіл білімінде алар орны айқындалмай келеді. Бұл – ғалым мұраларына бүгінгі ғылым биігінде лайықты баға бере алатын тіл мамандарының мойнындағы жауапты міндеті. Десе де ғалым мұраларын зерттеуде оның А.Байтұрсынұлымен ғылыми байланысына назар аудармау – тыңғылықты тұжырымға әкелмейтінін қаперден шығармаған жөн. Қазірге мәлім деректерге қарағанда, А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы Омарұлы Елде-

¹ Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (AP 13068356) атты гранттық зерттеу жобасы мен «Мемлекеттік тілді латын­графикалы ұлттық әліпби­ге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу жобасы аясында жарияланды.

спен 1914 жылдың өзінде пікірлес болып, оны қазақ жастарының ішіндегі пікірі салмақты, талабы мен таланты оқшау талапкер ретінде бағалайтыны айтылады. Е.Омарұлы бұл жылдарда жазу, емле мәселесімен тыңғылықты айналысқан жоқ. Оның тіл білімі саласындағы өнімді қызметі А.Байтұрсынұлымен бірге ҚР Оқу комиссариаты құрамында болған кезеңнен басталады.

Е.Омарұлына дейін де қазақ емлесінің қалыптасып дамуы жолында талпынған қазақ оқығандары болды. Олардың қатарында Шәкәрім Құдайберді, Ғабдулғазы Муса, Ишанғали Бейсенұлы, Хасен Ғали (ноғай), Шаһзаман, Нығыметолла Күзембаев, А. Бекмұхаммедов т.б. бар. 1912 жылы Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесі» («Оқу құралы») жарық көргеннен кейін аты аталған авторлардың қатысуымен қазақ емлесінің бұл жаңа беталысы қазақ және ноғай (татар) тілді басылымдар арқылы көптеп талқыланды. Десе де А.Байтұрсынұлы мен аталған авторлардың емле туралы білігін салыстыруға да келмейтін, сондықтан олар «Байтұрсынұлы емлесіне» ескерерлік ұсыныстар мен сындар айта алмады. «Байтұрсынұлы емлесінде» кейбір олқылықтар болуына қарамастан, 1912-1922 жылдар аралығында қолданылды. Реформатор ғалым жасаған емле «Оқу құралы» еңбегінен бұрын «Қазақ» газеті арқылы көпшілікке кеңінен танымал бола бастағандықтан, «Қазақ емлесі» («Қазақ» газетінің емлесі) деп аталды. Осы «Қазақ емлесінің» кемшін тұстарын жазу тәжірибесі кейіннен көрсетті, содан оны жетілдіру жолында ізденістер туындады. Бұл мәселені алғаш рет терең зерделеген ғалым Омарұлы Елдес болды. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ тілінің емле, жазу мәселесі Елдестің меншікті тақырыптарының біріне айналды.

Зерттеу әдістері

Мақалада Елдес Омарұлының қазақ емлесі туралы тұжырымдары жеті тақырыпқа бөлініп талданады. Зерттеуде сипаттамалы әдіс, тарихи әдіс, салыстыру, жинақтау, жүйелеу тәсілдерді қолданылды.

Талқылау

Е.Омарұлы емле мәселесімен Қазақстан Республикасы Оқу комиссариаты жанынан құрылған Білім кеңесінің хатшысы қызметін атқарған кезеңнен бастап айналыса бастады. 1923 жылы Білім кеңесінің басшысы А.Байтұрсынұлының жетекшілігімен 13 баптан тұратын қазақ тілінің жаңа емле ережесі дайындалып, оған Кеңестің хатшысы ретінде Елдес Омарұлы, Оқу комиссары Нұғман Залыұлы қол қойып бекіткен. Бұл емле ереже сол тұста жарық көріп тұрған «Еңбекші қазақ», «Қазақ тілі» т.б. газеттерде қатар басылып, көпшілікке таныстырылған. Соңын ала дәл осы ереже Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Білім комиссиясының да мақұлдауынан өтіп, Комиссия төрағасы Х.Досмұхаммед, мүшелері М.Жұмабаев пен Ә.Диваевтің қол қоюымен, ереженің 5-бабы қысқарып, 12 баппен Халық ағарту комиссары С.Қожановтың ресми бұйрығымен бекітіледі. Осылайша бұл емле ереже Түркістан аумағында да қолданысқа енеді. Қысқарып қалған 5-бап ереже мынадай: «Ішінде «х» (х), «ش» (ч), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздер, мағынасы бұзылып кетпейтін болса, ішіндегі жат дыбыстары шығарылып, орнына қазақ тіліндегі дыбыстар қойылып, қазақ тілінің дыбыс қиынына үйлестіріліп айтылып, һәм солай жазылады. Жоғарғы төрт хәрф, ішіндегі жат дыбыстарды шығарып тастағанда сөздің мағынасы бұзылып кететін болғанда ғәнә, сол жат дыбыстарды белгілеу үшін жазылады. Ондай сөздерді әркім әртүрлі жазып кетпейтін болуы үшін Білім кемесіесі жат сөздерді тізіп, лұғат жазып шығарады». Бұл баптың, аса маңыздылығына қарамастан, Түркістан Республикасы аумағында қолданылмай себебі белгісіз. Мүскін оңтүстік өңірдің тілі аталған дыбыстарды айтуға бейім, жазба тілінде кірме элементтер (өзбек, парсы) көп болуынан да болса керек.

Жоғарыда аталған 1923 жылғы емле ереженің жасалуына Елдес Омарұлының өзіндік үлесі бары даусыз. Елдестің бұл ережеге хатшы ретінде қол қоюшы ғана болмағанын одан кейінгі әр жылдары емле тақырыбында

жазған еңбектері көрсетеді. Елдестің өз есіміне жеке тиесілі емле жайлы ойлары 1924 жылдан бастап мақала көлемінде жан-жақты айтыла бастады. Ғалым «Еңбекші қазақ» газетінің бірнеше номерінде қатар басылған «Қазақша жазу жайы» атты мақаласын (Ж.Аймауытұлымен айтыс үшін жазылған) былай деп бастайды: «Қазақша жазу ережелері Төңкерістен бұрын «Оқу құралы», «Тіл-құрал» болып реттеліп шығып еді. Ол ережелерді мінсіз деуге болмайды. Сүйтсе де жоқтан артық, үйретуге жеңіл еді. Жеңілдік жағынан басқа елдердің жазу ережелерінің қайсысымен де таласуға жарайтын еді, орысша жазу ережелерінен анағұрлым жеңіл еді» [1, 20 б.]. Мақалада одан әрі «Байтұрсынұлы емлесінің» жеңілдігімен қоймай, жоғарыда айтылған 1923 жылғы ережеде жазу одан сайын жеңілдетілгені айтылады. Солай бола тұра, қазақша жазуға жұрттың ынтасыз болуының, қатесіз жаза алмауының себебін іздейді және оның мәні «қазақ тілін менсінбеуде» деп көрсетеді. Ол тағы: «Біздің жазу ережелеріміз мінсіз деуге болмайды. Жазу ережелерінің жеңілдік жағынан да, мағына (қазақ тілінің негізгі қасиеттеріне келу-келмеу) жағынан да кемшіліктері жоқ емес», – деп жазады [1, 21 б.]. Бұл пікір жазу теориясының екі үлкен принципті мәселесін танытады: бірі – жазудың жеңіл болуы, екіншісі – емле ереженің тіл заңын сақтай білуі. Осы екі ұстаным оның емле тақырыбындағы барлық ойлары мен ұстанымдарының бұлжымас негізі болды. Ғалым 1923-1929 жылдар аралығында емле туралы мақалаларында жазудың көптеген мәселелерін көтерді және оның дұрыс шешімін көрсете отырып, қазақ тілінің емле ережелеріне енгізді. Бұл ретте Елдестің қазақ емлесінің дамуына қосқан үлесі мен өзекті ойларын тақырып бойынша жүйелеп көрсету ұтымды.

1. Жазу ұстанымдары (принциптері):

1924 жылы Орынборда «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі» (бұдан әрі – ҚБТС) өтіп, онда қаралған басты мәселелердің бірі «Қазақ тілінің емлесі» болғаны белгілі. Елдес айтқандай, шынында да А.Байтұрсынұлының емлесінде кейбір кемшіліктер бар еді. Қазақ оқырмандарының тіл туралы білімі артып, жазу машығына төселген сайын осы

кемшіліктер көріне бастады. Басылым беттерінде түрлі пікірлер айтылып, қазақ зиялылары арасында талас-тартыстар күшейе түсті. Сондықтан бұл түйткіл, өзекті мәселелердің бірі ретінде, Білімпаздар съезінің күн тәртібіне қойылды. Съезде емле мәселесі бойынша бас баяндамашы Е.Омарұлы болды. Емле мәселесінде А.Байтұрсынұлынан тәжірибелі, білікті ғалымның жоқ екені кімге де болса түсінікті болғанымен, Съезде емле туралы баяндама тізгінін Елдестің алуы күтілмеген міндет емес еді. Елдес ұзақ жылдар бойы А.Байтұрсынұлымен пікірлес, істес бола жүріп, оның тіл туралы ғылыми мұраларын терең меңгерді және ол ашқан қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын қорытындылай отырып, жазу тәжірибесінде ұтымды қолдана білді. Сондықтан Елдестің тіл турасындағы әрбір тұжырымдары мен ұстанымдарында А.Байтұрсынұлы идеяларының айқын нышандары бар. Мұны екі ғалымды салыстырып оқыған қырағы зерттеуші аңғарады. Елдестің мүмкіндігін бұрын да, одан кейін де байқаған А.Байтұрсынұлы шәкірті ретінде емле мәселесінде Елдеске көп сенім артады. Елдестің емле мәселесіне тереңдеп енгені соншама, кей тұстары А.Байтұрсынұлының өзі онымен санасатын болды. Есесіне Елдес ұстазының емле турасындағы идеяларын дамытты және қазақ емлесінің жетілуіне өзіндік үлес қосты.

Елдес Омарұлы ҚБТС-да жасаған баяндамасында емледегі түйткілдерді тақырып бойынша жүйелеп, әрбірін жеке-жеке дәйектеді. Ең әуелі, жазу принциптеріне тоқталып, оның *дыбыс жүйелі* (фонетикалық принцип), *сөз жүйелі* (морфологиялық принцип) екі түрін атады. Жазу принциптерін ешкім қалағанынша таңдай алмайтынын, оны тілдің табиғаты таңдайтынын баса айтты. Қазақ тілінің ұстануға тиіс негізгі принципі «дыбыс жүйелі» (фонетикалық принцип) дей отырып, оны қазақ тілін таза сақтаудың шарты есебінде көрсетті. Сондықтан жазуды қарапайым қазақтың сөйлеу тіліне жақындату керектігін қуаттады. Ал бұл екі принциптің қазақ тіліндегі арақатынасы туралы: «Қазақша сөздің түбірі өзгермейтін болған соң, біздің дыбыс жүйесінше жазғанымыз сөз жүйесінше де дұрыс болады», – дейді [1, 63 б.]. Соңғы жылдарға дейін қазақ

жазуының принципі морфонологиялық, фонетикалық және морфологиялық болып келгені – осы.

Ол тағы: «Қазақша жазудың сөз жүйесінше дұрыс болмайтын жерлері де бар», – дей келіп, мұның дәлеліне «ы» дыбысының түбірден түсіп қалуын көрсетеді [1, 63 б.]. А.Байтұрсынұлының «Бітеу буын ережесі» бойынша түбір сөзде екі дауыссыз арасындағы «ы» дыбысы түсіріліп жазылатындықтан (М: *қорт*), сол түбірден тараған туынды сөздің (М: *қорытынды*) түбірі (М: *қорыт*) әуелгі түбірге ұқсамай шығатынын айтады. Бұл – жазу ережесімен болған түбірдегі өзгеріс еді. Мұндай өзгерісті қалпына келтіруге болады (қазіргі қолданыстағы емледе дұрыс жазылады). Ал тілімізде тілдің өз заңдылығымен болатын түбірдегі өзгерістер де бер. Ол да осы «ы» дыбысына байланысты. Мысалы, «көрік» деген сөзге «і» тәуелдік жалғауын жалғасақ, «көркі» болады. Мұндағы екі түбір (*көрік* – *көрк*) ұқсас емес. Бұл түзеу тілемейді, өйткені қателік емес. Мұны өзгертуге болмайды. Сондықтан қазақ жазуында морфологиялық принциптің де бұзылатын тұсы бар. Бұл бізге, ғалым айтқандай, фонетикалық принцип бойынша жазу морфологиялық принцип бойынша да дұрыс болатынын, бірақ бұлай болуы жазуымызда басты принцип морфологиялық дегенді білдірмейтінін түсіндіреді. Шешуші сәтте фонетикалық принцип морфологиялық принциптен үстем, оған жетекші болатынын көрсетеді.

ҚБТС-де қаралған емле ережелерін сараптау, түсіндіру үшін Съезден кейін жазылған (1924 жылы) «Жазудың жаңа ережелері» атты мақаласында да ғалым жазу принциптеріне тоқталады. Мақалада қазақ жазуының морфологиялық принципке қайшы тағы бір тұсын көрсетеді: «Біздің сөз жүйесіне келмей жазылатын сөздеріміз аз. Бізде сөз жүйесінше жазылмайтын сөздердің көбі «қ» пен «к»-ке тынатын түбірден болған туынды сөздер. Ондай сөздерге дауысты дыбыспен басталатын жалғау, жұрнақтар жалғанғанда, «қ»-пен «к» өзгеріп, «ғ», «г» болады. Жазуымыз дыбыс жүйесінше болған соң, біз ондай сөздерді түбіріне ұсатпай (ұқсатпай – Е.М.), естілуінше жазамыз. Мәселен, *бек*, *бақ* сықылды түбірлер-

ден болған *бегі*, *бағамын* деген сөздерді осылай, естілуінше жазамыз. Бұл сөздерді сөз жүйесінше жазсақ, *бекі*, *бақамын* болып жазылар еді де, естілуі де, мағынасы да басқа сөздермен қатысып кетер еді» [1, 84 б.]. Ғалымның мұнда айтып отырғаны – «Бітеу буын ережесі» сияқты, жеңілдік үшін жасалған жасанды заңдылық емес, тілдің өз заңдылығы. Бұдан бөлек, біздің байқауымызша, морфологиялық принципке қайшы келетін сөздер біріккен, кіріккен сөздерде де кездеседі (М: *тәңертең*, *бүгін т.б.*). Дегенмен, ғалым сөз жүйелі жазудың артықшылығы жазу мен оқудың анағұрлым жеңіл, автоматты болып, сөзді қаріптеп оқымай, сөз тұрқын (суретін) жаттап, тұтас танып оқуға мүмкіндік беретіндігінде екенін айтады [1, 84 б.]. Осы айтылған тұжырымнан, жазу принциптерінің өзіндік артықшылықтары мен қатар, жазудың автоматтылық мәселесі де аңғарылады.

1929 жылы жазылған «Емле мәселесі» атты мақаласында: «Қазақша жазудың жолы дыбыс жүйесінше дейміз. Бірақ таза дыбыс жүйесінше болып шығатын емле ешбір тілде де болған емес. Ондай емленің болуы мүмкін де емес. Біз өз емлемізді дыбыс жүйесінше дегенде, оны басқа тілдердің емлесімен салыстырып, басқа емлелерге қарағанда дыбыс жүйесінің жолына анағұрлым жуық болған соң, сонымен ғана дыбыс жүйесінше дейміз», – дейді [1, 169 б.]. Ғалым, қазақ жазуының дыбыс жүйелі екенін одан сайын дәйектеуіне қарамастан, бұл принципке де қайшы тұстардың бар екенін таниды (*көк дөнен*, *қара өгіз*). Күрделі құрамды сөздерде сөздің түбірін сақтамай жазу сөзжасамның аналитикалық тәсіліне оңтайлы болмайды. Себебі, мұндай жағдайда, түбір сөз бен «сөз-жұрнақтардың» графикалық формасы көбейіп қана қоймай, сөз тұрпаты тани алмастай түрленіп кетеді. Сондықтан мұндай сөздерді сөз жүйесінше түбірін сақтап жазу керектігін ғалым нақты айтты. Бұл қатарға дыбыс жүйесімен естілуінше жазғанда мағынасы өзгеріп кететін сөздерді де жатқыза келіп, принцип алмасуға негізгі себеп «мағына» екенін айтады. Бұл морфологиялық принцип сияқты болып көрінгенімен, мұндағы негізгі ой ұшығы, ол кезеңдегі лингвистиканың деңгейі тани қоймаған, семантикалық, фонематикалық

принципке тіреледі. Аталған мақалдан қазақ емлесі бір принципті жетекші ете отырып, одан басқа бірнеше принципке қатар арқа сүйейтінін аңғаруға болады.

2. Тіл заңы және оның жазумен байланысы:

Е.Омарұлы тіл заңдары туралы да өзекті ойлар айтады. «Дұрысында, ешбір тілде де тастай қатқан тұрлаулы заң болмайды» [1, 78 б.], - дей келіп, заңның заңдылыққа айналуын тіл дамуына жасалған мүмкіндік ретінде қарастырады. «Қазақ тілінде бұрын бар дыбыстар қазір де бар. Бірақ жүре келе қазақтың тіл жүйесі өзгерген, тіл заңдары көбейген» [1, 43 б.], - дейді. «Дағдылы жол мен айлалы жол» атты мақаласында тіл дамуын Дарвиннің эволюциялық жолымен ұштастыра отырып, *дағдылы жол* (табиғи даму) және *айлалы жол* (жасанды даму) деген екі түрлі даму жолын атайды. Мұнда тілдің дәуір салған табиғи өзгерісін елемеге болмайтынын айтады [1, 43 б.]. Сондай-ақ тіл заңына сүйене отырып, «айлалы жолмен» жасаған өзгерістер де тілді өңдеуге, байытуға себеп болатынын ескертеді. Осы тұрғыда, емленің тілге, сөйлеуге айтарлықтай әсері барын көрсетеді. Мұның дәлеліне соңғы жылдарда жазудың әсерінен мәдениет, мәктәб, кәсіп сөздері *мәдениет, мектеп, кесіп* болып өзгере бастағанын айтады [1, 44 б.]. Ғалым жазудың (айлалы өзгерістің) тілге тигізер осындай өң әсерін пайдалана отырып, сол жылдарда өз еңбектерінде *қате, кітап, қазір, дәстүр, құрмет*, т.б. сөздерді мақсатты түрде *кітеп, қата, кәзір (әзір), дәстір, күрмет* деп қазақ тілінің буын үндестігі заңына икемдеп бере бастайды. Бұл – тіл түзеуге жазудың күшін пайдалану еді.

Е.Омарұлы ҚБТС-дағы қорытынды сөзінде: «Жазудың, әдебиеттің қызметі – тілдің өзгерісіне әсер беру емес, сол өзгерістен қалмай еріп отыру, болған өзгерістерді хаттап, таңбалап отыру. Тілдің ескі түрін ұстап алып, сонан айрылмай, жаңадан болған өзгерісті тілдің бұзылғаны деп түсініп, қабыл алмай отырған жазу елдің тіліне салған бұғау есебінде болады», - дейді [1, 62 б.]. Ғалымның бұл ойлары тілді күшін жоғалтқан өткен ғасыр заңдарына таңа беру де дұрыс еместігін танытады. Керісінше, әр тілдің өзгеру, даму заңдылықта-

рын, бағытын анықтап, оның әрі қарай жеделдеуіне амал қосу керектігін айтады. Бұл «төл заңдылыққа оралу» атымен өткен ғасырлардың «тіл елегі» үшін жасалған талпыныстардың барлығы дұрыс бола бермейтінін, кейде мұндай қадам тілдің түп заңынан туған жаңа заңдарына кедергі болатынын түсіндіреді. Ғалым тағы тілдің өзге тілдермен қатысқанда, өзін қорғайтын иммунитеті болатынын айтады. Мұны «сақтық заң» деп атай келіп: «Тіл сақтық заңына бағынып, өзінің дербес заңдарын, өзіне ғана меншікті негізгі сырларын жоғалтпай, аман сақтау жолымен басқа тілдермен қатысып, өңін бұзып жібермей, өзге тілдерден өзгеше, өзіне ғана меншікті түрге түсу бағытымен өзгереді» [1, 45 б.]. Демек, тіл заңы аясында жазу мен тілдегі жаңа ұғымдар мен жаңа өзгерістерге өріс ашу қажеттігін тани білген ғылымдардың бірі – Е.Омарұлы.

Е.Омарұлы емле ережелерін жасауда, ең әуелі, қазақ тілі дыбыстарын жіктеудің аса маңызды екенін айтады. Бұл ойын «Қазақша дыбыстардың жігі» мақаласында: «*Дыбыс жүйесінің де, сөз жүйесінің де түрлі ережелерінің тетігі – сол дыбыс жігінде*» [1, 136 б.], - деп түйіндейді. Демек, дыбыстардың дұрыс жіктелуі дұрыс емленің жасалуына негіз болады. Сол себепті А.Байтұрсынұлы да, Е.Омарұлы да емледен бұрын, әуелі, дыбыстардың жіктелімін беріп отырған. Дыбыстар өзге дыбыстармен буын ішінде, буын жігінде, сөз бен қосымша жігінде, екі сөздің тіркес жігінде синтагмалық қатынасқа түсіп, өзара ықпалдасады (Елдеспе айтқанда, «ымыраласады» – Е.М.). Ал дыбыстардың мұндай функционалды ерекшелігі позиция қалыптастырады. Е.Омарұлы қазақ тілі дыбыстарының жігін дұрыс көрсету үшін дыбыстардың функционалды ерекшеліктерін мұқият зерделеген. Бұған ғалымның: «Қазақ тілінің көбійнеті кәзір де дыбыс жүйесін тексеріп, сөз ішіндегі дыбыстардың біріне-бірінің қалай жалғасатынын тексеріп жатыр» [1, 144 б.], - деген сөзі де дәлел. Елдеспен болған емле жайлы айтысында Ж.Аймауытұлы: «Жалғауларын, жұрнақтарын саусылдатып алып келеді»; «Елдес Тәшкенттегі жоғары мектепке оқытушы болғаннан бері бұрынғыдан да бетер дыбыстың түп-тұқиянын қазуға айналған көрінеді» [2, 3 б.], - деп жазатыны осыдан. Ел-

дес Омарұлы – қазақ жазуы тарихында қазақ тілі дыбыстарының түрлері мен қасиетін, жігін тіркесім түрімен дәл анықтаған екінші ғалым.

Кейбір беделді фонетист ғалымдардың зерттеулерінде бұл ХХ ғасыр басы қазақ фонетикасы зерттелуінің «Интуициялық кезеңі» деп беріледі. Бұл терминнің дефинициясын таратып айтсақ: «тіл дыбыстарын белгілі бір ғылыми дәйекке емес, ішкі түйсікке сүйеніп, болжаммен, жорамалмен анықтау кезеңі» дегенді білдірсе керек. Бүгінгі қазақ фонетикасының тұжырымдары тереңдегені даусыз. Алайда қазақ тілінің төл дыбыстарының саны 28-ге (24+4 жіңішке дауысты) тиянақталған, дыбыстардың *дауысты, дауыссыз, қатаң, ұяң, үнді* деген топтары, тіпті әр тобының саны мен түріне дейін дәл анықталған, одан бері жүз жыл өтсе де, бұған ешкім өзгеріс енгізе алмаған классикалық кезеңді бұлай төмендетуге болмас деген ойдамыз. Қалай дыбыстауды әр сөйлеушінің өз ыңғайы білетін тиянақсыз артикуляцияға емес, сенімді тілдік фактілерге (дыбыстар тіркесіміне) сүйеніп жасалған зерттеулердің нәтижелері мүлтіксіз тиянақты болса керек.

3. Әріптердің (дыбыстардың) жазылымы:

Елдес Омарұлы 1924 жылы жарық көрген «Қазақша жазу жайы» атты мақаласында қолданыстағы А.Байтұрсынұлы емлесінің бірнеше кемшіліктерін көрсетеді: бірінші кемшілік – сүйеутаяқ («\»). Бұл – түптамыры «соғды жазуына» тірелетін, берісі «араб жазуынан» келе жатқан мың жылдан аса тарихы бар, сөз басында дауыстының барлығын білдіретін белгі. 1912 жылы А.Байтұрсынұлы дауысты дыбыстарға жеке таңба арнаса да, жазу дағдысын сақтап, оны әліпбиден бірден шығармай, қалдырған. Мұның қажет еместігін 1913 жылы жазылған «Жазу мәселесі» мақаласында: «Оны керек қылғаным, халық жатсынбас үшін еді. Екіншісі басқа түріктерден тым оқшау кетпес үшін еді. Онан басқа керегі бар деп өзім де айтпаймын», - деп, әу баста-ақ айтқан. Бұл мәселені Елдес Омарұлы ҚБТС-да арнайы көтерді. Нәтижесінде Елдестің тікелей түрткі болуымен мың жылдық тарихы бар сүйеутаяқ қазақ жазуынан аластатылады.

Екінші кемшілік – «ы» дыбысының ашық буында жазылып, бітеу буында жазылмауы. «Ы»-ны көмескі дыбыс ретінде танудың үлкен ағаттық екенін батыл айта отырып, оның себебі орыс орфографиясының ықпалына түсіп, қазақ тілінің ішкі заңдарын жете түсіне алмауда деп көрсетеді. Ғалымның көтерген мәселесі дұрыс еді. Дұрыстығы, өзі айтқандай, әр кезең сайын да айтылып келе жатқан «орыс тілінің ықпалына түсу» деген құрғақ даурықпа тұрғысынан емес, жазу теориясы тұрғысынан тексергенде көрінеді. Бұл кемшіліктің мәнісі мынадай:

Ереже бойынша бітеу буындағы екі дауыссыздың ортасындағы дауысты «ы» дыбысы жазылмайтындықтан, шұғыл айтылатын *жарқ, бұлк, құрқ, жылт* т.б. еліктеуіш сөздер мен *жарық* (сын есім, зат есім), *бүлік, құрық* (зат есімдер), *жылыт* (етістік) т.б. сөздерді ажыратуға ауырлық тудырады. Сол сияқты, соңы үнділер мен қатаң дауыссыздардың «ы»-сыз тіркесіне бітетін *бұлт, қарт, ерт* (ілестір) тектес сөздер мен тұлғасы осыған ұқсас *қарыт* (етістік), *еріт* (етістік) сөздерінің тұрпаты ұқсас жазылатындықтан, оқуда шатасып, мәтін мазмұнын түсінуге айтарлықтай әсері болды. Мәнмәтін ішінде мұны ажыратуға да болады. Бірақ ол кідіріс тудырады. Оқу мен жазудың автоматты болуына кереғар.

Емленің бірі қызметі – сөздің таңбалық тұрпатын мағынаны мейлінше дұрыс беретін қалыпқа келтіру. Осы тұрғыдан келгенде, бұл «бітеу буын» ережесі фонем (фонема) мәселесіне де тіреледі. Фонема мағынаға айтарлықтай әсері бар дыбыстарды көрсетеді және оны таңбалаусыз қалдырмауды міндеттейді. Ахмет Байтұрсынұлы «бітеу буын» ережесін шығарарда «ы» дыбысының көмескі айтылып, мағынаға айтарлықтай әсері жоқ екенін басшылыққа алған. Бұл туралы ғалым: «Мен [ы] дыбысының харфі «*ı*» болсын да, ол сөздің аяғында қалмай жазылсын, басқа орындарда ол жазылмағанда, сөздің мағынасы бұзылып, кемшілік келерлік болса жазылсын деп едім. Оқуға кемшілік болмаса, сөздің мағынасына кемшілік келмесе, жазуға жеңілдігі болса, «ы» дыбысының харфін жазбағанда не залал көреміз деген ойым еді. Мысалы: «қсмшлқ», «еркншлқ» харфтерін түгел жазсақ, бұлай жа-

зылмақшы: қысымшылық, еркіншілік. Осы сөздерді «ы»-сыз жазсақ та мағына бұзылмайтын болған соң, «ы»-ны жазбасақ та болмай ма дегенім еді [3, 4 б.].

Аталған түйткілді «орфограмма» ұғымымен де байланыстыруға болады. Яғни бұл жазуда қате жіберу ықтималдығы жоғары графемалар санатына жатады. «Ы» – жазылатын жерде, түсіріп, жазылмайтын жерде жазылып кетуге және сол бетімен қате оқуға соқтыратын дыбыс түрі. Мұны «сусыма дыбыс» деп атауға да болады. Е.Омарұлы осындай кемшіліктерді түзету, бәрінен бұрын, үйрету, оқыту жұмыстарына айтарлықтай жеңілдік тудыратынын айтады.

Сөз болып отырған «Бітеу буын ережесін» А.Байтұрсынұлы 1913 жылы шығарған және қазақ жазуында он жыл бойы қолданылған. Оның кемшіліктерін ғалым өзі де білген және «ы» дыбысының бас буындағы ерекшеліктеріне байланысты ережені бірнеше рет түзеткен. Сөздің естілу жағына басымдық бергендіктен, жазуды ауызша тілге, айтылу нормасына (орфоэпия) барынша жақындатуды көздеген. Бұл жазудың жеңілдігі мен тіл заңы ұдайы бір-біріне үндес келе бермейтінін көрсетеді. ҚБТС-да Елдес көтерген түйткілдердің бірі осы «Бітеу буын ережесі» болды. Жоғарыда баяндалғандай, Съезде ғалым мұның кемшілігін жан-жақты негіздеді. Нәтижесінде Елестің ұсынысы қабылданып, Съез «Бітеу буын ережесін» жоюды мақұлдайды, «ы» барлық бітеу буында түсірілмей жазылатын болды.

Үшінші мәселе – «и» мен «у». Ғалым «Қазақша жазу жайы» мақаласында және одан кейін жасаған баяндамалары мен осы тақырыпта арнайы жазған мақалаларының бәрінде «и» мен «у»-ды дауыссыз дыбыс деп таниды. Оған көптеген дәлелдер келтіреді. Сондықтан бұл дыбыстарды буын тәртібіне келтіріп, таратып жазуды барынша қолдайды. Ғалымның бұл турасындағы дәлелдері мен дәйектеріне айтылар уәж, қарсы дәлелдер бұрын да болған, қазір де бар. Олардың бәрін жинап-теріп талдасақ, бір мақала емес, бір кітапқа да сыя қоймайды. Оның үстіне бұл таластың беті кімге де болса түсінікті, жұртты да жалықтыра бастады. Сондықтан бұл туралы сөз ғалым ұстанымын білдірумен ғана доғарылғаны жөн.

Мұнда айтпай кетуге болмайтын жалғыз-ақ нәрсе – «и» мен «у»-дан тарайтын дыбыс тіркесінің нешеу екендігі. Ғалым *-иу*, *-ұу*, *-ий* үш түрін (жіңішке нұсқасымен алтау) көрсетеді. Қосымшаларда келетін «у»-дың алдындағы дыбыс «ы» дыбысы екенін шегелеп айтады: «Орыстарда «окно»-сын «а»-мен жазбай, «о»-мен жазады. Себеп – дұрысы «акно» емес, «окно». «Алжыу» деген сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыс көмескі, оны «ы» деуге де болады, «ұ» деуге де болады («ұу» мен «ыу»-дың айтылуы да, естілуі де бірдей). «Алжыу»-ды үшінші жақтық қылып өзгертсек, *алжұуы* болмайды, *алжыуы* болады және *алжыу* деген сөздің түбірі – *алжұ* емес, *алжы*. Сондықтан «алжыу»-ды дұрысынша (бітеу буын ережесі болмаса), *алжыу* деп жазу керек» [1, 28-29 бб]. Кей ғалымдар «и» мен «у» күрмеуін «өте қарапайым» мәселе деп біледі. Қиынның түйінін өз қалағанындай етіп шешудің жолы оған «қарапайымдық» мағына беру. Бір анығы, қарапайым мәселе ешқашан күрделі дау тудырмайды. Оның күрделілігі одан туындайтын күрделі мәселелердің ұшығы болуында. Омарұлы Елдес те бұл мәселенің салмағына: «Жазу ережелері тақырыпты таластың мықтысы «у» мен «и»-да», - деп баға береді [1, 32 б.].

ҚБТС-да тағы былай деді: «Бұрын ескі түрік тілінде «ы»-ның орнына көбіне «ұ» дыбысы айтылатын болған. Бірақ жүре келе қазақ тілі басқа түрік тілінен жігі ашылып, «ұ» дыбысы бар сөздердің көбі «ы»-мен айтылатын болған. Бұл – қазақ тілінің өз еркімен болған өзгерісі. Ол өзгеріске қарсы болып, ескішілдік қылуың жөні жоқ, болған өзгерісті сөзсіз қабыл алып, хаттап отыру керек. Қазақ тілінде «ұ» өзгеріп «ы» болып бара жатқандығы себепті «ы» мен «ұ»-ның көмескі естілген жерінде «ұ»-ның орнына «ы» жазатын болсақ, жазуымыз тілдің өзгерісінің жөніне дәл келеді» [1, 63 б.]. Бұл – қазақ емлесіндегі өте принципті мәселе. Яғни қазақ сөздері соңғы буынға қарай ерінбейімді ме, езубейімді ме? Қазақ тілінің буын үндестігі ерінбейімді ме, езубейімді ме дегенді анықтайды. Қазіргі ұсынылып отырған емле жобаларының ішінде «ұ» дыбысы арқылы ерін үндестігін екінші буыннан асырып, сөз соңына

дейін апаруды көздейтін жобалар (ф.ғ.д., профессор Ә.Жүнісбектің жобасы) бар.

ҚБТС-да Х.Досмұхаммедұлы жеңілдік үшін «уу/уу, ыу/іу»-лардың бір ғана «ұ/ү» нұсқасын қалдырып, ереже шығаруды ұсынады. А.Байтұрсынұлы «у»-дың алдындағы дыбыс «ы» екені бітеу буынды ашқанда айқындатынын түрлі дәлелдермен көрсете отырып, бұл ұсынысқа «мен оған қарсы емеспін» дей келіп, олай болуы үшін «Бұлардың зат есімге айналған түрі де, тәуелдеу түрі де сол жөнмен «ұ» болып жазылуы тиіс» [4, 30 б.], - дейді (*Мысалы, жазууың*). Қазақ емлесіне, қазақ грамматикасына орасан бетбұрыс алып келетін мұндай жобалардың ақиқат не ағаттығын жазу тәжірибесі ғана көрсетеді.

Е.Омарұлының емле туралы тұжырымдарында екіұдай тұстар да жоқ емес. «Жарты дауысты дыбыстар» мақаласында «жарты дауысты» аталған «р», «л», «у», «й» дыбыстарының емлесі туралы тоқталады. Аталған дыбыстардың сөз шеніндегі орны туралы: «Бұлардың өзге дыбыстардан өзгеше бір қасиеті сол – бұлар сөздің басында айтылмайды, сөздің бас буынында жарты дауысты дыбыс болса, оның алдында ылғи бір дауысты дыбыс болады», - дейді. Сондықтан *рыс, лас, лай, рет, рас, ру* т.б. сөздердің алдына дауысты қосып, *ырыс, ылас, ылай, ірет, ырас, ұру* түрінде жазу дұрыс деп тұжырымдайды. Мұның дұрыстығының дәлеліне осы тұрпатты кейбір сын есім сөздерге күшейткіш буын «ы» дауыстыдан басталып, *ын-ырас, ін-іретті* түрінде жалғанатынын келтіреді [1, 120 б.]. Бұл ақиқат заң ба? Бұған бүгінгі фонетика ғылымы әлі көз жеткізе қоймады. Әсіресе, *лапылдау, лепіру, лүпіл, лоқсу, лебіз* т.б. сөздердің алдында «ы/і» дауыстыны қоя алмайтынымыз анық тұрғанда, бұған шүбәланбасқа болмайды. Бұл да – бүгінгі емледе ақиқатын мұқият тексеруді қажет ететін түйткіл.

Е.Омарұлы қазақ емлесіндегі кемшіліктердің негізгі бөлігін ҚБТС-да жасаған баяндамасында көрсетеді. Кемшілік деп таныған түйткілдердің алғашқысы – әліпбиге енген кірме дыбыстар. А.Байтұрсынұлы әліпбиінде орын берілмеген «х», «ч», «ф», «һ» дыбыстары 1923 жылы «Білім кеңесінің» шешімімен қазақ әліпбиіне енген болатын. Съезде Е.Омарұлы

кірме дыбыстарды әліпбиге енгізуді «үлкен кемшілік» деп көрсетті. Сондықтан оларды әліпбиден қайта шығарып тастау керектігін айта келіп, оның себебін былай деп көрсетті: «Білім кеңесінің онысы қата. Қазақ тіліне жат сөздерді кіргізгенде, оның жат дыбыстарын бұзбай кіргізуге болмайды. Жат дыбысқа жалпы бұқараның тілі келмейді де, ішінде жат дыбысы бар жат сөз жалпыға жат болып қала береді. Сүйте келе қазақша *әдебиет тілі* бұқараның тілінен мүлде басқаланып, хат танитын бұқара біздің жазған сөзімізге түсінбейтін болады. Ол болмай, ойда жоқ бір керемет себептер болып, бұқара оқығандардан қалыспай, жат сөздерді жат дыбыстарымен бұлжытпай айта алатын болып кетсе, қазақтың тілі бұзылады» [1, 50 б.]. Съезд мүшелері бұл туралы біршама тартыса келіп, ақыры аталған дыбыстарды қазақ әліпбиінен шығаруды ұйғарады. Бұған Елдес Омарұлы үлкен ықпал етті. Десе де сол «керемет себептер» қазір шындыққа айналғанын мойындауға тиіспіз. Қазіргі таңда жат дыбыстарды айта алмайтын оқыған қазақ баласы жоқ. Бұл ана тілдің, қазақ артикуляциясының бұзылғанын (өзгергенін) білдіре ме?! Бәрінен де маңыздысы, Совет дәуірінен қазірге дейін «қазақ тілі дыбыстары» деп жасалып келген фонетикалық эксперименттер қандай дыбыстарды айтуға дағдыланған артикуляциялық аппараттарға жасалды деген күдік туады. Фонетистердің теорияларында мәселенің бұл жағы айтылмайтындықтан, зерттеу нәтижелерінің шындықпен қаншалықты сәйкестігі де күмән тудырады. Біздің «Қазақ тілінде үндестік заңы бұрыннан қалған қазақ сөздерінде болмаса, қазір ауызда (артикуляцияда) жоқ» деуіміздің мәні осында. Сондықтан үндестік заңын қорғау күресі емле ережеден емес, артикуляциядан басталуы керек. Ол үшін қазақ тілінің орфоэпиясын оқыту қажет. Әйтпегенде, ереже тарих алдында ақталу парағынан өзге ештеңеге де жарамайды. Емле ережесі тіл дағдысына жасалады, тілді дағдыландыру үшін емес.

Съезде Елдес көтерген келесі мәселе – жазуда дыбыстың негізгі реңкін таңбалау. Бұл туралы былай дейді: «Қазақта «ә», «мә» деген одағайлар да бар, «ыңһ» дейтін де одағай бар. Аттың жүрісін бәсеңдету үшін айтылатын

ықылық бар. Ондай бірен-саран сөздерде ғана кездесетін дыбыстардың бәріне де әріп керек десек, әріптің саны 24 емес, 240 болып кетуі мүмкін» [1, 51 б.]. Қ.Жұбановтың сөз басында *от, өгіз, екеу, ел* деген сөздерде жарты дауысты «у», «й» бар, сондықтан олар *уот, уорақ, уөгіз, йекеу, йел* деп жазылуы керек деген ұсынысын талқылай келіп: «Ондай айырмалардың бәрін де таңбалай береміз десек, әрпіміздің саны 240-тан да асып кетуі мүмкін. Ол жазуға үлкен қиындық болады», - дейді [1, 51 б.]. Бұл дыбыстардың негізгі реңкі таңбалануы қажет деген тұжырымын жандандыра түседі. Әрі жоғарыда жазу принциптері туралы айтылған «Таза дыбыс жүйесінше болып шығатын емле ешбір тілде болған емес. Ондай емленің болуы мүмкін де емес» [1, 169 б.], - деген пікірімен ұштасып жатады. Ғалымның бұл тұжырымдары ауыздан шыққан дыбыстардың барлығын таңбалай беру емле болмайтындығын, фонетикалық принцип пен фонетикалық транскрипцияны шатастырмау керектігін ұғындырады.

Осы мәселемен ұштас, кей тұжырымдары «вариант» және «вариация» ұғымдарына де тіреледі. «Қазақша жазу жайы» мақаласында былай дейді: «Қазақ тілінің кейбір дауысты дыбыстары түрлі есептермен өзгеріп, екінші түрлі дауысты дыбыс болып айтылады. Мәселен, *сауда* деген сөздің аяғында «а» жұмсақ айтылатын -гер деген жұрнақпен жалғанып, «е» болып өзгереді (*сауда + гер = «саудегер»* болады); Қазақ тілінің кейбір дауыссыз дыбыстары да солай өзгеріп, басқа бір дауыссыз дыбыс болып шығады. «Қ» өзгеріп «ғ» болады, «к» өзгеріп «т» болады. *Тарақ – тарағы* болады, *керек – керегі* болады. Солай кейде «қ» өзгеріп, «к» болады, «п» – «б» болып өзгереді. Бірақ дауыссыз дыбыс өзгеріп, дауысты дыбыс бола алмайды» [1, 23 б.]. Ғалымның мұндағы айтпағы *вариант* пен *вариация* екені айдан-анық. Тіпті, бір ғана «саудегер» сөзінен «а» фонемасының үш түрлі реңкі көрінеді: *саудегер, сәудегер – а, ә, е*.

Алайда ҚБТС-да «қ» мен «к», «ғ» мен «т» дыбыстарының емлесіне тоқтала отырып, бұл дыбыстардың қазақ тілінде жуан және жіңішке нұсқаларының жоқтығын, олар бір-біріне жуан және жіңішке нұсқа бола алмайтынын, қай жағынан да төркіндес еместігін айтады

[1, 52 б.]. Мұны өз тұжырымдарында А.Байтұрсынұлы да қуаттайды. Ал орыс тілінде «к» мен «г»-ның жіңішке де, жуан да түрі барын айтады. Қазақ тіліндегі бұл дыбыстар туралы ғалымдар арасында қазір де талас бар.

Буын мен сөз шеніндегі дыбыстардың синтагмалық қатынастары нәтижесінен пайда болған дыбыстық өзгерістер емледе қиындық тудырмай қоймайды. Е.Омарұлы мұнда да орфографиялық білімін көрсетті.

4. Түбір мен қосымшаның жазылымы:

ҚБТС-да Елдес Омарұлы түбір мен қосымша жігінде «п», «к», «қ», дыбыстары дауысты дыбыстармен тіркескенде «б», «г», «ғ» болып естілгенімен (айтылғанымен), қазақ тілінде төл сөздің соңы (Елдесше – тұйық буынның соңғы) «б», «д», «г», «ғ» дыбыстарына аяқталмай, «п», «т», «к», «қ» дыбыстарына аяқталатынын айтады. Мұны айтқан себебі, бұған дейінгі А.Байтұрсынұлы ережесінде «б» қатаң дыбыстардың қатарына жатқызылып, «п» дыбысына аяқталатын сөздер «б» болып жазылатын және «п»-дан басталатын қосымшалар қатаң дауыссыздардан кейін «б» болып жазылатын. Е.Омарұлы бұның ағаттығын айта келіп, сөз соңында «б» болып жазылып жүрген сөздерді «п»-ға ауыстыруды, қатаң дауыссыздардан кейін «б» емес, «п» нұсқалы қосымшалар жалғану керектігін ұсынады [1, 55 б.]. Мұның дұрыстығын бүгінгі жазу тәжірибеміз көрсетіп отыр. Алайда Съезде А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхаммедұлы, сөздің соңы тұйықталып келгенде «п» емес, «б» болып естілетіндігін дәлел етіп, «б» болып бұрынғыша жазылу керектігін құптады. Бұл тақырыпта Елдестікі дұрыс болса да, Съез ұсынысты қабылдамай, «Тіл-құралдың» ережесі сақтауды ұйғарды [4, 45-55 бб.].

ҚБТС-да Елдес көтерген тағы бір түйткілді мәселе – түбірге жалғанатын екінші жақ жіктік жалғауының жазылуы. Ғалым «Байтұрсынұлы емлесі» бойынша «-сын» (оқисын) болып жазылып келген екінші жақ жіктік жалғауының дұрысы «-сың» (оқисың) деп көрсетті. Алайда Съезде мұны Х.Досмұхаммед қолдағанымен, А.Байтұрсынұлы құптамады: «1-жақтық жіктеу, тәуелдеулер «м» болғанда ғана 2-жақтық жіктеу «ң» болады. *1-жақтық жіктеу «-мын» болғанда, оған сәйкес 2-жақтық*

жіктеу «-сын» болуға тиіс. «-мын»-ның асылы – «мен», «-сын»-ның асылы – «сен» болуға керек. Бұлардың аяғындағы дыбыстары «ң» емес, «н». Сондықтан «-сын»-ды «-сың» деп жазудың жөні жоқ», - деп, Елдестің пікірін терістейді [4, 29 б.]. Қосымшаның шығу тегін қарастырғанда, А.Байтұрсынұлының дұрыс та болар. Алайда бүгінде тіл дамуының тоңмойын заңы «-сың»-ды қолданыста қалдырып отыр. Съезде бұл тақырыпта Е.Омарұлы мен А.Байтұрсынұлы ұзақ таласты. Байтұрсынұлы жалғаудың этимологиясын мысалдармен көрсетіп, тегіне қарау керек десе, Омарұлы дыбыстың түбін тексерудің қажетсіздігін, өзгерген қазіргі қалпына қарау керектігін айтты. Түрлі дәлелдер екі ғалымды да мойындатпады, мәселе дауысқа салынып, Съез мүшелері тағы да А.Байтұрсынұлын қолдайды [4, 48 б.].

Е.Омарұлы жазылымы немесе оқылымы емле ережелері шеңберінен шығып кететін кейбір ерекше жағдайларды «жазудың тұрлаусыздығы» деп атайды. Жазудағы мұндай тұрлаусыздықтардың қатарына дәйекшінің қызметі шегінен тыс жатқан бейүндес қосымшалардың жазылуын жатқызады. Дәйекші – А.Байтұрсынұлының жазу тәжірибесіне енгізген ұлы жаңалығы. Ғалымның тұжырымы бойынша қазақ сөздері әрқашан бірінғай жуан және бірінғай жіңішке болып үндес айтылады. Бәрінен мәртебесі биік осы ұлы заңға дәйекшімен «белгітас» орнатты. Ахмет Байтұрсынұлы дәйекшісінің ұлылығы мынада: бір ғана дәйекші ([*]) Байтұрсынұлы емлесінде 19 дыбыстың мәнін береді: 4 жіңішке дауысты ([ə], [ө], [ү], [і]), 2 жарты дауысты ([й], [у]) және [қ], [ғ], [к], [г]-ден басқа 13 жіңішке дауыссыз дыбыстар. Ал аталған дыбыстардың сөз шеніне қарай ауысып, тұрпаты өзгеріп отыратын 2-4 түрлі таңбалық нұсқасын қосқанда, бір ғана дәйекші 19 қаріпті, 62 таңбаны ықшамдайды.

Ғалым тапқырлаған «Дәйекші ережесі» бойынша барлық жуан сөздер мен құрамында «е», «к», «г» дыбыстары бар сөздерге дәйекші қойылмайтын. Десе де бұл ереженің де құдіреті жетпейтін сөздер жазу практикасында байқалды. Оны да байқаушы – Е.Омарұлы.

Ғалым қазақ тіліндегі *дікі*, *-тікі*, *-нікі* сияқты үндестік заңына бағынбайтын қосым-

шаларды түбірге қосып жазғанда, түбірдің жуан/жіңішкелігін тануда қиындықтар туындайтынын байқаған. Оған мына мысалдарды келтіреді: *тұздікі*, *түздікі*, *тордікі*, *төрдікі*. Ереже бойынша «к» бар жерде сөзге (туынды немесе қосымшалы сөз болса да) дәйекші қойылмайтындықтан, түбірдің жуан/жіңішкелігі де, мағынасы да мүлде бөлек кей сөздер бірдей тұрпатта жазылды. Сондықтан бейүндес қосымшалы сөздерде дәйекшіні тұтас сөзге қарап қоймай, түбірге қарап қоюды, түбір жіңішке болса, қалдырмай қойып отыру керектігін ұсынды [1, 59 б.]. Бұл ұсыныс 1923 жыл Білім кеңесі қабылдаған ереже тұсында «олай болса дәйекші тым көбейіп кетеді» деген уәжбен қабылданбаған [1, 63 б.]. Дегенмен, Съезде мәселе жіті тексеріліп, Елдестің бұл ұсынысы мақұлданады [1, 54-55 бб.].

Дәйекшіге байланысты мұндай кемшіліктер, әсіресе, аралас буынды шетел сөздерінде аса көп кездеседі. Дәйекшінің ережесі шетел сөздерінің дұрыс оқылуына «қауқарсыз» болды (Дұрысы – арналмаған). Төте жазу «дәйекшіден» бас тарта алмайтындықтан, А.Байтұрсынұлы бастаған ғылыми топ аралас буынды шетел сөздерін бірінғай буынға айналдыруға көп күш жұмсады. Оның нәтижесінің сәттісі де, сәтсізі де болды. Бір анығы – бұл реформа соңына жетпеді, жетпейтін де еді. Өйткені қазақ тілінің бар болмысын көрсететін құбылыс өзге тілдерге мүлде кереғар болатыны, ол – заңдылық. Өзге заңдылықта құрылған сөздерді өз заңдылығына салуға амал ғана емес, зорлық та керек. Тіл зорлықпен түзелмейді де, түрленбейді. Бұл бір жазудың жүйесін екінші жазуға қалпын құратпай көшіруге болмайтынын көрсетті. 1928 жылдары қазақ жазуы латын негізді әліпбиге көшкенде алғашқы жобалардың бірінде дәйекшілі әліпбилер болды. Бірақ тәжірибе (практика) теорияны (ұлы да болса) әліпби жүйесінен ығысуға мәжбүр етті.

«Үндестік заңын» Х.Досмұхаммед «Қазақ тілінің қарауылы» деп атайды. Олай болса, осы дәйекші – қарауылдың «қаруы» тәрізді. Қарусыз қарауыл қауқарсыз болатыны сияқты, жазудан дәйекші алынып тасталғаннан кейін, үндестік заңы өз күшін жоғалтты. Латын жазуы тұсында да, кирилл жазуы тұсында да аралас буынды шетел сөздері лек-легімен

еніп, тіл төріне орнығып үлгерді. Бұл үдеріс әлі де жалғасуда. Әліпби ауыстыру кезеңінде тұрғанда, бұл да – ұлттық емле жолында еңсерілуі тиіс қиындықтардың бірі. Бұл жолда әр кірме сөзге ұлттық сипат береміз деп әуре боламыз ба, әлде тіл кеңістігін құрсаулап, іштен күресіміз бе, әлде тіл заңын шетел

сөздеріне бас идіріп, «қосақ емле» жолына түсеміз бе, ол жағы – білгісіз. Неде болса, тіл болашағы мың қайнап бір піскен жоба күтуде.

ҚБТС-да Елдес көрсеткен қолданыстағы емленің келесі кемшілігі «т – д» дыбыстарының түбір мен қосымша арасындағы жазылуы.

А.Байтұрсынұлының 1914-1924 жылға дейін қолданылған: ««Т» мен «д» дыбыстары дұдамал болса, «т» жазылмай, «д» жазылады», - деген ережесі болды. Бұл ереже бойынша сөздің

соңы қатаң дыбыстарға аяқталғанда, оған жалғанатын жалғаулар мен жұрнақтардың «т» емес, «д» нұсқасы жалғанып жазылатын. Бұл туралы Е.Омарұлы: «Сөздің аяғы қатаң дыбыс болғанда, оған жалғанған жалғау, жіктеулердің «т»-сын «д» қылып өзгертпей, «т» қылып жазу керек: *атдың, атды, атда, атдар* демей, дыбыс жүйесінше *аттың, атты, атта, аттан, аттар* деп жазу керек; *іштім, ішдің* демей, *іштің, іштім* деп жазу керек. *-Дікі, -дағы, -дай* сықылды жұрнақтар, *-да* сықылды демеулер де қатаң дыбысқа жалғанғанда дыбыс жүйесінше *тікі, -тағы, -тай, -та* болып жазылуы керек: *аттікі, аттағы, аттай, «ат та, арба да керек»* делініп жазылу керек», - дей келіп, сөз соңы қатаңға аяқталса, жалғанатын қосымшалардың «т» нұсқасы жазылуын ұсынады [1, 58 б.]. Съез Елдестің бұл ұсынысын қабылдады. Тек шылау болғанда ғана: ««да», «де» бөлек сөз болғаны себепті қатаң дыбыстардан соң да сол «да», «де» күйінде жазылады. (Мысалы, *Қазақта ат да бар, ас да бар*)», - деп мақұлдады [4, 55 б.].

Омарұлы 1925 жылы жазылған «Айнымалы дыбыстардың жазу ережесі» деген мақаласында А.Байтұрсынұлы «Тіл-құралда» «тоң дыбыстар» (екінші нұсқасы жоқ, өзгермейтін дыбыстар) деп атаған «қ», «ғ», («к», «г») дыбыстарына «айнымалы дыбыстар» (өзгермелі) деп ат береді де, арнайы ереже шығарады. Ереже бойынша «қ», «к» дыбыстары сөздің соңында келіп, оған дауыстыдан басталатын

қосымша жалғанғанда «қ» «ғ»-ға, «к» «г»-ге өзгеріп жазылуы керек. Осы ретпен «Қазақстан» сөзін «Қазағыстан» деп жазу керек (қазақым демеіміз, қазағым дейміз) дейді. Мұның фонетикалық принцип бойынша дұрыс екенін негіздейді [1, 118 б.]. Ал Байтұрсынұлы бұған қарсы «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақстан ба? Қазағыстан ба?» деген арнайы мақала жазып, көптеген дәлелдермен «Қазақстан» нұсқасының дұрыстығын негіздейді (Мысалы, *Түркістан – түргістан емес, қазақы мал, қазагы мал емес*). Алайда Елдестің мақаласынан кейін бұл сөз көбіне «Қазағыстан» болып жазылған. Ал біз қазір «Қазақстан» деп «ы» дауысты дыбысты түсіріп (үш дауыссызды қатарластырып), үшінші нұсқада жазатынымыз белгілі. Бұл да – *дағды, дәлел, тіл табиғаты* қатар сынасқан емле заңының бір мысалы.

5. Күрделі құрамды сөздердің жазылымы: бірге/бөлек, екпін, интонация.

ҚБТС-да сөздерді бірге/бөлек жазуда да кемшіліктер барын айтты. Ең әуелі, «да», «де» шылаулары мен «-да», «-де» жатыс жалғауын ажырата біліп, шылауды бөлек, жалғауды бірге жазуды ұсынады. Бұл қолданылып келген «Байтұрсынұлы емлесінде» ара-жігі ашылмай жазылатын. Съез түйткілді мұқият тексеріп, Елдестің ұсынысын мақұлдады [1, 54 б.].

Осы тақырыпты талдау үстінде Елдес қазақ тілінде екпін мәселесін қозғайды (А.Байтұрсынұлы да қазақ тілінде екпін барын, сөздің соңғы буынындағы дауыстыға түсетінін айтқан). Біздің ойымызша, қазақ тілінде екпіннің бар екені былай тұрсын, сөздердің бірге/бөлек жазылуын белгілеу қызметін де атқарады. Бұл туралы Е.Омарұлы былай дейді: «Атда жал бар, өгізде мүйіз бар» дегенде *ат* пен *өгіз*-ге жалғанған «-да» – жалғау. *Атда, өгізде* деген сөздердің екпіндері «д»-дан соңғы «а» мен «е»-де, *өгіз де* деген екі сөз болса, «г»-ден соңғы «ы»-да да екпін болар еді. «Ат та көлік, өгіз де көлік» дегенде «ат да» да екі сөз «өгіз де» де екі сөз болады. «Ат»-тың екпіні басындағы «а»-да да, «өгіз»-дің екпіні «г» мен «з»-дың арасындағы «ы»-да. Сондықтан демеу жалғаулықтарды алдындағы сөзбен қосып жазуға болмайды, арасына сызықша қойып жазудың да керегі жоқ» [1, 58 б.]. Бұл тұжырым «екпіннің» тек бір буынның күшті айтылуы ғана емес, сөз се-

мантикасына да әсер етуші қазақ тілінде бар интонациялық бірлік екенін анық аңғартады.

Әрине жазу машығы қазақ арасына кең таралмаған кезеңдерде, сөздердің бірге/бөлек графикалық тұрқын көруге болмайтын ауызша тілде жоғарыда аталған жалғаулар мен шылаулардың, одан басқа да омонимдер мен күрделі құрылымдардың мағынасын қалай ажыратты деген заңды сұрақ туады. Адам ойы мен ниетін сөз әуенінен танылатын қазақ тілінде екпін болмауы қисынсыз. Бір анығы, қазақ тіліндегі екпін сипатына орыс не басқа тілдердегі екпін түрімен салыстырып баға беруге болмайды. Әр тілдің дыбыс құрамы әртүрлі болғаны сияқты, екпін қызметі де әртүрлі.

Ғалым көтеріп отырған бұл мәселе бүгінгі орфографияда сөздің графикалық тұрпатын тағайындауда шешуші тетіктердің бірі екпін болу керектігін ұғындырады. Емлеші мамандар атаулы тіркес, атаулы сөйлем, біріккен сөз, қос сөздердің жазылымын, кей-кейде болса да, екпінмен ажыратқаны жемістірек болмақ.

«Жазу мәселесі» деп аталатын мақаласында жазуға интонация мен екпіннің де қатысы барын айтады: «Адам да» деген – екі сөз. Оқымаған, Жүсіпбекті еліктей алмайтын қазақ оны екі сөз қылып, «адам»-ның «д» мен «м»-ның арасындағы дауысты «а»-сын көтеріп айтады. «Адамда» деген (Мәселен, адамда ақыл болады дегенде айтылатын адамда) – бір сөз. Қазақша сөйлей білетін қазақ оны бір сөз қылып, «д» мен «м»-ның арасындағы «а»-ны көтермей, ең соңғы «а»-ны көтеріп айтады. «Адам да» деген екі сөзді бір сөзге ұсатып «адамда» жазатын болған соң, оны оқушы жазылуынша оқып, «д» мен «м»-ның арасындағы «а»-ны көтермей, аяғындағы «а»-ны көтеретін болады» [1, 35 б.]. Мұнда да екпіннің мағына ажырату қызметі анық айтылған.

Е.Омарұлы кейінгі зерттеулерінде емле туралы ізденістерін одан сайын тереңдете түседі. 1929 жазылған «Емле мәселесі» мақаласында күрделі құрамды сөздердің емлесіне ойысады. Әсіресе «бірге/бөлек» мәселесі және тіркес жігіндегі дыбыстардың комбинациялық өзгерістері мен жазылу ерекшеліктерін қарастырады. Бұл ғалымның қазақ тілінің ғылыми синтаксисін зерттеуге дендеп енумен

байланысты еді. Күрделі сөздердің графикалық ерекшелігін беруде олардың таптық, топтық статусын ажыратудың маңызы зор екенін айтады. Әсіресе, көмекші сөздердің, шылаулардың түбірге қосылып не бөлек жазылу керектігін сөздер мен сөздердің синтаксистік байланыстары арқылы тексерді [1, 170-173 бб.].

Бұл ретте бұған дейін (1929 жылға дейін) барлық жерде бөлек жазылып келген «мен» тұлғасын сөйлемдегі семантикалық қызметі мен сөздерді байланыстыру ерекшелігіне қарай *демеу* (шылау) және *жалғау* деп екі бөліп, екі басқа форма деп таниды [1, 173 б.]. Бөлек жазылатын демеуден «жалғау» атымен жеке айырылып шыққан түрі *көмектес септік жалғауы* еді. Осылайша А.Байтұрсынұлы грамматикасында берілмейтін, осыған дейін, тілде болса да, емледе көрініс таппаған көмектес септік тұлғасын (*Кей зерттеушілер XX ғасыр басына дейін қазақ тілінде көмектес септік болмаған деп ұғады*) шылаудан ажыратып алған және жалғау болғанда түбірге қосылып жазылып, шылау болғанда түбірден бөлек жазылатын қазіргі нормасын тұңғыш енгізген ғалым – Е.Омарұлы. Осыған орай ғалым үшін, *енді, шейін, қой, қана, ма, ақ, ау, да* т.б. шылауларды түбірден бөлек жазу керек дейді [1, 173 б.].

Бұл мақалада айтылған тағы бір өзекті мәселе – сөйлеу тілі элементтерінің жазылуы нормасы. Тілдегі түрлі дыбыстық өзгерістермен айтылатын (*М: барған соң – барғасын; содан соң – сосын*) баршаға түсінікті сөздерді сұрыптап отырмай, бәрін айтылуына сәйкес жазуды, ал бір түбірден тараса да, жалпыға бірдей түсінікті емес, өңірлік ерекшелігі бар сөздерді (*М: ашты, ашыы*) сұрыптап, көбірек қолданылатын түрін нормалау керектігін айтады [1, 175-176 бб.]. Осы тұжырым сөйлеу тілі элементтерінің орфографиялық сөздіктен орын алуға қақы бар екенін көрсетеді. Бұл да – қазіргі таңда орфографияда басшылыққа алынатын ұстанымдардың бірі.

6. Ономастикалық атаулардың жазылымы:

Қазақ орфографиясының күрделі салаларының бірі – ономастикалық бірліктердің жазылуы. Бұл – тілдің ұлттық саясатпен ұшта-

сып жатқан арналарының бірі. Соның ішінде, әсіресе, кісі есімдері мен жер-су атаулары. Совет дәуірінде қазақ есімдері дерліктей орыстық бояумен (маркермен) *ов, ев, ин, ова, ева, ина* түрінде берілгені белгілі. Кісі есімдеріндегі осы ұлттық бояу ұлттың тілдегі, жазудағы пәсппорты сияқты құбылыс. Бұл да Елдестің назарынан тыс қалмады. Кісі есімдерінің ұлттық нақышта жазылу тәртібі туралы ғалым былай дейді: ««Күшікбайұлы Мырқымбайдың асығы түгел» деген сөйлемде «Күшікбайұлы» деген сөз «Мырқымбайдың» ғана анықтауышы болады. Сондықтан «Мырқымбайдың» деу қандай ерсі болса, «Күшікбайұлы Мырқымбай»-ды «Мырқымбай Күшікбайұлы» деп, анықталатын сөзді анықтауышының алдына салып сөйлеу де сондай ерсі болады» [1, 124 б.]. Ол тағы: «Дұрысында кісінің өз атына әкесінің атын қосып айтудың керегі жоқ. Кісінің өз атына әкесінің атын қосып айту, жалғыз қазақ емес, жалпы түрікте жоқ. Қазақ тілінде бірен-саран кісілердің атына, оны аттас кісілерімен қатыстырмау үшін әкесінің атын қосып айтатын орындар да болады. Бірақ ондайда әуелі әкесінің атын айтып, оған «ұлы» деген сөзді қосады да, кісінің өз атын соған жалғап айтады. Ескі әңгімелерде Жәнібек батырды «Қошқарұлы Жәнібек» дейді. Кісінің аты-жөнін жазу реті бізде де жалпы түрікше болу керек», -дейді [1, 82 б.]. Міне, бұл – бүгінгі қазақ кісі есімдерінің жазылуын ұлттық нақышқа түсіруде ескерілуі керек ұтымды ойлардың бірі.

7. Терминдердің жазылымы:

Е.Омарұлының емле мәселесіндегі тағы бір үлкен қадамы – терминдердің орфографиясы туралы жоба ұсынуы. Араға бір ғасыр салып, ғылымның да, ғалымның да деңгейі көтерілді деп бағаланатын қазіргі кезеңде терминтанушылар емле туралы, емлешілер терминжасам туралы тыңғылықты тұжырым айта алмайтынын ескергенде, мұның өзі – ғылыми ерлік. Ғалымның кірме терминдердің орфограммасы туралы жобасын қысқаша жинақтай келгенде, мынадай тоғыз түрге бөлінеді:

1) аралас буында кірме сөздерді бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке буынға келтіру;

2) кірме сөздерде (әсіресе араб) өздің соңғы буыны «ә» дыбысына аяқталса, ыңғайына қарай не «а»-ға, не «е» дыбысына өзгертіп алу;

3) шетел сөздеріндегі бас буыннан басқа буында келген «о», «ұ» дыбыстарын өзге дауыстылармен ауыстырып алу;

4) сөз аяғы «з», «г», «д», дыбыстарына аяқталатын жат сөздердегі аталған дыбыстарды «қ», «к», «т»-ға өзгерту немесе бұл дыбыстарды сөз соңынан мүлде алып тастау. Ал бұлар екі дауыстының ортасында келсе (т-дан басқа) «ғ», «г»-ге өзгерту, тек соңынан ғана дауысты келсе, «қ», «к», «т» күйінде қалдыру;

5) шетел сөздерін қазақ тілінің буын заңына, буын құрамына толық бағындыру;

6) шетел сөздерінің екпіні қазақ тілінің екпініне сәйкес сөздің соңына түсетін қалыпқа келтіру;

7) шетел сөздеріндегі қатар келген ұқсас дыбыстың біреуін алып тастау;

8) шетел сөздеріндегі жат дыбыстарды төл дыбыстармен ауыстыру;

9) шетел сөздерін түбір сөз есебінде алып, оған қосымшаларды қазақ тілінің түрлену жүйесімен жалғау [1, 75-80 бб.].

Жобада кірме терминдерді қазақ тілі заңдарына сәйкес игеріп жазудың нақты модельдер де бар, жалпылама сипаттағы ұсыныстары да бар. Бастысы, қазақ тілінің негізгі заңдылықтарын көрсете білді. Бұл жобадағы біраз ұсыныстар сол кезеңдерде нақты жүзеге асты. Кейбіреуі жоба жүзінде қалып, қазақ тілінің заңдылығы тұрғысынан дұрыс болса да, практикада толық жүзеге аспады.

XX ғасыр басында емлеге байланысты нағыз ғылыми талас Елдес Омарұлы мен А.Байтұрсынұлы арасында өрбіді. Нәзір Төреқұловтың: «Білім кеңесінің мүшелері қырылысып жатыр», - деп кекесін тілмен мақала жазатыны (1925 ж.) осыны меңзегені еді. Бұл кәсіби емлешілердің айтысы еді. Екі ғалымның ғылыми дәлелдерінің дәйектілігі сонша, қай ғалымның тұжырымын бірінші оқысаңыз, соның дұрыстығына күмәнсіз иланасыз. Біріне қарсы екіншісінің дәлелдерін оқығаннан кейін ғана артықша иланғаныңызды байқайсыз. Ал қайсының дұрыс екенін анықтау – одан кейінгі мәселе. Ол – оңай шаруа емес. Оған емле туралы терең білім қажет. Екі ғалым арасын-

дағы мұндай пікір қайшылық тіл білімінің басқа салаларында да орын алды. А.Байтұрсынұлымен болған ғылыми ой жарысын бағалай келгенде, Елдес есіміне байланысты сол заманда-ақ айтылған «Қай жағынан да Ахаңнан кем емес», «Қазақтың Ломоносовы» деген бағаның бекер еместігіне көз жетеді.

Десе де ғылыми мәселедегі мұндай қарсы пікірлері үшін алты алашқа ардақты ұстаз – Ахмет Байтұрсынұлы өзі тәрбиелеген шәкірті Омарұлы Елдеске салқын қабақ танытпайды. Керісінше, ұдайы қолдап, талантын бағалап, ғылым жолында өрісін ашып отырады. Былайғы өмірде жанашыр жақын, сенімді серік бола білді. Әркімнің жеке пікіріне құрметпен, достық ниетпен қарау – нағыз зиялыларға тән қасиет. XX ғасыр басында қазақ зиялылары арасында сөз бостандығы, еркін ғылыми ойлау және оны ортаға салу, пікір ашықтығы шындап болды. Бұл – Еуропадағы Ренессанс дәуірінде адамзатқа қайтарылған құндылықтардың бірі еді. Сонысымен Еуропа ғылымы өркениеттің алдыңғы легіне шықты. Дей тұрғанмен, бұл – қазір қазақ ғылымы жете алмай жүрген биіктердің бірі. Ахмет ағамыз бен Елдес осылайша, емледе ғана емес, ғылыми өмірде де өнеге көрсете білді. Емледегі жаңаша бастамаларымен Елдес ұстазын терістеген жоқ, оның теориясын қару ете отырып, оны дамытты, толықтырды.

Нәтиже

Емле – тілдің бар заңдылығын таңбамен көрсететін тілдің ең қиын, әрі жауапты саласы. Жазу ережесі жүздеген жылдар бойы жетіліп, көптеген мамандардың күш салуымен түзеледі. Онымен айналысуға, білгір де болса, бір ғана саланың маманы болу жеткілікті болмайды. Қазақ емлесі тарихында Омарұлы Елдестің орны ерекше. Қазақ тілінің бүгінде қолданыстағы өте маңызды орфографиялық ережелер мен бірсыпыра графикалық нормалары Елдестің есімімен тікелей байланысты қалыптасқан. Елдес Омарұлының қазақ емлесі туралы ғылыми танымын зерттеу нәтижесінде ғалымның қазіргі қазақ жазуын ұлттық сипатта реформалауға, латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі мен жаңа емледе шешуге тиіс күрделі мәселелердің түйінін табуға қа-

жетті тұжырымдар анықталды. Сондай-ақ осы зерттеудің нәтижесінде қазақ емлесінің қалыптасу, даму тарихы туралы жан-жақты, жүйелі, терең ғылыми тұжырымға ие болуға мүмкіндік береді. Қазақ жазуы орыс орфографиясы арқасында емес, өз ғалымдарының қажырлы еңбегі мен терең ғылыми танымы негізінде қалыптасқанын нақты дәлелдей алады. Қазақ жазуының тамыры терең тарихы, графикалық негізі, тіл жүйесіне сәйкес принциптері, қазақ емлесін қалыптастырушы ұлттық ғалымдары бар, әлемдік жазу мәдениетінің толыққанды тәжірибесін көрсетеді. Бұл қазақ жазба мәдениетінің беделін арттырып, болашақ тұғырын биіктетеді. Елдес Омарұлы қазақтың ұлттық жазының бастауында тұрған тұлғалардың бірі. Мақала ғылыми қауым мен оқырмандарға ғалымның осы тарихи еңбегін танытады.

Қорытынды

Елдес Омарұлы мен қазақ емлесінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін қорытындылай келгенде:

1) Елдес Омарұлы – XX ғасыр басында Ахмет Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасын, әсіресе жазу теориясын терең меңгерген, әрі дамытқан, қазақ емлесінің қалыптасуы мен дамуына айрықша ықпал еткен тұлға;

2) Елдес Омарұлының емле туралы еңбектері қазақ жазуының басты принципі фонетикалық принцип болуымен қатар, морфологиялық, фонематикалық принциптерге де негізделетінін көрсетеді;

3) Елдес Омарұлының емле туралы ғылыми тұжырымдарына сәйкес, тіл заңдылықтары жазуды белгілейді, керісінше жазудан тілдің барлық заңдылықтары көрініс табады;

4) Елдес Омарұлының тұжырымына сәйкес қазақ сөздерін бір принцип шеңберіне сыйғызу мүмкін емес, кей сөздер мәнмәтінде семантиканың дұрыс берілу қажеттілігінен қосымша принциптер негізінде жазылады. Мысалы, *көрік+і – көркі, көргі, көркі* емес (фонетикалық та, морфологиялық та принцип емес, фонематикалық принцип). Мұны ғалым «жазудың тұрлаусыздығы» деп атайды;

5) түбір мен қосымшаның емлесі – қазақ емлесінің ең ауқымды, ең мазмұнды, ең күрделі тақырыбы;

6) Елдес Омарұлы – қазақ емлесі тарихында жазуға екпіннің әсер ететінін айтқан алғашқы ғалым;

7) Ахмет Байтұрсынұлы және Елдес Омарұлының негіздеуі бойынша қазақ есім-

дерінде адамның тегі анықтауыш ретінде есімнен бұрын жазылады;

8) Ахмет Байтұрсынұлы мен Елдес Омарұлы кірме сөздер мен терминдер қазақ тілінің төл заңдылығына бағындырылып жазылуын ұсынды. Төл сөздерге бір ереже, кірме сөздерге бір ереже, яғни бір тілге екі емле ереже арнауға түбегейлі қарсы болды.

Әдебиеттер

1. Омарұлы Е. Көптомдық шығармалар жинағы // Құрастырушы – Е.Маралбек. – Алматы: «Лұғат» қоғамдық қоры. – 2018. 1-2 т.
2. Аймауытұлы Ж. Емле, әріп жайынан // Еңбекші қазақ газеті. 1927. №93 (821). – 3 б.
3. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі // «Қазақ» газеті, 2013. №35. – 4 б.
4. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Орынбор: Қазмембас. 1924. – 118 б.

References

1. Omaruly E. Koptomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Comp.: E. Maralbek. Vol.1. (Lugat, Almaty, 300 p.).
2. Aimauytuly Zh. Emle, arip zhaiynan [Spelling, about letters], Enbekshi kazak gazetі [Enbekshi Kazakh newspaper], 93 (821), 3 (1927).
3. Baitursynuly A. Zhazu мәselesi [Problems of writing], «Kazak» gazetі [«Kazakh» newspaper], 35, 4 (2013).
4. Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi [The first congress of Kazakh scientists] (Kazmembas, Orynbor, 1924, 118 p.).

E. Maralbek

Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Grammotology of Yeldes

Abstract. The article analyzes the works on the Kazakh writing of the outstanding figure of the Alash movement of the early twentieth century, a scientist, talented linguist, and one of the founders of Kazakh linguistics Eldes Omaruly. The articles of the scientist on the complex problems of the Kazakh spelling of the 20-30s of the twentieth century are collected in detail. The author analyzed conclusions on the most relevant topics of Kazakh writing in detail, such as the principles of writing, the ratio of oral speech and writing, writing letters, writing roots and affixes, writing of words, spelled together and separately, the connection of intonation and stress with writing, the spelling of onomastic names, the spelling of terms. Also, the scientific continuity of Eldes Omaruly and his teacher Akhmet Baitursynov on the topic of spelling is considered, his original research is compared with that of his teacher, his contribution to the development of Kazakh spelling, concrete evidence of spelling rules associated with his name. As a result of the analysis, scientific evidence will be presented from the works of scientists on the problematic issues of Kazakh spelling that have arisen due to the current reform of the alphabet.

Keywords: Eldes Omarovich; Kazakh spelling; spelling; principles of writing; history of Kazakh writing.

Е.Маралбек

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Грамматология Елдеса Омарұлы

Аннотация. В статье анализируются труды на тему казахской письменности выдающегося деятеля Алашского движения начала XX века, ученого, талантливого лингвиста, одного из основоположников казахского языкознания Елдеса Омарұлы. Рассмотрены статьи ученого по сложным проблемам казахской орфографии 20-30-х годов XX века, проанализированы выводы по наиболее актуальным темам казахской письменности, такие как принципы письма, соотношение устной речи и письменности, написание букв, написание корней и аффиксов, написание слитно и раздельно пишущихся слов, связь интонации и ударения с письменностью, написание ономастических имен, терминов. Также в сравнении с трудами его учителя Ахмета Байтурсынова анализируются научная преемственность и самобытные исследования в области правописания, предоставляются конкретные доказательства его вклада в развитие казахского правописания, правила правописания, которые до сих пор используются, но не известны научному сообществу. В результате анализов будут представлены научные доказательства из работ ученых по проблемным вопросам казахского правописания, возникших из-за нынешней реформы алфавита.

Ключевые слова: Елдес Омарұлы, казахское правописание, орфография, принципы письма, история казахской письменности.

Автор туралы мәлімет:

Маралбек Е. – PhD, директордың ғылым жөніндегі орынбасары, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Maralbek E. – Ph.D., Maralbek Ermukhamet - PhD, Deputy Director for Science, Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

E.B. Zadanova
Sh.K. Zharkynbekova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author: zharkyn.sh.k@gmail.com

Certain specifics of the metaphorical representation of the concept «success» in American linguistic culture¹

Abstract. *The objective of the article is to analyze the metaphorical representation of the concept «success» in American linguistic culture. The material for the analysis is aphorisms, quotes, books on success in English. The study is based on the analysis of statements, in which the lexical unit «success», as well as its synonymic variants are considered as part of the metaphorical expression. For American society «success» is one of the most important components of culture, so it is interesting to observe what place in the everyday consciousness of the American takes the advancement to success and how success is conceptualized by means of language. Consideration of the metaphorical content of the concept of «success» in different languages allows us to take a deeper look at its content and to describe the national and cultural peculiarities.*

The methodology for studying cultural dominants is in the form of sampling lexical, paremic, phraseological units, sayings and quotations from success literature, blogs, and the electronic Corpus of Contemporary American English.

The results of the study showed that the concept «success» metaphorically acts as an object, is likened to a living being, has a moving intentionality, is verbalized by a variety of metaphors, including ontological. The basic projections of the concept «success» were revealed. The frequency of projecting success through failure is several times higher than the number of other projections. This indicates that for the ordinary consciousness of the American, failure is one of the essential markers of success.

Keywords: *conceptualization of success, everyday consciousness, conceptual metaphor, gestalt, verbalization, ontological metaphor.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-57-69>

Introduction

«Success» refers to one of the most multifaceted as well as significant concepts in American culture. The main components of success are considered to be hard work,

motivation, and productivity. The conviction that every free person has the ability to overcome all difficulties, the opportunity to achieve success is one of the basic American values, later this desire for success will be called the «American Dream» [1]. The media covers stories of successful people

¹ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14869030)

in different spheres of life. Success is cultivated in modern society and influences the consciousness of the individual.

Success was studied in different aspects: in philosophy success was considered as a form of luck, as a characteristic of human activity by V.I. Bakshtanov, Y.V. Sogomonov, V.A. Churilov [2]; as a discourse in a sociological perspective by K.A. Voronov, A.V. Zadoyko [3]; success as a value was considered by I.A. Beltsova [4]; in linguistics success was studied as a concept by scientists O.V. Ryabukha [5], E.N. Goncharova [6], L.R. Sakaeva [7], I.V. Adonina [8], A.L. Ryabova [9] and others. All studies of the concept «success» indicate its high value in culture.

This article is focused on the metaphorical features of the expression of the concept «success». The representation of the concept «success» in cognitive metaphors allows a deeper look at its content, fixed in the linguistic units. According to V.A. Maslova [10], the origin of metaphors is connected with the conceptual system of native speakers, with their ideas about the world, which are verbalized in the language. Linguists, literary scholars, sociologists, psychologists, philosophers, and other representatives of the humanities have recently been regularly addressing the phenomenon of metaphor. This has been stimulated by new ideas about the essence of metaphor, as reflected in the theory of cognitive metaphor. As E.S. Kubryakova wrote, the center of cognitive science is the study of representation and storage of knowledge within the framework of perception, categorization, classification, evaluation, and comprehension of the world [11, 34]. As a manifestation of the analogous possibilities of the human mind, metaphor plays an important role in cognitive processes. In modern cognitive science, metaphor is commonly defined as a basic mental operation, a way of cognizing, conceptualizing, explaining, and evaluating the world. Human beings think in metaphors, cognize the world, and express their thoughts. Metaphors introduce a new categorization into the representation of well-known phenomena, metaphors help to transform the linguistic worldview in the mind of the recipient.

Due to the fact that «success» is one of the key concepts underlying American culture, it seems interesting to study the features of its conceptualization in the language, namely in modern literature, popular American books about success, aphorisms, quotes through metaphor, because metaphor reflects national specific properties of consciousness of carriers of this culture.

The research was conducted on the material of modern American language, books and blogs about success, and statements of famous people. The aim of the study was to identify and describe the methods of metaphorical verbalization of the concept «success» and to establish its place in the American worldview.

Research methods

The sample consists of quotes and aphorisms of famous Americans, including, in particular, writers and poets, scientists, politicians, civil rights activists, entrepreneurs, sports figures, actors and celebrities. All quotes were sourced from collections of the Corpus of Contemporary American English, books about success, aphorisms and quotes available on the Internet, contemporary blogs, and their popularity was inferred from their repeated appearances on several sites of this type. A sampling was also made from popular books on success over the past 10 years. More than 1,050 aphorisms and sayings were analyzed. The concept of «success» can be linguistically realized in various forms using various lexical units, such as «achievement» or «accomplishment», they were also considered as part of metaphorical expression.

Theoretical review

Z. Kövecses notes that although there are many various conceptions of success in the United States, the prototypical understanding, which functions as an idealized concept of success, remains remarkably consistent [12]. It is largely based on three basic concepts: The Protestant work ethic, the «American Dream» and the competitive spirit. «Success for most

Americans means financial success. The idea is that if you have a lot of money, you are successful». A common belief is that if inner resources (talent, intelligence, determination) are combined with the resources provided by America (the land of limitless opportunity), and if a person just works hard, success will eventually come. Along with intrinsic qualities and hard work, another important component of success is competition with others. «If you are smarter, stronger, harder-working, and otherwise, than others, you will be successful» Other components are courage and willingness to take risks, dynamism and action orientation, and a belief in the variability of the future. This prototypical understanding of success in American culture is confirmed by numerous studies that highlight other components (in addition to hard work and determination), such as self-sacrifice and self-denial, and point to various measures of success, including independence and self-sufficiency.

«Success» refers to abstract concepts, the linguistic and cultural feature of such universals is elusive, and the metaphorical conceptualization of success helps to reveal the content of this concept in the minds of speakers of American linguoculture.

There are several approaches to the study of metaphors among them: the theory of conceptual integration by M. Turner and G. Fauconnier [13], the descriptive theory of metaphor by A.N. Baranov and Y.N. Karaulov [14], the theory of primary metaphors by B. Spelman [15], the theory of metaphorical modeling by A.P. Chudinov [16]. Despite the diversity of approaches, in our work we adhere to the classical theory of conceptual metaphor by J. Lakoff and M. Johnson. We also cannot but agree with J. Zinken [17], who notes the importance of considering the cultural, historical experience in the analysis of metaphors, he gives great importance to the sensorimotor experience of man. The researcher identifies a separate group of intertextual metaphors, citing as an example how in the generation of historical metaphors some names and events are projected onto modern political situations. The national originality of metaphors is determined by the peculiarities of national history and culture. Each metaphor is

interpreted in a unique communicative context; individual interpretations may vary.

In recent decades, the theory of conceptual metaphor (TCM) [18] has become the dominant perspective on metaphor, influencing a huge amount of research in the humanities and cognitive sciences. TCM can be briefly formulated as follows: metaphors as linguistic phenomena reflect a basic cognitive process, with the main role in human thinking activity played not by logic, not by formalized inference procedures, but by analogy, i.e. transfer of meaning from one content area to another. Metaphor in speech appears as a linguistic representation of analogical processes of human thinking. The system of conventional conceptual metaphors is mostly unconscious, automatic and used without noticeable effort [18]. Lakoff and Johnson distinguish three types of metaphors: 1) structural metaphors, in which one concept is metaphorically structured in terms of another; 2) orientation metaphors, which organize an entire system of concepts with respect to spatial orientation; 3) ontological metaphors, which include abstract concepts, emotions, ideas, processes, states, structures that are assigned «as an object approaches a person» [18]. Also Lakoff and Johnson believe that through metaphor or gestalt the structure of a concept is revealed. The basic idea of their theory is to justify the necessity of conceptual metaphors, relying on practical gestalts, i.e. structured meaningful unities of speech practice. This approach is based on the fact that the structures of concepts that shape thinking reflect the structures of human activity. As activity structures in different domains may be similar, so different communicative acts may include similar conceptual structures. Because of this, in speech practice we unconsciously structure some concepts in terms of others. Metaphors are the most important means of such structuring.

Based on the above, the main attention in this paper is focused on the metaphorical conceptualization of strategies of progression to «success», interpreted in accordance with the prerequisites of TCM theory, considered as providing an adequate and reliable explanation of the analyzed phenomena.

Research results

The analysis conducted within the framework of the Conceptual Theory of Metaphor showed that «success» is metaphorically conceptualized in various ways, including structural, orientational, and ontological metaphors reflecting our everyday experience.

Numerous quotations of the understanding of «success» are structured by our experience with physical and living beings, thus generating ontological metaphors [19]. An analysis of the functioning of the selected vocabulary has shown that «success» in a sentence plays the role of an object, which undergoes an action on itself or otherwise – «is objectified». It can be created (create), produced (produce), brought (bring), etc. Along with this, «success» can act as an agent or actor. In these cases, there is a process of metaphorization. «Success» is likened to a living creature that has an effect on the addressee. The following quotations illustrate the metaphor «success – physical object»:

- Success and joy and inner peace don't just show up. You need to *create* them.
- Is the only known method of *producing success*
- I know that a negative attitude toward others can never *bring me success* [20].

The pursuit of success is projected as a strategy of constant «action» and this conceptualization is illustrated in the following quotes:

- Success seems to be connected with *action*. Successful people keep moving. They make mistakes, but they don't quit.
- If you really want *to do* something, you'll find a way. If you don't, you'll find an excuse.
- Some people dream of success while others *wake up and work*.
- If you can dream it, you *can do it*.
- The difference between who you are and who you want to be is *what you do*.
- The secret of success *is to do* the common thing uncommonly well.
- I never dreamed about success, I *worked for it*.
- There are people who make things happen, there are people who watch things

happen, and there are people who wonder what happened. To be successful, you need to be *a person who makes things happen*.

- Action is the foundational key to all success.
- You know you are on the road to success if you would do your job, and not be paid for it [20; 21; 22].

Actions leading to success are represented by the verbs *to do, to work, work for*, modal verbs *can do*, by noun *action*, which is associated with the key to success, also in one of the quotes gives an example of what a person should be – a person who makes things happen, that is, a person who takes action. The strategy of «action» is simple – *wake up and work*.

The interesting thing about moving toward success is that you do what you love. If you are trying to be successful and you are doing something you don't like, you are going to fail.

- Stop chasing the money and start *chasing the passion*. In this statement the lexeme *money* carries the meaning of «success» and «hobby» is verbalized by the lexeme *passion*. Money and *passion* appear as animate objects, which can run away, and the person who wants to possess them chases them. In this statement, the lexeme *money* carries the meaning of «success» and «hobby» is verbalized by the lexeme *passion*. Money and *passion* act as human beings who can run away, and the person who wants them chases them. The combination *chasing the money* implicates the gestalt *Money is success/gain/profit*. From the interaction of the connotative senses of the name *chasing* and *money* were linked in the linguistic consciousness, resulting in a metaphor.

In the following example, the lexeme *hobby* acts as a kind of agent; the speaker categorizes it as a living being, which has a moving intentionality and brings money, and therefore success.

- *Hobbies* may eventually grow into a major activity that *brings money*.
- To be successful, you have *to have your heart in your business* and your business in your heart. The concept of «hobby» in this statement about success is represented by the lexeme *business*. The author of this statement used the metaphor *to have your heart in\ business in your heart in*

order to increase the impact on the recipient, since achieving success requires special efforts. Literally, it means «To have your heart in business, business in your heart», i.e. to desire very much.

The following expression also illustrates the metaphor with the lexeme *heart*:

– There's no path to success. Everyone constructs their own path. The important thing is *to follow your heart*. Find your niche, is my best advice. The lexeme *Niche* appears implicitly in the meaning of «hobby» in order to occupy your niche you must follow your heart.

It should be noted that «success» as a «hobby» is verbalized by a small number of metaphors; most of the statements have an explicit meaning:

– Success is not the key to happiness. Happiness is the key to success. *If you love what you are doing, you will be successful.*

– *Don't aim for success* if you want it; just *do what you love* and believe in, and it will come naturally.

– *Doing what you love* is the cornerstone of having abundance in your life.

– If you work just for money, you'll never make it, but *if you love what you're doing* and you always put the customer first, success will be yours.

– For me, success isn't even about money. It's about getting *to do what you love* and supporting yourself. Everything that comes after that is bonus, unless your only goal is to be rich. If that's your goal, you're going to find out that once you have a little bit, you want a lot. Then once you have a lot, you want a lot more [20;21; 22].

– However difficult life may seem, there is always *something you can do* and succeed at.

– The success combination in business is: *Do what you do better...* and: *do more of what you do.*

– The most important thing is *being passionate about what you're doing* and always give it your all. That is the key to success.

– The key to success is to find things that *you have a passion for and would enjoy doing*, even if you weren't getting paid to do it.

– Success is a terrible thing and a wonderful thing. If you can enjoy it, it's wonderful. If it starts eating away at you, and they're waiting for more from me, or what can I do to top this, then you're

in trouble. *Just do what you love.* That's all I want to do.

– All I tell artists is, «*Do what you love.* Never let anybody talk you into changing what your musical idea is just to try to get a hit, because you're chasing your tail that way. It's not going to happen, and if you're successful, you have to do it the rest of your life. Stay true to it and do it for the sake of the art».

– You just hope that you will get the opportunity *to do what you love* and pay your bills, and that is being a success as an actor [20;21; 22].

– I find success to be being able *to do what you love* and provide for your family by doing what you love [20].

From the above examples, it follows that the concept of «hobby» is verbalized by the lexemes: *passion, hobby, niche*; also by expressions: *do what you love, if you love what you are doing, doing what you love*; by metaphorical expressions: *to have your heart in your business*. For comparison, the metaphor «to do something with soul» is used in Russian, while in English this meaning is represented by the expression «put your heart in a business», «follow your heart».

Also, the frequent projection «success – diligence» is represented by the following lexemes: *hard work* (adjective), *work hard* (adverb), *effort* и *trial* (experience of trial, make trial) it is only a hard-working person who can put a lot of effort and trial on the road to achieve success. *Hard work* is ontological metaphor, a representation that conceptualizes diligence and hard work as a living thing, which is the driving force of all success (the *drivers* of all success are hard work...). The road to success is not overcome without the strategy of «diligence», which means it is not easy and it is necessary to do everything possible, depending on the person (Don't wish it were easier).

The factual material showed that the concept of *hard work* is also conveyed by the proverbs:

– «*Fall seven times and stand up eight*». In the meaning of «fall seven times and get up eight», i.e., make a maximum effort to achieve success.

The frequently repeated lexical unit *trial* implies the concept of *hard work*: – Character cannot be developed in ease and quiet. Only

through *experience of trial* and suffering can the soul be strengthened, ambition inspired, and success achieved.

– I never did anything worth doing by accident, nor did any of my inventions come indirectly through accident, except the phonograph. No, when I have fully decided that a result is worth getting, I go about it, and *make trial after trial*, until it comes.

There are also combinations of the lexeme *effort* in the meaning *effort\attempt\work* with intentional predicates:

Effort + repeat/do/try: – *Success is the sum of small efforts - repeated day in and day out.*

«Hard work» is «objectified» and can perform a variety of actions:

– Everyone has the ability *to work hard*. The difference between someone mediocre and someone who has achieved greatness is the determination and drive they put into what they do. Through *hard work* even the mediocre *can achieve success*. There are *never any short cuts to success*, but hard work complimented with the desire to achieve, determination, and always being motivated to get after your goal, it makes success becomes bigger. *Hard work* only works *as hard as you do*, and the level of *success reached* will only be as high as an individual's work level [21].

– Yes, *hard work* gets you ready for the future you desire. *Success isn't going to fall* from the sky.

– The key is that *working hard helps* you unveil the road to success.

– This is what I mean when I said *hard work uncovers* the path to success.

Combinations «*hard work is driver of all success*», «*hard work is the key to success*», «*hard work is prerequisite to success*» allow us to present «diligence» as one of the main strategies of progress towards success, therefore, the gestalt «success – diligence» is revealed:

– The three ordinary things that we often don't pay enough attention to, but which I believe are the *drivers of all success*, are *hard work*, perseverance, and basic honesty.

– Hard work is the prerequisite to success. It is a necessity, not a choice.

– *Hard work* is the key to success.

– I find that *the harder* I work; the more luck I seem to have.

– Successful people do what unsuccessful people are not willing to do. Don't wish it were easier; wish you were better.

– Do one thing every day that scares you.

– Success is dependent on *effort* [22].

– Success is not a destination, but the road that you're on. Being successful means that *you're working hard* and walking your walk every day. You can only live your dream by *working hard towards* it. That's living your dream [23].

– I would like to say congratulations to you for all of your *hard work* and success.

– We all have our own opinion of what it takes to be successful, but I strongly believe we can all agree success takes *hard work* and patience [23; 24].

– But if there is one thing that can be agreed from those individuals whom are already successful, and people trying to reach success is that the two most important qualities is *to work hard*, and be patient.

– If you study extraordinary people, you will understand that they all *work extremely hard* to achieve the success they had in life.

– I *start early* and I *stay late, day after day, year after year*, it took me 17 years and 114 days to become an overnight success.

– If you are not willing to *work hard*, perhaps, you will never be successful. It's hard to swallow, but a truth you must accept.

– The *harder you work on something*, the more likely you are going to get the opportunity and succeed with it.

– Hence, *the harder you work* on something, the luckier you will become. And the more successful you will get.

– You cannot get results without putting in any *hard work*. To get results, you must *work on it* [24; 25; 26].

In some statements, repetitive actions following one another and repetitive time cycles denote great and diligent work on oneself (*stay early, stay late, day after day, year after year*). From the above examples, it follows that, these expressions implicitly indicate diligence and hard work, if you do one thing every day, i.e., being diligent, resulting in success.

According to the results of the analysis, the next significant projection is «peace of mind». The

conceptualization of success as peace of mind is reflected in numerous quotations constituting the linguistic expression of the *state of mind* (*peace of mind, inner peace, positive attitude*), the most frequent phrase in the corpus of language. Peace of mind and a positive attitude helps to identify the main thing, set goals and ways to achieve success in their business.

– Success is *peace of mind* which is a direct result of self-satisfaction in knowing you did your best to become the best you are capable of becoming.

– Success isn't measured by money or power or social rank. Success is measured by your discipline and *inner peace*.

– Success is a *state of mind*. If you want success, start thinking of yourself as a success.

– Commitment, belief and *positive attitude* are all important if you're going to be a success, whether you're in sports, in business or, as in my case, anthropology.

– Success is *peace of mind* in knowing you did your best.

– *Inner peace* is the new success. Health is the new wealth. Kindness is the new cool [21; 22; 23;24].

The most common conceptualization, however, is the projection of «success» as failure – there is no success without failure, trials and errors, and only then can one know true success. «Failure» is attributed the ability to act in various ways, as indicated by various anthropomorphic attributes:

– «Would you like me to give you a formula for success? It's quite simple, really: Double your rate of failure. You are thinking of failure as the enemy of success. But it isn't at all. You *can be discouraged by failure* or you *can learn from it*, so go ahead and make mistakes. Make all you can. Because remember that's where you will find success». It is possible to be discouraged by failure or to learn from failure; failure is likened to a person and is not the enemy of success. «There are no secrets to success. It is the result of preparation, hard work, and *learning from failure*».

– Success has many parents, but *failure is an orphan*. In this example, we see the connotative meaning of the lexeme orphan, that no one is willing to admit defeat and failure, calling her an

orphan, while everyone is ready to appropriate success for themselves, in this case an example of ontological metaphor.

– Success is a lousy teacher, but *failure is a friend, philosopher, and guide*. It would seem that the lexeme «failure» itself has a negative connotation, but when it is used in parallel with «success», it is given an extremely positive meaning.

Like «success», «failure» is often an agent in sentences:

– Success is not a good teacher; *failure makes you humble*.

– *Failure* is the condiment that *gives success its flavor*.

If we analyze the utterances in which «failure» appears, it becomes clear that the idea of failure fixed in the English language is very multi-layered.

– People who succeed have momentum. The more they succeed, the more they want to succeed, and the more they find a way to succeed. Similarly, when someone is *failing*, the tendency is to get on a downward spiral that can even become a self- fulfilling prophecy.

– Success is not final; *failure* is not fatal: It is the courage to continue that counts.

– It is better *to fail* in originality than to succeed in imitation.

– Success is *walking from failure to failure* with no loss of enthusiasm.

– Don't let the fear of *losing* be greater than the excitement of winning.

– The real test is not whether *you avoid this failure*, because you won't. It's whether you let it harden or shame you into inaction, or whether you learn from it; whether you choose to persevere.

– The *road to success* and the road to failure are almost exactly the same.

– I cannot give you the *formula for success*, but I can give you the formula for failure – It is: Try to please everybody.

– In order to succeed, your desire for success should be greater than your *fear of failure*.

– Many of *life's failures* are people who did not realize how close they were to success when they gave up.

– *I failed* my way to success.

– Success is often achieved by those who don't know that *failure is inevitable*

– A minute's success pays the *failure of years*

– I don't know all the keys to success, but *one key to failure is to try to please everyone*.

– You know, it's nobody's fault, *my success and failure*.

– *Do not be embarrassed by your failures*, learn from them and start again.

– One thing is certain in business. You and everyone around *you will make mistakes*.

– Every *failure is a step to success*.

– *Failure is the key to success*; each mistake teaches us something.

– Success is not *built on success*. It's built on failure. It's built on frustration. Sometimes its built on catastrophe.

– Success is often achieved by those who don't know that *failure is inevitable*.

– The season of *failure is the best time* for sowing the seeds of success.

– Success represents the 1% of your work which results from the 99% that is *called failure*.

– You always pass *failure* on your way to success.

– *Success and failure* are equally disastrous.

– Success is never *final*, but *failure* can be.

– The surest way to *fail* is not to determine to succeed.

– We climb to heaven most often on the ruins of our cherished plans, finding our *failures were successes*.

– Before success comes in any man's life, he's sure to *meet* with much temporary defeat and, perhaps *some failures*. When defeat overtakes a man, the easiest and the most logical thing to do is to quit. That's exactly what the majority of men do.

– You cannot climb the ladder of success dressed in *the costume of failure*.

– But *without failure*, there is no way we can be successful [25; 26; 27].

The following set of correlations follows from the above statements:

– Failure is not fatal, nor can success be permanent

– In spite of failure, if you remain enthusiastic, you can succeed

– Failure teaches you how to succeed

– The desire for success must be greater than the fear of failure

«Failure» is «objectified» as a living being (*failure is a friend, failure is an orphan*) and as object (*failure is a key, failure is a step, failure is the best time*). Also from the examples we see that the verbalization of «failure» is conveyed not only by the noun *failure*, but also by the verb *to fail*, also as synonym *loss* (defeat), by word combinations (*failure of years, life's failure, fear of failure, learning of failure, road to failure, costume of failure*), such word combinations as formula of *failure* – formula of *success* are also contrasted. Descriptive attributes of «failure» are verbalized with adjectives (*failure is inevitable; failure is not fatal*). We assume that there are actions that lead to success as well as actions that lead to failure, so in order to succeed, you have to act on the rules from the «reverse». «Failure» is not a strategy on the road to success, but the positive role that «failure» plays in achieving success allows you to achieve it faster and is a pointer to the right direction to achieve success.

Discussion

The analysis of statements and expressions about success shows that more conceptual metaphors are related to the projection «success – failure». Exploring the numerous experiences of successful, famous people confirms the fact that «failure» necessarily leads to success, a lot of attempts and efforts that a person makes on the way to success help to achieve the desired result. «Failure» is a component of «success». In English it is most often represented by the lexeme *failure*. In spite of failures, it is necessary to constantly take actions in the direction of success, which is one of the first and main strategies of promotion. Only doing what one loves, with inner peace and diligence, leads to success.

From the illustrated aphorisms about success we can conclude that the achievement of success is represented through a metaphorical understanding of the «key», there is not one key to success, there are many, which can be categorized into groups:

Key + noun/ noun + key (*action is key to success, failure is key to success, the key to success is our will power, love is the key to success, self-confidence is key to success, honesty and loyalty is key to success, humility is key to success, education is the key to success, willpower is a key to success, self-belief is the key to success, the key for success is a hard work, people are the key of success*) [19; 21; 23; 25]. The key to success is considered to be actions that often go through failure, but willpower, faith in yourself and your strength, love for what you do, humility and overcoming difficulties, hard work and honesty, decent education are all integral components of success or based on the statements «little keys» leading to great success.

Key + verb/verb + key (*the key to success is to focus, the key to success is to be a good listener, the key to success is to keep growing, to keep calm is the key to success, the building your own is the key to success, finding good partners is the key to success, the key to success is being passionate, giving responsibility is the key to success*) [20; 21; 23; 25]. There is no doubt that the path to success leads through constant growth, focusing on the goal, keeping calm. Also constant responsibility for your actions and a passionate desire to achieve the result,

the support of parents and close people helps to come to your goal.

Conclusion

This article has attempted to explore how «success» is metaphorically conceptualized in aphorisms, quotes, and sayings in American books about success. The analysis focuses on metaphorical source domains as they are understood within conceptual metaphor theory. The vast majority of the metaphors identified are relatively stable, based on our everyday experiences. As a result of our study of utterances, we have seen that the concept of «success» is widely represented in language. The projection that seems to be the most common representation found in the sample conceptualization of «success» as «failure».

Metaphorical projections were revealed: «success – action», «success – hobby», «success – hobby», «success – peace of mind», «success – failure». Such metaphors actively represent the importance of the concept «success» in American linguistic culture, with «success» presented as an object of action, as an independent object.

References

1. Зенкова Т.В. «Успешный человек» как ценностная доминанта американской лингвоаксиологической картины мира // Полилингвальность и транскультурные практики. - 2019. - Т. 16 № 2. - С. 168-179.
2. Каленов А.А. Феномен ситуации успеха в гуманитарных науках // Педагогика: традиции и инновации: материалы VIII международной научной конференции. – Россия, Челябинск, 2017. – С. 3-7.
3. Воронов К.А., Задойко А.Л. Дискурс – анализ понятия успеха в социологическом ракурсе // «Фундаментальные и прикладные исследования: от теории к практике». Материалы II международной научно-практической конференции, приуроченной ко дню российской науки. Т. 2. – С. 37-42.
4. Бельцова И.А. Успех как ценность в подаче российских СМИ (геронтологический дискурс) // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. – Т. 154. - Кн.6, 2012.
5. Рябуха О.В. О вербализации концепт «успех» в англоязычной публицистической прозе // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. - № 24(55). В 2 ч. Ч. I. Общественные и гуманитарные науки. - С. 266-269.
6. Гончарова Е.Н. Концепт успех/success в русской и американской лингвокультурах: историко-этимологический аспект // Вестник АГУ. - 2016. - Вып. 2 (177). – С. 49-53.
7. Сакаева Л.Р., Барминова В.А. Феномен «успех /success» в призме лингвокультур: гендерный подход // Кризисы мировой науки и техники: парадигмы дальнейшего развития: материалы I Международной научно-практической конференции (20 апреля 2020 г.) – Ростов-на-Дону: Изд-во Южного университета ИУБиП, 2020. – С.136-140.

8. Адонина И.В. Концепт «успех» в современной американской речевой культуре. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Хабаровск, 2005.
9. Рябова А.Л. Социальное восприятие феномена успеха в американской культуре и политике // Международные отношения и диалог культур. - 2013. - № 2. – С. 78-90.
10. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.
11. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. - 1994. - № 4. - С. 3 – 15.
12. Kövecses, Z. Metaphor (2nd edition). Oxford University Press. New York, 2010. - 375 p.
13. Turner M., Fauconnier G. Conceptual Integration and Formal Expression//Metaphor and Symbolic Activity. 1995. Vol.10 (3). P. 67-100.
14. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Словарь русских политических метафор. - М., 1994. – 351 с.
15. Spellman B., Ullman J., Holyoak K. A Coherence Model of Cognitive Consistency: Dynamics of Attitude Change During the Persian Gulf War // Journal of Social Issues. 1993. Vol. 49 (4). P. 147-165.
16. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): монография. - Екатеринбург: Урал.гос.пед.университет, 2001.
17. Zinken J. Ideological Imagination: Intertextual and Correlational Metaphors in Political Discourse // Discourse and Society. 2003. Vol. 14 (4). P. 508-523.
18. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. // Теория метафоры. – М., 1990.
19. Ritchie, D. Argument is war – or a game of chess? // Multiple meanings in the analysis of implicit metaphors. Metaphor and Symbol. Portland State university, 2003. – P.125-146.
20. British National Corpus [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.english-corpora.org/> (Accessed: 5.01.2022).
21. Corpus of Contemporary American English. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.english-corpora.org/coca/> (Accessed: 18.02.2022).
22. Blog of athlete network. Success takes hard work and patience [Electronic resource]. – 2022. – URL: <https://an.athletenetwork.com/blog/> (Accessed: 17.02.2022).
23. Stunning motivation blog. Why hard work is important to achieve success in life [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://stunningmotivation.com/why-hard-work-is-important/> (Accessed: 5.01.2022).
24. Stunning motivation blog. 3 fundamental principles how to turn failure into success [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://stunningmotivation.com/turn-failure-into-success/> (Accessed: 11.02.2022).
25. Turning crisis into opportunity: 5 ways to deal with hardship [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.entrepreneur.com/article/232848> (Accessed: 11.02.2022).
26. American quotations about success [Electronic resource]. – 2021. – URL: <https://www.brainyquote.com/topics/success-quotes> (Accessed: 18.02.2022).
27. Shopify blog. Get inspired Motivational quotes to encourage your success. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.shopify.com/blog/motivational-quotes> (Accessed: 17.02.2022).

References

1. Zenkova T.V. «Uspeshnyj chelovek» kak cennostnaya dominanta amerikanskoy lingvoaksiologicheskoy kartiny mira [«Successful person» as the dominant value of the American linguo-axiological picture of the world], Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki [Polylingualism and transcultural practices], 2 (16), 168-179 (2019).
2. Kalenov A. A. Fenomen situacii uspekha v gumanitarnykh naukakh [The phenomenon of the success situation in the humanities], Pedagogika: tradicii i innovacii: materialy VIII mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii [Pedagogy: Traditions and Innovations: Materials of the VIII International Scientific Conference] (Chelyabinsk, Russia, 2017, p. 3-7).
3. Voronov K.A., Zadoyko A.L. Diskurs – analiz ponyatiya uspekha v sociologicheskoy rakurse [Discourse analysis of the concept of success from a sociological perspective], «Fundamental'nye i prikladnye issledovaniya: ot teorii k praktike». Materialy II mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, priurochennoj ko dnyu rossijskoy nauki [«Fundamental and applied research: from theory to practice». Materials of the II International Scientific and practical conference dedicated to the Day of Russian Science]. Vol. 2. P. 37-42.

4. Beltsova I.A. Uspekh kak cennost' v podache rossijskikh SMI (gerontologicheskij diskurs) [Success as a value in the presentation of the Russian media (gerontological discourse)], *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Gumanitarnye nauki* [Scientific notes of Kazan University. Humanitarian sciences]. Vol. 154, Book 6, 2012.
5. Ryabukha O.V. O verbalizacii koncept «uspekh» v angloyazychnoj publicisticheskoy proze [About the verbalization of the concept of «success» in English-language journalistic prose], *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena* [Proceedings of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University], 24(55), 2008. In 2 parts. Part 1. Obshchestvennye i humanitarnye nauki [Social sciences and humanities], P. 266-269.
6. Goncharova E.N. Koncept uspekh/ success v russkoj i amerikanskoj lingvokul'turah: istoriko-etimologicheskij aspekt [The concept of success in Russian and American linguistic cultures: historical and etymological aspect], *Vestnik AGU* [Bulletin of ASU], 2 (177), 49-53 (2016).
7. Sakaeva L.R., Barminova V.A. Fenomen «uspekh /success» v prizme lingvokul'tur: gendernyj podhod [The phenomenon of «success» in the prism of linguocultures: gender approach], «Krizisy mirovoj nauki i tekhniki: paradigmy dal'nejshego razvitiya: materialy I Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Crises of World Science and Technology: Paradigms of further development: proceedings of the I International Scientific and Practical Conference] (April 20, 2020) (Publishing House of the Southern University Rostov-on-Don, 2020, p.136-140).
8. Adonina I.V. Koncept «uspekh» v sovremennoj amerikanskoj rechevoj kul'ture. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [The concept of «success» in modern American speech culture. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences] (Khabarovsk 2005).
9. Ryabova A.L. Social'noe vospriyatie fenomena uspekha v amerikanskoj kul'ture i politike [Social perception of the phenomenon of success in American culture and politics], *Mezhdunarodnye otnosheniya i dialog kul'tur* [International relations and dialogue of cultures], 2, 78-90 (2013).
10. Maslova V. A. Lingvokul'turologiya [Linguoculturology] (Akademiya, Moscow, 2001).
11. Kubryakova E.S. Nachal'nye etapy stanovleniya kognitivizma: lingvistika – psihologiya – kognitivnaya nauka [The initial stages of the formation of cognitivism: linguistics – psychology – cognitive science], *Voprosy yazykoznanija* [Questions of linguistics], 4, 3-15 (1994).
12. Kövecses, Z. *Metaphor* (2nd edition) (Oxford University Press, New York, 2010, 375 p.).
13. Turner M., Fauconnier G. Conceptual Integration and Formal Expression, *Metaphor and Symbolic Activity*, 10 (3), 67-100 (1995).
14. Baranov A.N., Karaulov Yu.N. Slovar' russkikh politicheskikh metafor [Dictionary of Russian Political Metaphors] (Moscow, 1994, 351 p.).
15. Spellman B., Ullman J., Holyoak K. A Coherence Model of Cognitive Consistency: Dynamics of Attitude Change During the Persian Gulf War, *Journal of Social Issues*, 49 (4), 147-165 (1993).
16. Chudinov A.P. Rossiya v metaforicheskom zerkale: kognitivnoe issledovanie politicheskoy metafory (1991-2000): monografiya [Russia in a Metaphorical Mirror: A Cognitive Study of Political Metaphor (1991-2000): monograph] (Ural State Pedagogical University, Ekaterinburg, 2001).
17. Zinken J. Ideological Imagination: Intertextual and Correlational Metaphors in Political Discourse, *Discourse and Society*, 14 (4), 508-523 (2003).
18. Lakoff D., Johnson M. *Metaphors that we live by*, *Teoriya metafory* [Metaphor theory] (Moscow, 1990).
19. Ritchie, D. Argument is war – or a game of chess?, Multiple meanings in the analysis of implicit metaphors. *Metaphor and Symbol*. Portland State university, 2003. P.125-146.
20. British National Corpus [Electronic resource] – 2021. Available at: <https://www.english-corpora.org/> (Accessed: 05.01.2022).
21. Corpus of Contemporary American English [Electronic resource]. Available at: <https://www.english-corpora.org/coca/> (Accessed: 18.02.2022)
22. Blog of athlete network. Success takes hard work and patience [Electronic resource]. – 2022. Available at: <https://an.athletenetwork.com/blog/> (Accessed: 17.02.2022)

23. Stunning motivation blog. Why hard work is important to achieve success in life. [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://stunningmotivation.com/why-hard-work-is-important/> (Accessed: 05.01.2022)
24. Stunning motivation blog. 3 fundamental principles how to turn failure into success [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://stunningmotivation.com/turn-failure-into-success/> (Accessed: 11.02.2022)
25. Turning crisis into opportunity: 5 ways to deal with hardship [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://www.entrepreneur.com/article/232848> (Accessed: 17.02.2022)
26. American quotations about success. [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://www.brainyquote.com/topics/success-quotes> (Accessed: 18.02.2022)
27. Shopify blog. Get inspired Motivational quotes to encourage your success. [Electronic resource]. – 2021. Available at: <https://www.shopify.com/blog/motivational-quotes> (Accessed: 17.02.2022)

Э.Б. Заданова, Ш.К. Жаркынбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Некоторые особенности метафорического проявления концепта «успех» в американской лингвокультуре

Аннотация. Цель статьи заключается в анализе метафорического проявления концепта «успех» в американской лингвокультуре. Источником для анализа послужили афоризмы, цитаты, книги об успехе на английском языке. Исследование основано на анализе высказываний, в которых лексическая единица «success», а также ее синонимические варианты рассматриваются как часть метафорического выражения. Для американского общества «успех» является одним из важнейших компонентов культуры, поэтому интересно проследить, какое место в обыденном сознании американца занимает продвижение к успеху и как успех концептуализируется с помощью языка. Рассмотрение метафорической наполненности понятия «успех» в разных языках позволяет глубже взглянуть на его содержание и описать национально-культурное своеобразие.

Методика изучения культурных доминант осуществляется в виде выборки лексических, паремических, фразеологических единиц, высказываний и цитат из литературы об успехе, блогов, а также из электронного корпуса современного американского языка (Corpus of Contemporary American English).

Результаты исследования показали, что концепт «успех» метафорически выступает в роли объекта, уподобляется живому существу, обладает двигательным интенционалом, вербализуется при помощи разнообразных метафор, в том числе онтологических. Выявлены базовые проекции концепта «успех». Частотность проецирования успеха через неудачу в несколько раз превышает количество других проекций. Это свидетельствует о том, что для обыденного сознания американца неудача является одной из существенных признаков успеха.

Ключевые слова: концептуализация успеха, обыденное сознание, концептуальная метафора, гештальт, вербализация, онтологическая метафора.

Э.Б. Заданова, Ш.К. Жаркынбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Американдық лингвистикалық мәдениеттегі «success» ұғымының метафоралық көрінісінің кейбір ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – американдық лингвистикалық мәдениеттегі «success» ұғымының метафоралық көрінісін талдау. Талдау үшін ағылшын тіліндегі афоризмдер, дәйексөздер, табыс туралы кітаптар алынды. Зерттеу «success» лексикалық бірлігі, сондай-ақ оның синонимдік нұсқалары метафоралық өрнектің бөлігі ретінде қарастырылатын мәлімдемелерді талдауға негізделген. Американдық қоғам үшін «success» мәдениеттің ең маңызды құрамдастарының бірі болып табылады, сондықтан американдықтардың қарапайым санасында табысқа жетудің қандай орын алатынын және сәттілік тілдің

көмегімен қалай концептуализацияланғанын байқау қызықты. Өртүрлі тілдердегі «success» ұғымының метафоралық толықтығын қарастыру оның мазмұнына тереңірек үңілуге және ұлттық-мәдени бірегейлікті сипаттауға мүмкіндік береді.

Мәдени доминанттарды зерттеу әдістемесі лексикалық, паремиялық, фразеологиялық бірліктерді, табыстар туралы әдебиеттерден, блогтардан, сонымен қатар қазіргі американдық ағылшын корпусынан алынған мәлімдемелер мен дәйексөздерді таңдау түрінде жүзеге асырылады (Corpus of Contemporary American English).

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «success» ұғымы метафоралық түрде объект ретінде әрекет етеді, тірі болмыспен салыстырылады, қозғалтқыш интенционал болып табылады және әртүрлі метафоралар, соның ішінде онтологиялық метафоралар арқылы вербалданады. «Success» ұғымының негізгі проекциялары анықталды. Сәтсіздік арқылы сәттілікті болжау жиілігі басқа проекциялар санынан бірнеше есе көп. Бұл американдықтардың күнделікті санасы үшін сәтсіздік табыстың маңызды белгілерінің бірі екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: табыс концептуализациясы, күнделікті сана, концептуалды метафора, гештальт, вербализация, онтологиялық метафора.

Сведения об авторах:

Жаркынбекова Ш.К. – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, ул.К.Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Заданова Э.Б. – докторант 1 курса специальности «Филология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Zharkynbekova Sh.K. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Zadanova E.B. – 1st-year doctoral student of the specialty «Philology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K.Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Қ.К. Кенжалин*
Ө.Қ. Абдиров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: kenkk@mail.ru

Қазақ тіліндегі «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті

Аңдатпа. Мақалада қазақ танымындағы «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.» паремиясының прагматикалық әлеуеті қарастырылған. Зерттеу жұмысы мақалдың қазіргі кезеңдегі танымдық-прагматикалық потенциалын анықтауды мақсат етеді. Паремияны негізге ала отырып тіл философиясы, когнитивистикадағы және прагмалингвистикадағы кейбір мәселелердің жауабын табу – зерттеу жұмысының негізгі идеясы. Антропологистикалық парадигманың беріп отырған мүмкіндігінің арқасында аталған іргелі салаларды еркін интеграциялауға болатынын байқаймыз. Теориялық тұжырымдар мен гипотезалар, паремиялардың уәдесіне байланысты классификациялар секілді тұрақты ұғымдардан бөлек, тіл философиясының объектісіне енетін ментализ теориясы да зерттеу жұмысының ауқымында қарастырылған. Сонымен бірге автор когнитивистикамен ұштасып келген ментализ теориясының лингвофольклордағы көрінісін прагмалингвистиканың категориялары арқылы жеткізуге тырысқан. Қазіргі кезеңде когнициядағы ақпараттарды таңбалаудағы адам баласының әрекеттерін зерттеу ғылым үшін өте өзекті. Мұның ой тілімен байланысты болуы да мәселенің маңызын арттырады. Зерттеу барысында лингвофольклорлық бірлікті этнолингвистикалық, когнитивтік, прагматикалық тұрғыда зерттеудің әдіс-тәсілдері қолданылған. Нәтижесінде соңғы жылдарда жоғарыда аталған мақалдың прагма-когнитивистикалық әлеуеті түсініп кеткендігін байқаймыз. Автор респонденттердің мақал мазмұнын түсінбеуінің себебі ретінде: танымның тарылуы, ерік және ментализдік құзіретсіздік секілді факторларды көрсетеді. Паремияны прагма-когнитивтік аспектіде қарастырган еңбек ретінде мақала аталған салаларға қызығушылар мен зерттеушілерге маңызды болмақ. Зерттеу нәтижесі мен тұжырымдарын прагма-когнитивистикалық зерттеулерде, паремиялық сөздіктерде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: прагматика, мақал-мәтел, ментализ, паремия, этнолингвистика, когнитивті лингвистика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-70-81>

Кіріспе

Жер бетінде ұжым болып ұйысып, тайпа болып туысып тіршілік етіп келе жатқан қай халықтың болсын тағдырлы кезеңдерінен түйген ой қазыналары, салмақты сабақтары тілдік қабаттарында інжу-маржан бо-

лып сақталып тұрмақ. Ондай қазыналардың түрлі формалары кездеседі. Кей халық оны қиял өрісіне шығарып түрлі прозалық, поэзиялық, драммалық шығарма түрінде сақтап, жетілдірсе, кейбірі фольклор сандығында сақтап келеді. Өткен дәуірдің өнегесі болып бізге жеткен сондай асыл мұралардың бірі –

мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер – халық даналығының жинақталған құнары, бұлжымас өмір заңдылықтарының тілдік сипаты, фило-софиялық тұжырымдар мен шешендік шеберліктің үздік үлгілері. Сөздік қорымыздың қоржынын толтырып тұрған осынау қазынамыздың қатысымдық, эстетикалық және кумулятивтік қызметтерін ескере отырып, осы алаңда зерттеу жұмыстарын жетілдіру қазіргі кезең мен келешек үшін өте маңызды іс болмақ. Олай дейтін себебіміз антропоцентристикалық лингвистиканың қарастырып отырған зерттеу аймағы – адам және оның тілдік әлемі. Адам субъект ретінде де, объект ретінде де осы әлеммен (оның отбасы, айналасы, достары, ұлты (ділі және дінімен қоса), елі, қоршаған ортасы т.б.) түрлі байланысқа түсетіні анық. Сәйкесінше, әрбір әрекет танымда кодтала бермек. Содан соң коммуникациялық акт кезінде адам кумулятивті қызметті бейсаналы түрде жүзеге асырады, яғни өзіне дейінгі буынның ақпаратын тасымалдайды. Тұлға құзіреті коммуникациялық акт барысында нақты бір ұлт өкілі немесе тілді тасымалдаушы ретіндегі ақпараттық қорын қолдануда сарапқа салынады. Мұндай қарым-қатынаста біз адресат пен адресант құзіретімен қатар паремияның әлеуетін де анықтай аламыз. Не-олингвистиканың прагмалингвистика және когнитивті лингвистика секілді салаларын өзара интеграциялау арқылы паремия әлеуетін анықтау жүйелі түрде жүзеге аса бермек. Әрине, мұның сыртында тарихи-салыстырмалы лингвистика және этнолингвистиканың қатынасын ұмытпауымыз қажет.

Зерттеу әдістері

Мақал-мәтелдер осы кезеңге дейін өзектілігін жоймай келе жатқан паремиялық бірліктерден болып отыр. Олардың құндылығы прагма-когнитивті әлеуетіне байланысты еді және солай болып қала да бермек. Бақылап қарасақ, кейбір паремиялық бірліктер өзінің потенциалын төмендетіп бара жатқан екілді. Солардың бірі – «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.» (БС, Т. 66, 2010). Зерттеу барысында аталған мақалды зерделеу үшін паремияло-

гия мен жаңа лингвистикадағы түрлі көзқарастар мен тұжырымдар негізге алынды. Тағы бір қырынан қарасақ, мақал паремиялогиялық бірлік ретінде – тілдің, ал ұғым ретінде – ой категорияларымен байланысады. Мұны ғалымдардың пікірлері мен талдау нәтижелері айқын көрсетеді. Мақалдың инвариант нұсқасын анықтау үшін реконструкция әдісі, құрамындағы сөздердің мағыналық валенттіліктерін есептеу, мағыналарын жинақтау, анализ, синтез, індетте зерттеу әдістерін қолдандық. Инвариант нұсқаның потенциалын анықтау үшін ҚР аумағында онлайн сауалнама жасалды. Сауалнама нәтижелерін тексеру үшін иллюкутивті перлокутивті актінің жүзеге асуына баса назар салынды.

Сонымен, зерттеу нәтижесі бойынша аталмыш паремияны мақал ретінде танып, оның шағын қазақ тілді топ ішіндегі қазіргі прагма-когнитивті әлеуетін 5% (бес пайыз) шамасында деп бағалауға толық негіз бар.

Талқылау

Аталаған салалар бойынша Дж.Л.Остин (Остин, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>), Дж. Р.Серль (Серль, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>), А.Ю.Маслова (Маслова, 2007), О.С. Ахманова (Ахманова, 1977) секілді жалпы тіл біліміне белгілі ғалымдар біршама құнды тұжырымдар қалыптастырған болатын. Халық арасында «мақал-мәтел» деп жалпылама айтылып жүрген тілдік бірліктерді ғылыми тілде паремия деп те атауға болады. Паремия – ұлттың рухани қазынасы. Мұны әркім өз қажетіне әрқалай жаратып, әр ғалым өзінше зерттеу нысанына айналдырады. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсыновтың мақал мен мәтел жөніндегі пікірін бажайласақ, мақалдың ақиқаттан шыққан даналық тамшысы екенін ұғынамыз (Байтұрсынұлы, 2003: 129). Мәтел соған жуық, алайда оның астарлы ойы болжамды, екі ұшты болып келеді. Демек, екеуін де бір ілкі ойдан туған даналық үлгісі дей аламыз.

Потребня да өз кезегінде мақал-мәтелдің тууына аңыздар желісі себеп дей келе, олардың шығу тегі бойынша келесідей екі негіздеме ұсынады:

1. Аңыздар желісі қысқара келе, ондағы оқиғалардың тұтас желісі ойда сақталып, керек болған жағдайда бірден ойға келіп, тіркесті тиянақтауға дайын тұрады;

2. Аңыз, мысал әңгіме сияқты мәтіндердің тұтас образы, мазмұны ойда жинақталып келіп, мақал-мәтелге айналады. Ұзақ әңгімелердің қысқара келе, қорытынды ойға – мақал-мәтелге айналуы адамның ойлау қабілеті жетістіктерін ерекше бір қырынан құбылыс ретінде байқатады (Потебня, 1894: 164). Біз де осы тұжырымды қолдаймыз.

Қазақ даласын кезіп жүрген зороастрлік, тәңіршілдік, ислами аңыздардан бөлек тарихи оқиғалар, аңыздар мен аңыз кейіпкерлерінің өмірі, ел аузында жүрген тұлғалардың өздері де, сөздері де мақал-мәтелдің тууына себеп болып келеді. Ол мақал-мәтелдер ауыздан ауызға тарап, өңделіп, сұрыпталып, түрлі нұсқада жұмсалып жатады. Әрине, паремия – халық мұрасы, оны сол халық қажетінше қолдана алады. Алайда шығу тегін білсе, нұр үстіне нұр. Себебі мақалдың әлеуеті де шығу себебін біліп тұрып жұмсалыумен артып отырмақ. Паремиялардың жоғарыда көрсетілген шығу тегінің қай-қайсысы болсын болмыс пен рухани қазына қамбасына тура алып барады. Халықтың рухани қазынасын орынсыз жұмсау мен тіптен пайдалана білмеу жеке тұлғаның (ұлт өкілі ретінде) болмысының және халық болмысының әлсіреуіне алып келеді.

Паремиялардың инвариантын түсіну үшін біз қажетті ақпаратты аялық білімімізбен, түсінігімізбен, мінезімізбен, әрекеттерімізбен, бар болмысымызбен қабылдап, өңдейміз. Ондай алып ақпараттар, нәтижелер, түсініктер, қалаулар, шешімдер мен болжамдарды реттеуші бір құралдың керегі анық. Америка философы әрі психолінгвисті Джерри Алан Фодор адам баласының перцепциялық қарым-қатынасын, коммуникациясын, қоршаған әлеммен қатынасын орнатуға жәрдемдесетін сөйлеу тілінен басқа «ойлау тілінің» (language of thought) бар екенін жорамал етеді (Fodor, 1989: <https://www.researchgate.net/publication/>). Оны «ментализ» деп атауды да Фодор өзі ұсынып кеткен. Ғалым: «Ойлар ойлаудың қарапайым компоненттері немесе ұғымдар арасындағы байланыстар анықтала-

тын тіл түрінде беріледі. Егер ойлаудың есептеу моделі дұрыс болса, онда ойлау тілінің бар екендігі туралы гипотеза дұрыс болады.»-деу арқылы ойлау тілін танудың болашағын ойлаудың есептеу моделін танумен байланыстырғандай. Ментализге көптеген эволюцияны зерттеуші биологтар мен әр сөздің өзіндік бояулы семантикалық мағынасы бар деуші лингвистер қарсы шықты. Фодордың пікірінше ментализді ана тілі арқылы үйренуге болмайды (Fodor, 1989: <https://www.researchgate.net/publication/>). Әлбетте, бұл пікірді біз де қолдаймыз. Себебі адам баласына тән негізгі түсініктер бізге геніміз арқылы жеткен. Тіпті мұны аялық білімнің түпқазығы десек те болады. Ал сол негізгі ойлар адамзаттың бәріне тән, ал идеялар – түсініктердің үздіксіз араласуынан туып отыратын ментализ жемісі. Бұл тұста сөйлеу тілі мен ойлау тілін бір-біріне қарсы қоя алмаймыз. Сөйлеу тілі, символдар мен сөздер, дыбыстар арқылы біз танымымызды кеңейтеміз. Сәйкесінше ментализ процесін күрделендіретін когнициядағы түсініктер қорын арттырамыз. Сөйлеу тілі мен ментализді бөліп қарастыруға болмайтын тағы бір салмақты себеп, ғаламдағы құбылыстар мен ұғымдардың санаға сөздер, бейнелер және дыбыстар арқылы таңбалануы. Біздіңше, ментализ – таным шеңберінде саналы және бейсаналы түрде жай және күрделі амалдар орындап, таңдаулар жасайтын адам еркінің құралы. Өйткені ғалым ойлауды психологиялық күйлермен, ниеттермен және әрекеттермен бірімәнді себеп-салдарлық байланысы бар, психикалық бейнелерге негізделген үдеріс деп түсіндіреді. Ендеше, осы құралды қолданатын бір «күштің» де қажеттілігі туындайды. Біздің ойымызша, ол – ерік. Бұл, негізінен, тіл философиясының қарастыратын мәселесі десек те, зерттеу жұмысы үшін маңызды ұғым ретінде қарастырып, өзімізше тоқталып кетуді жөн санадық.

Нәтижелер

Қазақ халқының санасында сақталып, осы күнге дейін жеткен рухани қазынамыздың бірі – «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.»(БС, Т. 66, 2010) паремиясы. Паремия қазіргі қолданыста

туған жерінен жырақтаған, өз елі, өскен ортасына пайдасы тимеген жанға, адам өзі туған жерден алыстағанда (өз-өзіне көңілі толмай) өзіне, ит (үй хайуаны мағынасында) өз үйінен жерігенде, туған ауылаймағына, ел-жұртына жәрдемі тиген жанға (разылық танытып) қарата айтылып жүр. Бір паремияның сан мақсатта пайдаланылуын Дж.Л.Остинше түсіндірсек, мақалды айту арқылы адресант өзінің паремия астарындағы көзқараспен ниеттес екендігін танытады (Остин, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>). Алайда байлаулы уәждемесі бар мақалдың соншама ниетке «құрал» боларлық орны бар ма? Аталған паремия қысқа көлемді болғанымен мағынасы өте тереңде және оның қазіргі әлеуетін анықтау үшін өзіндік, ілкі мағынасын ашып алғанымыз жөн. Осы тұста бізге ұлттың тілдік мұрасын зерттеу үшін оның тілінен бөлек тарихын, дінін, ділін қоса білу қажет екенін зерттеу жұмысында баса айтқан ғалым Ә.Қайдардың этнолингвистикалық көзқарастары да теориялық тірек болмақ. Өйткені бір паремия айналасында ұлттың таным түсінігі, мәдени көзқарасы ұйыса жинақталады. Мақал-мәтел – сол ұйысқан, астаып жатқан танымның жинақталған бейнесі. Ал оның ішкі мазмұнын танымай, орынды қолдандым деу бекершілік. Мақалды орынды қолдану үшін не керектігін зерттеу барысында кеңінен қарастыратын боламыз, ал оны түсіну үшін адресатқа қажеті – аялық білім. Демек, аялық білімі бар адам ғана сөйлеушінің нені меңзеп тұрғанын ұғына алады. Мұны ғылымда басқаша тілмен пресуппозиция деп те атайды. Аялық білім жайлы О.Ахманова келесідей пікір білдіреді: «Пресуппозиция – сөйлеуші мен тыңдаушы (мұнда адресат пен адресант, айтушы мен тыңдаушы мағынасында) айтылып отырған ойды түсіне алатындай аялық білімі (фоновое знание). Қай тілде болсын сөйлеушінің тілдік қоры арқылы ондағы мәдени-материалдық, тарихи-географиялық, прагматикалық көрсеткіштерінің жиынтығы танылады. Аялық білімсіз тілдік қарым-қатынастың болуы мүмкін емес» (4, 49). Осынау түсініктерден соң паремия айналасында білу, өңдеу, коммуникациялық актіде қолдану сияқты ауқымды үдерістер жүретінін түсіну

қиынға соқпас. Біздің жағдайымыздағы «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне» (БС, Т. 66, 2010) паремиясы тар мағынасында мынадай түсініктерді береді. Мысалы:

1. әркім өз үйіне, ауылына, еліне оралады (туған жерінде өмірін жалғастырады);
2. әркім өз үйіне, ауылына, еліне оралуы (туған жерде өмірін жалғастырауы) қажет;
3. туған жеріне, өскен ортасына оралмаған адам итпен тең;
4. туған жеріне, өскен ортасына жақсылық қылмаған, оны ұмытқан адам итпен тең;
5. ит тойдырған жеріне адал;
6. ит сияқты емес, нағыз ер (адам) болу қажет.

Осылай түсіну үшін ер, туған жер, ит, тою, жер секілді сөздердің денотаттық мағыналарын ғана білсек жеткілікті. Алайда бұл паремияның айтпағы осы ғана ма? Басқаша айтқанда, осы мағыналар паремияның әлеуетін өз деңгейінде көрсетіп тұр дей аламыз ба?

Әрине, жоқ. Бұлай десек, жоғарыда айтқан ұлт таным мен мәдениетін жоққа шығарамыз. Ғылыми тұрғыда аталған паремияның мағынасына бойлау үшін жекелеген сөздеріне назар салайық. Алдымен 2011 жылы шыққан қазақ әдеби тілінің сөздігінде ер сөзіне: зат. 1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат*; 2. *Күйеу, бай, әйелдің жұбайы*; 3. *сөйл. Адам, пенде*. 4. *Батыр, қаһарман, жаужүрек, -деген анықтамалар береді* (ҚӘТС, Т. 5: 2011). Ал ит сөзіне келесідей мағыналар сәйкес келеді екен: *з а т е с і м. 1. з о о л о г и я л ы қ. Сүтқоректілер табы, ит туысына жататын, қасқырға жақын асыранды үй хайуаны*; 2. *Үй күзету, мал бағуға бейімделген асыранды үй хайуаны*; 3. *Аң аулауға немесе аңға салуға үйретілген үй хайуаны*; 4. *э т н. Қазақ халқында қасиетті саналатын жеті қазынаның бірі*; 5. *э в ф е м и з м*; 6. *а у ы с п а л ы м а г ы н а. Қас жау, жауыз, қараниет адам*. 7. *а у ы с п а л ы м а г ы н а. Надан, түк көрмеген тоғышар адам*; 8. *а у ы с. Құр бос жүрген, қолынан еш нәрсе келмейтін, ісінен сөзі көп адам*. 9. *а у ы с п а л ы м а г ы н а. Керітартпа, көре алмайтын, біреуге ор қазғыш, қаскөй адам*; 10. *э к с п р е с с и в т і. Қатар- құрбы адамдардың бір-біріне немесе*

жасы кіші бала-шағаға, сондай-ақ басқа бір өзім-сінген адамға олардың жағымсыз әрекет-қылығын кешіргенде зілсіз айтатын сөзі; 11. э к с п р е с с и в т і. Жағымсыз; 12. э к с п р е с с и в т і. Кейін, ренжігенде малға қарата айтылатын сөз (ҚӘТС, Т. 7, 2011). Одан басқа туған жер тіркесіне атамекен, туып өскен, кіндік қаны тамған жер деген анықтама да осы сөздікте келтірілген (ҚӘТС, Т. 14, 2011). Ал той сөзі үшін 1. Мейлінше, керегінше ішіп-жеу; 2. Малдың тойынуы, бүйірі шығу тіркесі берілген (ҚӘТС, Т. 14, 2011). Демек, мұндағы субъектілер: «ер» – кәдімгі жауға қайрат көрсетіп шабатын батыр немесе күйеу, еркек(жыныс), ал «ит» – хайуанның бір түрі немесе қас, жау, қара ниетті, надан адам. Берілген түсініктерге сәйкес келесідей мағыналық тіркестерді аламыз:

1. күйеу (бай) туып өскен жеріне, хайуан керегінше ішіп-жеген (тойынған) жеріне;
2. адам туып өскен жеріне, қара ниетті адам керегінше ішіп-жеген жеріне;
3. адам туып өскен жеріне, надан (жағымсыз, хайуан) керегінше ішіп-жеген жеріне;
4. адам (батыр) атамекеніне, надан (қаскөй) керегінше ішіп-жеген жеріне;
5. пенде (қаһарман) атамекеніне, тоғышар (қаскөй) тойынған жеріне т.б..

Енді осындағы адам, батыр, пенде, хайуан, надан, қаскөй, атамекен, туған жер, тойынған жер дегендер осынау біз өмір сүріп жатқан қалыпты өмірдегі материяның бөлшектері. Паремияның осы мағыналарын қабылдау жеткіліксіз деп санаймыз. Себебі біз жоғарыда айтып өткендей мақал-мәтелдер тек дүниелік оқиғалардың өрнегі ғана емес, болмыстың, жан мен тәннің, анығына келсек сол ғаламның жаратылысы турасындағы аңыз-әпсаналар мен хикаялардан сыр шертетін экзистенциалық мәні бар үлгілік материалдар, бабалар даналығынан жеткен өмір сүрудің нұсқаулықтары. Ендеше, біз де паремияның мәнін осы материализм мен идеализмнің қиылысынан іздеуіміз қажет.

Тәңіршілдіктен кейін исламды қабылдаған басқа да түркі халықтары секілді қазақ халқының танымын қалыптастыруда ислами философиясының әсері айрықша болды. Қазақ даласы ишан, молдалар мен қалпе, сопыларға

кемде болмады. Исламдағы адам жаратылысы жөніндегі: Алланың жанды жаратуы, жоқтан әлемді жасауы, жанның тәнге енуі, Адам ата мен Хауа ананың жұмақты мекендеуі, жерге түсуі, Алланың сынағы, жұмақ пен тозаққа бару үшін жасалатын амалдары, иман мен нәпсінің жан еркінің талғауына түсуі, адамды ібілістің арбауы секілді үдерістерден тұратын кешенді тіршілік сол жолды ұстанған мұсылман болмысы үшін өмір мәніне айналғанына біршама ғасыр өтті. Осы пәлсапаға салсақ жоғарыдағы мақалдың мәні түрленіп, мазмұн шекарасы одан да арман кеңейе түспек. Дәстүрлі қазақ танымына таныс сопылық ілімнің(кей деректерде хал ілімі) шеңберінде қарасақ, Адамның, нақтырақ айтсақ, адам жанының, рухының әуелгі жаратылған жері, шыққан түбі – ақырет ғаламы. Мұны қазақ халқына аты жайылған, XIX-XX ғасырдағы сопылықтың көрнекті өкіліне айналған, осы ілімнің жолын ұстанған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дін жайындағы ойларынан да байқай аламыз. «Қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне». Қазақ соның айтуын білсе де, мағынасын білмейді», – дей келіп, бұл сөздің шыққан төркінін Пайғамбарымыздың хадисіне әкеп тірейді (Көпейұлы, 2006: 95). Ол: «Бұл хадис шарифта «الوطن حب الایمان من» (Отанды сүйю – иманнан) мағынасынан алынған. Анық біл адам ұғлы болса, ұрпағы; Отанның асылы: сыйдүр бізге топырағы. Адамның асыл шыққан жері, рухының өрбіп, өңдіген жері Құдай тәбәреке уә тағаланың құдірет қасы, (ал) денесінің шыққан жері – топырақ. Мұнан мағлұм болды: шын жұрты, шыққан жұрты – ақырет ғаламы», – дейді (Көпейұлы, 2006: 95).

Ендеше, Адам атаның ең алғаш табаны тиген Жәннат топырағы күллі адамзат баласының шыққан жері болмақ. Паремияда көрсетілген «туған жер» де осы – жұмақ мекен, ақырет әлемі. Осы мекеннен келген рухтың да бар мақсаты сонда қайту болса керек. Мұны Мәшһүр: «Ердің ері, егеудің сынығы болған жан(ер жан) ақырет жұмысын қоштап, соның жабдығын ойлап, есі-дерті туған жері сонда болады»-деп, нағыз ер рухтың ақырет үшін ұмтылатынын, алдын ала қам қылатынын

баяндайды (Көпейұлы, 2006: 96). Бұл тұста баса назар аударатын тағы бір нәрсе, «ер» сөзі анықтауыштық қатынаста иман мен рухтың қасиетін айқындай келе, сол рухты да, иманды да, оның тәнімен қоса өзіне сіңіріп алады. Нәтижесінде «ер» деп біз сол ер рухты (жанды) адамды атаймыз. Сөйтіп «ер» сөзі сын есім қызметін қойып, субстантивтеніп келіп, атауыштық қызметке көшеді. Ел арасына тараған Ержан, Ерен, Ерболсын, Ерболат, Ербатыр т.б. есімдерінің шығу тегі мен уәждерінің бірі осы болса керек.

Паремияның келесі бөлігіндегі «ит тойған жеріне» деген сөзді Мәшһүр: «Жалған дүниенің жүзі – ішпек, құшпақ үшін болған тойған жері болды. Ер болмаған, ерлік ісін қыла алмаған – жұртта қалған жемтік өлексені қиып кете алмаған иттей болып, дүние шылығымен (дүниешілігімен) алданып қалады», -деп түсіндіреді (Көпейұлы, 2006: 96). Діни қайраткер әрі ислам философы Мәшһүр Жүсіптің «Ит дүние» атты өлеңінде де «Бұ дүние жолдас емес адамзатқа...» деп, дүниені адам баласы дос тұтарлыққа татымайтынын бір-ақ кесіп айтады (Көпейұлы, 2006: 194). Сонда дүниені қиып кете алмаған жан, бойын нәпсіге алдырған рух «итжанды» қасиетке ие болмақ екен. Ендеше, «ерлік ісін қылу да, ер болу» да тек жау жапыру мен қаһармандық танытуды сипатталмайтын болғаны ғой. Керісінше «ер рухтан, ер жаннан» аталған іс-әрекеттер туындамақ. Паремияның екінші бөлігі қасиетті Құрандағы: «*آمَنُوا الَّذِينَ يُدْخِلُ اللَّهُ إِنَّ كَفَرُوا وَالَّذِينَ الْأَنْهَارُ تَحْتَهَا مِنْ تَجْرِي جَنَّاتِ الصَّالِحَاتِ وَعَمَلُوا لَهُمْ مَثْوًى وَالنَّارُ الْأَنْعَامُ تَأْكُلُ كَمَا وَيَأْكُلُونَ يَتَمَتَّعُونَ*» Шәкіз Алла иман келтіріп, ізгі іс істегендерді астарынан өзендер ағатын жаннатқа кіргізеді. Ал қарсы болғандар, (дүние тіршілігінен аз ғана) пайдаланып, хайуандар тәрізді жей береді. Олардың орны тозақ оты.) (Құран: <http://kuran.muftiyat.kz/#/home/507>)-деген аятпен де мағыналас екенін аңғарамыз. Жанды хайуан (біздің жағдайда ит) секілді болуға мәжбүрлейтін, қызықтыратын нәпсі болса керек. Себебі нәпсі яки құмарлық та осы ислам пәлсапасында өарастырылатын тағы бір ұғым. Сонда дүние қызығына тойған (қанған) нәпсі сол жерде қалып қоймай, жегілген жанды ертіп келесі тояттайтын

жеріне тағы ұмтылады. Өбден дәнiккен жан да ақырет ісін ұмытып, ит нәпсінің жетегінде кете бермек.

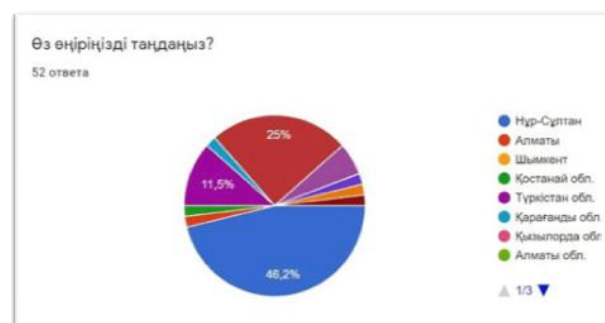
Қазақ мұсылманшылық танымындағы осы түсініктен паремияның келесідей мағыналық нұсқасын көреміз: «*Ер(жан) ақыретіне, ит(нәпсі) тойған жеріне*». Қазақ халқының танымындағы аталған паремияға байланысты болуы мүмкін деректерді жоғарыда келтірдік. Ендігі кезекте: «...коммуникациялық акті кезінде осы паремияны пайдаланушы тұлға паремияның қай мағыналық нұсқасын пайдалануы қажет, қай нұсқа инвариантқа жақын?»- деген заңды сұраққа жауап іздеп көрейік. Жоғарыда көрсеткеніміздей, мақал-мәтелдердің шығуына әлдеқандай аңыз себеп болуы шарт. Бірінші және екінші нұсқаға сүйенейін десек, «*Бәлен деген ер туған жеріне кетіпті, ал бәлен деген төбет ит тойған жеріне кетіпті*» деген аңыз не мысал-әңгімені көзіміз шалмады. Себебі аталған паремияның шығу тегі жоғалып, күңгірттеніп жалған (немесе ойдан туған) уәждеме жасалатындай жүздеген ғасыр өте қоймаған. Оны үшінші нұсқадағы мағыналық талдау да айқын көрсетіп тұр. Паремия исламның қазақ даласына жетуімен замандас. Демек, паремияны үшінші нұсқадағы мағынасымен қабылдап, діни негізі бар, сопылық пәлсападан жеткен ілкі (инвариант) мақал дей аламыз. Мақал болатын себебі оның шығу тегі анық, ақиқат. Біздің ақиқат деуімізге уәж – Құран аяты (әлемдік дәрежеде мойындалған діннің басты инструменті ретінде) мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы мен жазба деректері, діни қиссалар мен аңыздардан жинақталған бірлік болуы. Тіпті ақыретін ойлап артық іске бармаған адамның о дүние түгіл, бұ дүниеде де опық жемейтінін ұғу, ал дүние құмарлығына салынған адамның сан соғып қалып жатқандығын байқау – соншалықты дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Демек, мақалдың ілкінұсқасын тану арқылы оның әлеуетін толық сезіне аламыз деген сөз.

Ментализге сүйенсек, біздің санамызға арналған кез келген ақпарат бастапқыда мәдени контексте болады және тек осы мәдени контексттің болуы біздің қабылдау жүйемізді

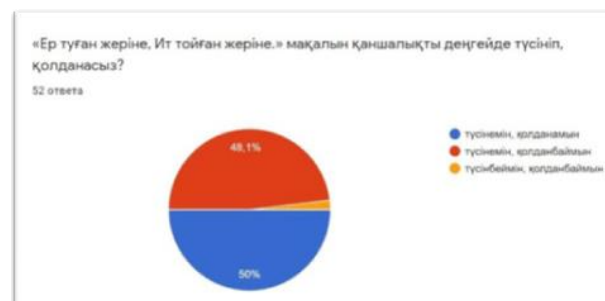
жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Демек, «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне.» мақалын «Ер (жан) ақыретіне, ит(нәпсі) тойған жеріне.» мағынасында түсіну үшін қазақ танымын, қазақ мәдениетін меңгерген адам болса жеткілікті. Алайда бұл мақалды біз эксперимент жүргізетін тұлғалар білмеуі де, естімеуі де мүмкін екенін жоққа шығармаймыз. Біздің болжауымызша, түсіндіру жұмыстары кезінде, қазақ танымынан хабардар жан көз алдына ассоциация келтіре алады. Өйткені әлемнің тілдік бейнесін қайсыбір тілде қалыптастыра алған тұлға үшін ондағы паремиялық бірліктерді коммуникациялық қарым-қатынас кезінде ұғып, интерпритациялай алу – физикадағы инерция заңын сақталмауы секілді ақиқат дүние. Мақалды түсініп, коммуникация кезінде сол тақырыпта кеңейте әңгіме өрбіту үшін сөйлесуші тұлға бойында нақ сол мақалды ілкінұсқасында қолдануы тұрақты үдеріске айналуы шарт. Өйтпеген жағдайда тілдік акт кезінде ары кетсе мақалды түсінумен шектелетіні анық. Себебі когнитивтік схемалар объектіге тән қасиеттерді емес, объектілер мен әрекеттер орын алатын және жадта тұрақты болу үшін жеткілікті, жиі болатын контексттерді анықтайды. Осылайша адам болмысында жиі қайталаған әрекеттермен, әдеттері сақталып қалады. Ментализ үшін мәжбүрлі түрде санадан шығарылған ақпараттарды таным схемасына қайта жалғау қиынға соғуы мүмкін. Алайда оны есту, көру, тыңдау қабілеттері арқылы қайта енгізу мүмкіндігін ешкім жоққа шығара алмайды. Тіпті айқын болған ақпараттар, шешімдер, болжамдар мен қалаулар секілді т.б. таңдаулар келген кезінде еріктің де стандартқа келмейтін әрекетін естен шығармау қажет. Адам баласының қалыптан тыс әрекеттері де осы ерікпен байланысты және жасанды интеллекттен адам интеллектін ажыратушы осы фактор дей аламыз.

Зерттеу жұмысының шеңберінде «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне.» мақалының қазіргі прагматикалық әлеуетін шағын қазақ тілді топ ішінде анықтау мақсатында, Қазақсандағы өңірлер бойынша 52 респонденттен онлайн сауалнама алынған болатын(1-диа-

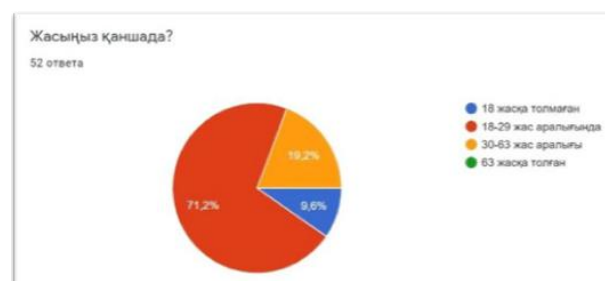
граммада көрсетілген). Жинақталған нәтижелер төменде көрсетілген және анализдер де осы көрсеткіштерге сәйкес бойынша жасалды.

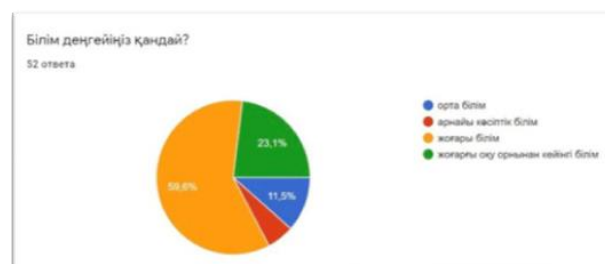
1-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің өңірлері.

2-диаграмма. Респонденттердің мақалды түсініп, қолдану деңгейінің көрсеткіші

3-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің жас көрсеткіштері.

4-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің жас көрсеткіштері.

1-кесте

Сауалнама бойынша респонденттердің мақалды түсіну және қолдану деңгейінің мәтіндік нұсқасы (редакторлық түзетусіз)

Ер адам еш нәрсені туған жеріне, жақын жандарына сатпау керек. Тек ит қана тойған жерінде қалып қояды.
Адам мен жанурадың қорған бола алатын көрінісі.
Адам баласының дүниеге келуі және кетуі бар! Ер ұғымы бұл жерде жыныс атауын білдірмейді. Нәпсіге жығылмаған адам жүрегі өз иесіне таза күйде қайтады. «Ит»- нәпсі. Нәпсің тойған жерде қалады.
Бұл мақалдың түп тамыры деп хадисты атай аламыз. Бір хадисте «Отанды сүю - иманынан», - деп көрсеткен. Адамның шыққан жері, рухының шығар жері - топырақ. Яғни, ғапыл дүние. Ал мақалға келер болспқ, мақалдағы «Туған жердің» де мағынасы ғапыл дүние, ақірет. Ал бұл жердегі «ер», «ерен» сөздері - діни ілімде әулие деген мағынада қолданылады. Көп жағдайда «ер» сөзін «еркек» сөзімен төркіндес көреді. Дегенмен, біраз еркектердің «Ер» болуы екіталай емес пе?
Ал екінші жолында «Ит тойған жеріне» дейді. Бұл тұста ерлік істей алмаған, ел қамын ойламаған, ғапыл дүниені ойламаған адамдардың иттей дайын асты ішіп, ермек қылғанына баласақ болады. Яғни, жарық дүниенің «қызығы» деп біліп, дүние қоңыз болып, алданып қалуында.
Әссе жазғанда қолданамын.
Ер адам тойған жері емес, туған жеріне қызмет етуі керек
Ер адамды туған жері асқақтатады. Адам қанша басқа елде танымал жұлдыз болып, өз елінен жырақта шалқып өмір сүрседе артынан қараса туған жері ыстық болып тұрады. Туған еліне деген сағынышы басым болады. Сол сияқты ит те қаншама басқа жерлерде жүргенде оны асырайтын, тамағын беріп баптайтын иесін қайта барады. Бұл меніңше табиғат заңдылығы
Туған жеріміз, Отанымыз болған Қазақ елінің қамын жейтін қазақ азаматы болу
нан жеп, су ішкен жерге адал қызмет етуі керек
Түсіну үшін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының талдауын оқығанмын. Қолданбаймын.
Қайда жүрсе де, туған жеріне түбінде оралады.
Ер адам туған жеріне әр кез ыстық болады, елі үшін барлығына дайын болады. Дәл сол сияқты ит те өзін тойдырып тамақтандырған жеріне адал қызмет етеді.
Әркім өзінің жанына жақын жеріне ынтық, асығыс болып тұрады.
Батыр өз туған жерін, ит асыраған иесін ұмытпайды
Ер туған жеріне қызмет жасауы тиіс
Coğrafya kaderdir..»
Отанға деген махаббат
Еркек деген
Итекеш итте өзінің тамақ берген үйін күзетеді, өз туған жеріне кез келген жігіт қызмет етіп елдің алғысын алуға тырысу керек. Әр ер адам елді қорғап, ел үшін аяндай қызмет ету керек!
Құран Кәрімнің: «Аллаһ иманды болып, жақсы іс істегендерді ағып жататын жұмаққа кіргізеді. Ал кәпірлер пәни дүние игіліктеріне зауықтанып, хайуанша ішіп-жеп қарын тойғызады. Ақыретте олардың орны тозақ» («Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят), – деген аятымен мағыналас деп айтуға болады
Қызмет ету
Ер азамат қандай болмасын еліне қызмет етып
Жардемдеседы
Ал ит
Бұл жерде де ер емес ер адам суреттелгендең
тек тойған немесе колай жеріне тағзым етеды

Кіндік қаның тамған жерге еңбек ету!
Ит-мақұлық, қай жерде тойса, сол жерді іздеп барады. Ер жігіт өзінің туып-өсіп, ер жеткен, тәрбиеленген Отанына қызмет етуге қайта оралады.
Қайда жүрсең де, өз үйім өлең төсегім
Иттің қарны қай жерде тоқ болса, сол жерді паналайды. Адамгершілігі мол, намысы бар, көзі ашық, көкірегі ояу Ер жігіт өз Отанына қызмет етеді.
Туған жерім ыстық қашанда
Мәшһүр Жүсіптің сөзіне сүйенсек, ер (ерен) деп ақыретті ойлаған адамды айтады, ал ит деп жалған өмірді жалпағынан басып, қарын қамы үшін жүргендерді айтады.
Ер адам туған жерін қорғайтын патриот болуы керек ал тек қарны тойып шалқып жататын жерді қорғаған ер емес ит
Туған елін бәрінен жоғсы қою керек
Ер азамат туған жерінде қызмет жасау керек...
Адамның кіндік қаны тамған жерге, маңдай тері сіңу керек
Ер адам туған жері үшін бар қиындыққа төзеді
Әркім өз шыққан жеріне тартады
Әр адамның туған жеріне деген ерекше сезімі туралы керемет ұғым
Ер-рух, ит-нәпсі. Образды тілдік бірліктер.
Су ишкен қудығына тукирме, ат айналып қазығын табады деген макалдармен байланысты сияқты
Адамды туған жеріне тартады, итті тойған жеріне тартады, яғни адамның елге, туған жерге деген ыстық сезімін бейнелейді
Туған жерге деген құрмет.
Ит тойған жерін, ер туған жерін аңсайтын болар.
Қысқа қайырса, ердің ниеті жүректен, иттің ниеті ішектен
Ер адам өз туған жерін, шыққан, өскен жерін қастерлейді, ит тойғанынша ішіп-жеп жүре береді
Елің үшін қызмет туған жеріңе қызмет көрсету.
Елімнің қай өңірінде болмасын, елге адал қызмет ету!
Қайта келед.
Қолданбаймын
Әркімге өз өсіп-өнген жері ыстық.

Респонденттерден жинақталған жауап нұсқаларының мәтінін жоғарыдағы кестеден байқауға болады(1-кесте). Мақалдың инвариантын жетік білмеудің негізгі себептері ретінде: 1) сөз семантикасын тура мағынасында ғана түсіну секілді – интролингвистикалық; 2) қазақ тілді аудиторияның мәжбүрлі және ерікті түрде ұлттық таным мен тамырдан алыстауы сияқты экстралингвистикалық жағдаяттарды атап көрсетуге болады.

Сауалнама алу барысында біз үшін ең маңызды болған процесс респонденттердің мақал жайындағы жалпы және жеткілікті дәрежелі түсінігі мен коммуникацияда қолдана алу мүмкіндігі болатын. Ондай нәти-

жеге қол жеткізу үшін респонденттерден тек «білемін», «білмеймін» деген стандартты жауап алып қоя салу жеткіліксіз. Сондықтан да түсінігі мен қолдануы және оның инвариантпен сәйкес келуі назарға алынды. Нәтижесінде: мақалды түсінетін 98,1% респонденттің 50%-ы ғана мақалды қолданатыны белгілі болды(2-диаграммада көрсетілген). Алайда сауалнаманың ««Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.»(БС, Т. 66, 2010) мақалын қалай түсінесіз және қолданасыз? Бір сөйлеммен мысал келтіріңіз.»- деген бөлімінде респонденттердің 52/5-і ғана инвариант мағынасында түсініп, қолданатыны анық болып отыр. Жауап берушілердің 71,2%-ы – жастар, ал 19,2%-

ы – орта жастағылар (3-диаграммада көрсетілген). Олардың 80%-дан астамы жоғарғы және жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім иелері екендігін ескерсек, 52/5 деген мақалдың инвариант нұсқасының әлеуеті үшін тым төмен деңгей дей аламыз (4-диаграммада көрсетілген).

Қорытынды

Қазақ танымы үшін мақал-мәтелдердің алар орны зор. Сол үшін де коммуникациялық үдерістерде аталған бірліктерді қолдану жиі кездеседі. Алайда қазіргі кезеңдегі негізгі мәселелердің бірауығы – оларды ретсіз, орынсыз, мәнін ұғынбай қолдану секілді әрекеттер. Зерттеу жұмысының мақсаты да бақылау, болжау, сауалнама, «індетте зерттеу», салыстыру, жинақтау, синтездеу, статистика т.б. әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып паремияның әлеуетін анықтау еді.

Зерттеуді нәтижесі көрсеткендей, перифериялық аймақтағы ақпараттар респонденттердің барлығын дерлік инвариант семасының ядросына алып бара алмады. Оған тосқауыл болуы мүмкін жайттарды: респонденттердің

танымының тарылуы, ұлттық және басқа да деңгейдегі ақпараттардың жеткіліксіздігі және респонденттердің бар ақпаратты өңдеп, өндірудегі еркі мен ментализінің күзіретсіздігі деп топшылаймыз.

Қорыта келе, осы кезеңге дейін әдебиеттің ғана объектісі ретінде қаралып келген мақал-мәтелдер секілді паремиялогиялық бірліктерді ендігіде лингвофольклорлық деңгейде қарастыру аса өзекті болып отырғанын байқадық. Когнитивті лингвистика, этнолингвистика және прагмалингвистика секілді тіл білімінің жаңа бағыттары тақырыпты бұрынғысынан да терең, кең көлемде зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысымызда қарастырған ментализ теориясы да адам танымындағы ақпараттардың мақал арқылы таңбалануы, өңделуі мен сақталуы турасында жаңа көзқарастарға алып келеді деп ойлаймыз.

Мақалада жаратылыс пәлсапасынан негіз тартқан мақалдың әлеуетін анықтауда тіл білімінің жаңа бағыттарының әдіс-тәсілдерін мейлінше қолданып бақтық. Нәтижесінде диттеген мақсатымызға қол жеткізе алдық деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Fodor J.A. (1975). The Language of Thought. Cambridge, MA: Harvard University. – URL: Available at: <https://iep.utm.edu/lot-hypo/> (Accessed: 20.08.2021).
2. Ахманова О.С., Гюббент И.В. Вертикальный контекст как филологическая проблема // Вопросы языкознания. - 1977. - №3. - С 49.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Бабалар сөзі: жүз томдық. 66 т. Қазақ мақал-мәтелдері. - Астана: «Фолиант». – 2010. – 350 б.
5. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. – Москва: Флинта, 2007. – 152 с.
6. Остин Дж.Л. Слово как действие. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.
7. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-ші том. Алматы: Алаш, 2006. – 336 б.
8. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-ші том. – Алматы, «Алаш», 2006 – 304 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-ші том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-ші том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйеркүлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-ші том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
12. Құран Кәрім. «Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят. – URL: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (қаралған күні: 20.08.2021).

13. Потебня А.А. Из лекций по словесности. Басни, Пословицы. Поговорки. – Харьков, 1894. – 164 с.
14. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.

References

1. Fodor J.A. The Language of Thought (Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975) Available at: <https://iep.utm.edu/lot-hypo/> (Accessed: 20.08.2021).
2. Akhmanova O.S., Gyubbenet I.V. Vertikal'nyj kontekst kak filologicheskaja problema [Vertical context as a philological problem], Voprosy jazykoznanija [Questions of Linguistics], 3, 49 (1977).
3. Baitursynuly A. Adebiet tanytkysh. Zertteu men olender [Literary interpreter. Research and poems] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.).
4. Babalar sozi: zhuz tomdyk. Vol. 66. Kazak makal-matelderi (The word of ancestors: one hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings) (Foliant, Astana, 2010, 350 p.).
5. Maslova A.Yu. Vvedenie v pragmalingvistiku [Introduction to pragmalinguistics] (Flinta, Moscow, 2007, 152 p.).
6. Austin J.L. Slovo kak dejstvie. Novoe v zarubezhnoj lingvistike [Word as action. New in foreign linguistics]. Is.1 (Progress, Moscow, 1986, 422 p.).
7. Kopeyuly M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. Vol. 4 (Alash, Almaty, 2006, 336 p.).
8. Kopeyuly M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. Vol. 5 (Alash, Almaty, 2006, 304 p.).
9. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 vols]. Vol. 5. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 752 p.).
10. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 vols]. Vol. 7. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 752 p.).
11. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 vols]. Vol. 14. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 800 p.).
12. Kuran Karim. «Muhammed» suresi. 12-shi aiat [The Koran. Surah Muhammad, 12- th aiat]. Available at: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (Accessed: 20.08.2021).
13. Potebnya A.A. Iz lekciy po slovesnosti. Basni, Poslovicy. Pogovorki [From lectures on literature. Fables, Proverbs. Sayings] (Kharkiv, 1894, 164 p.).
14. Searle J. R. Chto takoe rechevoj akt? Novoe v zarubezhnoj lingvistike [What is a speech act? New in foreign linguistics]. Issue XVII (Progress, Moscow, 1986, 422 p.).
15. ҚӘТС, Т.7 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
16. ҚӘТС, Т.14 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
17. Құран Кәрім. «Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят. <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (қаралған күні: 20.08.2021).
18. Потебня А.А. Из лекций по словесности. Басни, Пословицы. Поговорки. – Харьков, 1894. – 164 с.
19. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.

K.K. Kenzhalin, O.K. Abdirov

L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Pragma-cognitive potential of paremia «Er tугan jerine, it toigan jerine» in Kazakh language

Abstract. The article discusses the pragmatic potential of the paremia «Er tугan jerine, it toigan jerine». The research work aims to identify the cognitive-pragmatic potential of the proverb at the present stage. The main idea of the research is to find answers to some problems of the philosophy of language, cognitive science and pragmalinguistics based on paremia. We see that thanks to the possibility of the anthropolinguistic paradigm, it is possible to freely integrate these fundamental areas. In addition to stable concepts such as theoretical

conclusions and hypotheses, classifications related to the motivation of paroemias, the theory of mentalism, which is part of the object of the philosophy of language, is also considered in the framework of the research work. At the same time, the author tries to convey the vision of the theory of mentalism in the linguistic folklore, combined with cognitivism, through the categories of pragmalinguistics. Currently, the study of human behavior when labeling information in cognition is very relevant for science. The fact that this is related to the language of thought also increases the significance of the problem. In the course of the study, methods and techniques of ethnolinguistic, cognitive, and pragmatic study of linguistic and folklore unity were used. As a result, in recent years we have seen a decrease in the pragmatic and cognitive potential of the proverb cited. The author cites such factors as narrowing of cognition, volitional and mental incompetence as the reasons for the respondents' misunderstanding of the proverb content. As a work devoted to the paremia in the pragmatic and cognitive aspect, the article will be important for those interested in these areas and researchers. The results and conclusions of the study can be used in pragmatic cognitive research, paremic dictionaries.

Keywords: pragmatics, proverbs, mentalism, paremia, ethnolinguistics, cognitive linguistics

К.К. Кенжалин, О.К. Абдиров

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Прагма-когнитивный потенциал паремии «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» на казахском языке

Аннотация. В статье рассматривается прагматический потенциал паремии «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне». Исследовательская работа ставит целью выявление когнитивно-прагматического потенциала пословицы на современном этапе. Основная идея исследования заключается в поиске ответов на некоторые проблемы философии языка, когнитивистики и прагматологии на основе паремии. Мы видим, что благодаря возможности антрополингвистической парадигмы можно свободно интегрировать данные фундаментальные области. Помимо устойчивых понятий, таких как теоретические выводы и гипотезы, классификации, связанные с мотивацией паремий, в рамках исследовательской работы рассматривается и теория ментализма, входящая в объект философии языка. В то же время автор пытается передать видение теории ментализма в лингвофольклоре, сочетающейся с когнитивизмом, через категории прагматологии. В настоящее время изучение поведения человека при маркировке информации в когнитии очень актуально для науки. То, что это связано с языком мысли, также повышает значимость проблемы. В ходе исследования были использованы методы и приемы этнолингвистического, когнитивного, прагматического изучения лингвофольклорного единства. В результате в последние годы мы наблюдаем снижение прагматико-познавательного потенциала приведенной пословицы. В качестве причин непонимания респондентами содержания пословицы автор приводит такие факторы, как сужение познания, волевая и ментальная некомпетентность. Как работа, посвященная паремии в прагматико-познавательном аспекте, статья будет важна для интересующихся данными направлениями и исследователей. Результаты и выводы исследования могут быть использованы в прагматических когнитивных исследованиях, паремических словарях.

Ключевые слова: прагматика, пословица, ментализм, паремия, этнолингвистика, когнитивная лингвистика.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – PhD, Филология факультетінің доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абдиров Ө.К. – «8D060 - Филология» мамандығының 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – Ph.D., Associate Professor of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdirov O.K. – 2nd year Ph.D. student in Speciality “8D060 Philology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.Қ. Аубакирова
А.А. Мустафаева

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: a_kunduz87k@mail.ru, rummana@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: a_kunduz87k@mail.ru

Мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштердің (XIII-XV ғ.) зерттелу мәселелері

Аңдатпа. Мақалада мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған діни-дидактикалық ескерткіштердің зерттелу деңгейіне шолу жасалып, ортағасырлық қолжазбаларды зерттеуде кездесетін мәселелер сөз болады. Қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің ғылымда қалыптасқан жіктеу үлгілері көрсетіліп, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі еңбектер мазмұндық жағынан топтастырылып беріледі. Болашақ зерттеушілерге қолжетімді болу үшін ғылымда белгілі мәмлүк-қыпшақ тіліндегі қолжазбалар алғаш рет бір жерге жинақталып, олардың барлығына қысқаша ғылыми сипаттама, ал теологиялық ескерткіштерге қатысты нақты мәліметтер беріліп, зерттелу деңгейіне талдау жасалады.

Бүгінгі жаһандану заманында ұмытыла бастаған мыңдаған жылдық тарихы бар бабалар мұрасын қайтадан жаңғырту негізінде қазіргі отандық ғылымда ұлтымыздың тарихы, мәдениеті, наным-сенімі, діни ұстанымдары туралы ортағасырлық қолжазбаларды тауып, елге әкеліп, кешенді түрде зерттеу арқылы ұлтымыздың өткен тарихын қайта қарау қажеттілігі туындап отыр. Түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ жазба ескерткіштердің арасында XIII-XV ғасырларда дүниеге келген мәмлүк-қыпшақ тіліндегі қолжазбалардың, әсіресе діни сарында жазылған еңбектердің алатын орны ерекше. Бұл мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер тек Мысыр қоғамына қатысты емес, жалпы түркі халықтарының тарихын, мәдениетін, тілін, наным-сенімін, діни ұстанымын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады.

Зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №AP09058201 «Иршәдул-мулук уәс-саладин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теолінгвистикалық кеңістік» атты ғылыми жоба аясында орындалды.

Түйін сөздер: Мәмлүк-қыпшақ тілі, араб тілі, діни-дидактикалық жазба ескерткіштер, ортағасырлық қолжазбалар, дәстүрлі ислам.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-82-94>

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» сияқты бағдарламалардың аясында мәмлүк-қыпшақ

тіліндегі қолжазбалар әлемнің түкпір-түкпірінен табылып, қайта зерделеніп, ғылыми айналымға енгізіле бастады. Түркітану ғылымында мәмлүктердің билігі кезінде дүниеге келген қыпшақ тіліндегі мәдени мұраларды екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі қыпшақ

тілінде жазылған төлтума шығармалар болса, екіншісі парсы, араб тілдері сияқты шығыс тілдерінен қыпшақ тіліне тәржімаланған аударма туындылар болып табылады. Мәм-лүк-қыпшақ тілінде жазылған атбегілік пен соғыс өнеріне қатысты әскери-тактикалық, әдеби және діни-дидактикалық еңбектердің басым бөлігі парсы және араб тілдерінен аударылғанына қарамастан, осы жазба ескерткіштер түркі халықтарының мәдени мұрасы болып тыбылады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерге қатысты зерттеулердің басым бөлігінде қолжазбалар туралы жалпылама мәліметтер келтіріліп, дереккөз ретінде қолжазбалардың түпнұсқасы емес, көбіне Түркия мен Еуропа елдерінде жарық көрген қолжазбалардың көшірмелері немесе аудармалары негізге алынған. Мұндай зерттеулерде түпнұсқа мәтінінің өзгеріске ұшырауы, кейбір қыпшақ сөздерінің дұрыс оқылмауы, мағыналары мен транскрипцияларында бірізділіктің болмауы, жазылған уақыты, жері мен авторы туралы толық мәліметтердің берілмеуі, ескерткіштердің көбіне құрылымдық-грамматикалық қырынан ғана зерттелуі сияқты мәселелер байқалады. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді, әсіресе діни еңбектердің түпнұсқасын жинақтап, жаңа ғылыми парадигма аясында кешенді түрде зерттеу маңыздылығы артып отыр. Осы тұста зерттеу тақырыбының **өзектілігі** еш күмән туғызбайды. Біріншіден, қазіргі кезде отандық ғылымда халқымыздың тілі, мәдениеті, діні туралы мәдени мұраларымызды тауып, кешенді түрде зерттеу, түпнұсқа тілінен қазақ тіліне аудару арқылы халық арасында насихаттау ұлт тарихын қайта қарауда өте өзекті болып табылады. Екіншіден, шетелдік кітапханалар мен мұрағаттар қорларында (Нидерланды, Франция, Мысыр, Түркия және т.б.) сақталып қалған барлық түркі халықтарына ортақ құнды жәдігерлеріміздің арасында мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің алатын орны ерекше. Аталған ескерткіштерді зерттеу қазақ тілінің тарихи даму жолын анықтауда маңызды орын алады.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысының **мақсаты** мәмлүктер билігі тұсында түр-

кі-қыпшақ тілінде жазылған орағасырлық жазба ескерткіштердің, оның ішінде діни сарында жазылған қолжазбалардың зерттелу тарихына шолу жасай отырып, діни-дидактикалық еңбектерді зерттеуде кездесетін кейбір мәселелерді анықтау болып табылады. Алға қойылған мақсатқа жету үшін төмендегі **міндеттер** қойылды: мәселенің зерттелу тарихына шолу жасау; ортағасырлық ескерткіштердің жазылу кезеңіне, мазмұнына, графикалық және тілдік ерекшеліктеріне қарай жіктелі үлшісін беру; мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ғылымда белгілі барлық ескерткіштерді бір жерге жинақтап, олардың сақталған жерлері туралы нақты мәліметтер беру; діни-дидактикалық ескерткіштерге толық сипаттама беру және зерттелу мәселелерін анықтау. **Зерттеу нысаны** – мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштер.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы барысында мәм-лүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерін жанрлық және тілдік жағынан жіктеу және діни-дидактикалық ескерткіштерді нақтылау, толық сипаттамасын беру, ерекшеліктерін анықтау мақсатында төмендегідей әдістер қолданылады: *библиографиялық, деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, тарихи-салыстырмалы, жинақтау, жүйелеу, топтау, түйіндеу, сұрыптау, өңдеу, сипаттау және т.б.* Зерттеуде деректану қағидаттары басымдыққа алынып, қолжазба көшірмесінің түпнұсқамен сәйкестігі анықталып, олардың әртүрлі көшірмелерінің хатқа түсірілу ерекшеліктеріне мән беріледі. Сонымен қатар қолжазбалардың тілдік, графикалық ерекшеліктері, жазылған уақыты мен жері, авторы туралы деректер анықталғандықтан ортағасырлық жәдігерлерді зерттеуде қолданылатын деректанулық әдіс-тәсілдер қолданылады. Қазақстанда мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған теологиялық ескерткіштер әлі күнге дейін жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған немесе ескерткіштер жайлы түрлі пікірлер айтылып, нақты деректану-

лық талдау жасалмаған. Библиографиялық әдіс алғаш рет зерттеу нысанына алынған «Иршә-дул-мулук» қолжазбасы мен мәмлүк-қыпшақ тіліндегі басқа да діни ескерткіштерді зерттеуге арналған еңбектерді жүйелеп, олармен танысуға, зерттелу деңгейіне шолу жасауға мүмкіндік береді. Жазба ескерткіштердің жазылған уақытын, жерін, авторын анықтау мақсатында оның жазылу тарихы, мақсаты, кескіндік формасы, жазылу үлгісі, материалы басымдыққа алынатын *палеографиялық әдіс* қолданылса, қолжазба туралы толығырақ мәлімет алу үшін оның шығу тарихын, ішкі және сыртқы формасын, жазу техникасын, қағаздың түрін, сыртқы бетін, безендіру түрлерін, тігісін, қолжазбаның көшірген тұлғалар мен олардың жазу үлгісін, сақталу тарихын зерттеу мақсатында *кодикологиялық әдіс* басымдыққа алынды.

Мәселенің зерттелу тарихы. Тарихта сақталған түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер XX ғасырдың орта кезеңінен бастап жан-жақты зерттеле бастады. XIII-XV ғасырлардағы Мысыр мен Алтын Орда территориясында дүниеге келген ескерткіштердің тілі көптеген лингвист ғалымдардың қызығушылығын тудырды. М.Т. Хоустма [1], А. Зайончковский [2], Ш. Телегди сияқты ғалымдар мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді әлем мұрағаттарынан тауып, баспадан шығарып, батыс тілдеріне аударып, тілдік ерекшеліктеріне тоқталса, нидерландық түркітанушы Р. Ермерс [3] өз зерттеуінде мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған грамматикалық еңбектер мен арабша-қыпшақша сөздіктердің ғылыми сипаттамасын беріп, «әл-Идрак» ескерткішін түпнұсқа тілден ағылшын тіліне аударып, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі лингвистикалық еңбектерге салыстырмалы талдау жасаған. Б. Аталай, М. Өзиев, Р. Топарлы, С. Гөгенлі, Х. Йанық, М.Е. Ағар, Ж. Демирджи және т.б. түрік ғалымдарының еңбектерінде де мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштер қарастырылған. Сонымен қатар Э.Н. Наджип, Э.И. Фазылов, М. Зияев, А. Юнусов, Г.Р. Файнутдинова, А. Құрышжанов, М.Н. Маженова, Т. Арынов, А.З. Рүстемов, Б. Сағындықов, С.

Дүйсенов, М.Б. Сабыр, А. Әлібекұлы, Е. Есбо-сынов, Т. Қыдыр, Қ. Садықбеков, Қ. Қыдырбаев, А. Мұстафаева сияқты зерттеушілердің еңбектерінде мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерге сипаттама жасалып, шығармалардың лексикалық қоры анықталған. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі діни еңбектерді Қ. Садықбеков («Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди») [4], Е. Қуанышбаев («Китаб фил-фикһ») [5], Ж. Демирджи («Муқадиматул-Ғазнауи фил-ибат») [6], М. Ағар («Китаб фил-фикһ бил-лисан турки») [7] сияқты ғалымдар қарастырып, еңбектердің тілдік ерекшелігі мен қыпшақтану саласындағы маңыздылығы туралы өз пікірлерін білдірген. Осылайша түркі-қыпшақ тіліндегі ортағасырлық қолжазбалардың бір бөлігі әлемнің түкпір-түкпірінен табылып, ғылыми айналымға енгізілгенімен, екінші бір бөлігі әлі де кешенді түрде зерттеуді қажет етеді.

Талқылау

Тарихта сақталған түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер Мысыр мен Шам, Дешті Қыпшақ даласы сияқты Еуразия құрлығының кең ауқымды аймағын қамтыған жерлерде пайда болған. Бұл жазба мұралар арнайы мақсатпен түрлі жанрда, түрлі жазу таңбаларымен жазылғаны белгілі. Ғылымда түркі тілдес халықтарға ортақ мәдени жәдігерлер үлкен үш тарихи кезең негізінде қарастырылады:

- 1) көне түркілік кезең (V-X ғ.);
- 2) орта түркілік кезең (X-XV ғ.);
- 3) жаңа түркілік кезең (XV-XX ғ.).

Атақты түркітанушы-ғалым А.Қ. Құрышжанов өз еңбектерінде орта түркілік кезеңде (X-XV ғ.) дүниеге келген жазба мұраларды тілдік тұрғыдан төмендегідей жіктеп көрсетеді:

- Қарахан дәуіріндегі ескі түркі тіліндегі ескерткіштер;
- Орта Азия және Поволжиядағы ескі түркі тіліндегі ескерткіштер;
- ескі түркі тіліндегі ескерткіштер;
- шағатай тіліндегі ескерткіштер [8, б. 19].

Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштердің өзі құман, Орта Азия, Алтын Орда

және мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер болып жіктеледі [9, б. 16]. Қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер қатарына М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-түрк» сөздігі; құмандар туралы жазылған еуропалық еңбектер; орыс жылнамашыларының половецтер туралы мәліметтері; мәмлүк қыпшақтары тіліндегі зерттеулер (грамматикалық еңбектер, қыпшақша-арабша сөздіктер, анықтағыштар және т.б.); армян іс-қағаздары, трактаттары мен сөздіктері; қыпшақ тіліндегі көркем туындылар жатады. Түркітанушы А. Құрышжанов қыпшақ тіліндегі жазба мұраларды ауызекі сөйлеу стилінде және әдеби тілде жазылған деп екіге бөледі. Бірінші топқа жататын ортақ әдеби тілде жазылған ескерткіштердің қатарына Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Әбілғазының «Оғызнама», «Қиссас әл-әнбийя», «Құсырау-Шырын», «Гүлистан бит-түрки», «Шаһнама», «Мухаббатнаме», «Наһжүл-фәрадис», «Деде Қорқыт», «Сиражу-л-кулуб», «Миғражнаме», «Жұмжұма», «Мифтахүл-әділ», «Тәфсир» және т.б. еңбектерді жатқызады. Ал жергілікті халық тіліндегі ескерткіштер мен қыпшақ ауызекі сөйлеу тіліндегі ескерткіштерге Қожа Ахмет Иассауидің «Диуани хикметі», Сүлеймен Бақырғанидің «Хикметі» және мәмлүктер билігі кезінде Мысыр елінде мәмлүк-қыпшақ тілінде әдеби, діни және әскери бағытта жазылған еңбектер, қыпшақ тілін үйретуге арналған грамматикалық трактаттар мен арабша-қыпшақша сөздіктер және т.б. жатады.

Түркітану ғылымында XI-XVI ғасырлар аралығында қыпшақ тілінде дүниеге келген жазба жәдігерлер көркемдік жанры, мазмұндық және графикалық жағынан әртүрлі топталады. Қыпшақ тіліндегі жәдігерлер жазылу үлгісі (графикалық жағынан) бойынша бес топқа бөлініп қарастырылады:

- 1) Готикалық көне шрифтімен жазылған ескерткіштер (XIII-XIV ғ.);
- 2) Араб әрпімен жазылған мұралар (XI-XIV ғ.);
- 3) Армян жазуымен берілген материалдар (XV-XVI ғ.);
- 4) Орыс әліпбиімен жазылып қалған деректер (XI-XIII ғ.);

5) Шығыс Еуропа аймағын мекендейтін кейбір халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілген сөздер [10, б. 45].

XI-XVI ғасырлар аралығында мәмлүктер дәуірінде Мысыр мен Шам жерлерінде дүниеге келген жазба ескерткіштердің тілін зерттеген Х. Кун аталған қолжазбаларды тілдік жағынан негізгі үш топқа бөліп көрсетеді:

- а) Таза қыпшақ тілінде жазылған жәдігерлер;
- ә) Оғыз (түркімен) тілінде жазылған жәдігерлер;
- б) Аралас тілде жазылған жәдігерлер.

XI-XVI ғасырлар аралығында мәмлүктер билігі кезінде жазылған ескерткіштер тілдік жағынан әртүрлі топталғанымен, түркітанушы-ғалымдардың басым көпшілігі бұл жәдігерлердің көбі қыпшақ тілінде жазылып, оғыз тілінің әсеріне ұшыраған деген тұжырымға тоқталады [11].

Зерттеушілер мәмлүктер билігі кезінде (XIII-XVI ғ.) жазылған жазба ескерткіштердің тіліне қатысты әртүрлі атауларды береді. Мысалы, шығыс-түркі тілі (Брокельман), оғыз-қыпшақ, ұйғыр-қыпшақ тілі (А.Н. Самойлович), қарлұқ-хорезм әдеби тілі, Алтын Орда әдеби тілі (Н.А. Баскаков), қыпшақ тілі (А. Баттал-Таймас, А. Инан), Мысырдағы қыпшақ-оғыз әдеби тілі (Ә.Н. Наджип), мәмлүк-қыпшақ тілі (Ж. Эрман, Р.Топарлы), хорезм жазба тілі, Хорезм-Алтын Орда жазба тілі, Орта Азиядағы классикалық жазба тілі (А. Инан), шағатай тілі (Ф. Көпрүлү), хорезм-түркі тілі (А.Н. Самойлович) және т.б. [12, с. 78]. Мәмлүктер билігі кезінде Мысырда дүниеге келген жазба жәдігерлерді зерттеумен айналысқан түркітанушы Ә.Нәжіп «Мәмлүк-египеттік», «Мәмлүк-қыпшақ», «Қыпшақ (таза қыпшақша)», «Алтын Орда-египеттік», «Қыпшақ-оғыз жазба тілі» сияқты бірнеше терминдерді ұсынып, өзі «Мәмлүк-қыпшақ тілі» деген тоқтамға келген. Түркияда түркітану ғылымында мәмлүктер билігі кезінде жазылған барлық ескерткіштерге қатысты «Memlûk-Kırçak Türkçesi» («Мәмлүк-қыпшақ тілі») термині қалыптасқан. Қазақстанда Б.

Батыршаұлы, Т.Қыдыр, Қ.Садықбеков, А. Мұстафаева сияқты зерттеушілердің еңбектерінде де осы атау қолданылады. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында мәмлүк-қыпшақ және түркі-қыпшақ тілі ұғымдары тең қолданылды.

Түркі жазба тілінің даму тарихында маңызды орын алатын мәмлүктер билігі кезінде Мысырда кеңінен қолданылған мәмлүк-қыпшақ тілі қазіргі түркі тілдес халықтардың арасынан қазақ тіліне ең жақын тіл екендігі айқандалған. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің Африкада, алыс құрлықта пайда болғанына қарамастан, қазақ халқының мәдениеті мен тілінің, дінінің бір бөлшегі ретінде қарастырылады [13].

XIII-XV ғасырларда Мысыр мәмлүк мемлекетінде түркі-қыпшақ тілін үйрету мақсатымен қыпшақ тілінің қағидалары туралы грамматикалық трактаттар, арабша-қыпшақша сөздіктер, әдеби, мәдени, атбегілік пен соғыс өнері туралы шығармалар, діни-дидактикалық еңбектер жазылып, кейбірі шығыс тілдерінен қыпшақ тіліне аударылған. Мәмлүк-қыпшақ тілінде дүниеге келген осындай жазба жәдігерлер қазіргі түркі халықтарының, әсіресе, қыпшақ тобына жататын халықтардың тарихын, саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени, тілдік ерекшеліктері мен діни наным-сенімдерін зерттеуде баға жетпес дереккөз болып табылады. Сондықтан Орта Азиядағы түркі халықтарының наным-сенімі мен діни ұстанымдары, жалпы рухани даму тарихын қарастырғанда мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді деректанудың нысаны ретінде жан-жақты зерттеу қажет. XIII-XV ғасырларда Мысырда қыпшақ тілінде дүниеге келген жазба ескерткіштерді мазмұндық жағынан және жазылу мақсатына қарай төмендегідей топтастыруға болады:

- 1) Сөздіктер мен грамматикалық еңбектер;
- 2) Әдеби еңбектер;
- 3) Атбегілік туралы және әскери-тактикалық бағыттағы еңбектер;
- 4) Діни-дидактикалық еңбектер [14, р. 578].

Бірінші топтағы шығармаларға мәмлүктер билігі кезінде қыпшақ тілін үйрету мақсатында оқулық ретінде жазылған еңбектерді жатқызуға болады. Мұндай еңбектердің бірінші бөлімі қыпшақ тілінің фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін түсіндіруге арналса, екінші бөлімінде арабша-қыпшақша сөздіктер берілген. Қазіргі түркітану ғылымында белгілі мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған *арабша-қыпшақша сөздіктер мен грамматикалық* еңбектердің қатарына төмендегі қолжазбаларды жатқызуға болады:

1) «**Китаб әл-идрак ли-лисан әл-атрак**» («**كتاب الادراك للسان الاتراك**») – «Түркі тіліне түсіндірме кітап», 1313 жыл, авторы Абу Хаййан) ескеркіші Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында (Ыстамбұл, Түркия) 2896 нөмірімен тіркелген;

2) «**Китаб әт-тухфа әз-закийя фи әл-луға әт-туркийя**» («**في اللغة التركية كتاب التحفة الزكية**») – «Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық», XV ғ.) ескеркіші Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында (Ыстамбұл, Түркия) 3092 нөмірімен сақталған;

3) «**Әл-Қауанин әл-куллийа лидабт әл-луғат әт-туркийя**» («**لضبط اللغة التركيبا لقوانين الكلية**») – «Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы», XIV-XV ғ.) Сүлеймания кітапханасының Шаһид Али Паша бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 1559 нөмірімен сақталған;

4) «**Китаб мажмуа таржұман түрки уә ажами уә муғули уә фарси**» («**عجمي ومغلي و فارسي كتاب مجموع ترجمان تركي و**») – «Түрік, араб, парсы және моңғол тілдері жинағының аударма кітабы», 1245 жыл) Лейден академиялық кітапханасында (Лейден, Нидерланды) 517 нөмірімен сақталған;

5) «**Китаб әд-дурра әл-мудыййа фи әл-луға әт-туркийя ала әт-тамам уә әл-кәмәл**» («**الكمال كتاب الدرّة المضية في اللغة التركية على التمام و**») – «Түрік тілінің жарқын інжу-маржаны әрі толық жазылып біткен кітап», XIV ғ.) Флоренциядағы Лоренцо Медичи кітапханасында (Флоренция, Италия) 130 нөмірімен сақталған;

6) «**Китаб булға әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджақ**» («**و في لغة الترك و القفجاق كتاب بلغة المشتاق**») – «Түркі және қыпшақ тілін үйренуге құмар оқырманның кітабы») атты ең-

бек Париж Ұлттық Кітапханасында (Париж, Франция) сақталған.

7) «**Әш-Шузур әз-заһабия уә әл-қита әл-ахмадия фи әл-луғат әт-туркия**» (في اللغة التركية) – «الشذور الذهبية و القطع الاحمدية» – «Түркі тілі туралы жазылған алтын тізбе», Молла ибн Мұхаммед Салих, Мысыр, 1619 ж.) атты қолжабаның түпнұсқасы Ыстамбұл ұлттық кітапханасында сақталған. Кейбір зерттеулерде «Әш-Шузур» еңбегі мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған соңғы еңбек ретінде қарастырылады.

Мәмлүктер билігі кезінде Анатолия мен Алтын Ордадан және Хорезм аймағынан атақты ғалымдар мен әдебиетшілердің Мысырға қоныс аударғаны осы зерттеу жұмысында аталған еңбектің қазіргі түркі тіліне жақындығы тарихтан белгілі. Сондықтан көптеген зерттеушілер Мәмлүктер мемлекетінде жоғары деңгейде дамыған әдеби және ғылыми орталықтың болғандығын алға тартады [4]. Сол дәуірде мәмлүк-қыпшақ тілінде дүниеге келген мәдени, әдеби туындылардың бір бөлігі ғана біздің заманымызға дейін сақталған. Қазіргі кезде ғылыми айналымға енген мәмлүк-қыпшақ тіліндегі әдеби еңбектерге төмендегі туындыларды жатқызуға болады:

1) «**Китаб Гулистан бит-турки**» (بالتركي) – «کتاب گلستان» – «Түркі тіліндегі Гүлістан», Сайф Сарайи, 1391 ж.) атты қолжазбаның түпнұсқасы Нидерландыдағы Лейден кітапханасында 1553 нөмерімен сақталған;

2) Әбулқасым Фирдауси Тусидің «**Шаһнама**» атты поэмасының Шариф Амиді жасаған түркі тіліндегі аудармасы да Мысыр жерінде аяқталып, мәмлүктер әулиетінің ең соңғы сұлтаны әл-Мәлик әл-Әшрәф Әбу Насыр Қансуһ әл-Ғауриға (1500-1517) сыйға тартылған;

3) «**Диуани Қансуһ әл-Ғаури**» (الغوري) – «ديوان قانصوه» – Қансуһ әл-Ғауридің түрікше өлеңдері) деп аталатын Мысыр елінің сұлтаны Қансуһ әл-Ғауридың өлеңдер жинағы Ыстамбұл ұлттық кітапханасының Али Эмри Араби бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 4639 нөмерімен сақталған.

Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған атбегілік туралы және әскери-тактикалық бағыттағы еңбектердің қатарына төмендегі қолжазбаларды жатқызуға болады:

1) «**Китаб фи әл-ғылыми ән-Нушаб**» (كتاب في العلم النشاب) – «Жамбы ату ғылымы туралы кітап») ескерткіші Байазит кітапханасының Уәли әд-Дин әфенди бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 3176 нөмерімен сақталса, бес бөлімнен тұратын екінші нұсқасы Франция Ұлттық кітапханасының түркі тілді жазбалар бөлімінде 197 нөмерімен сақталған;

2) «**Китаб байтарату әл-уадиһ**» (بيطرة الواضح) – «Жылқы емдеу таралы кітап», 1430 ж.) ескерткіші Топкапы сарайы Реван Көшкү кітапханасында (Ыстамбұл, Түркия) 1695 нөмерімен сақталған;

3) «**Мунийату әл-ғузат**» (منية الغزاة) – «Жауынгердің тілегі», 1446 ж.) қолжазбасы Топкапы сарайы III Ахмет кітапханасында (Ыстамбұл, Түркия) 3468 нөмерімен сақталған;

4) «**Китаб фи риадат әл-хайл**» (رياضات الخيل) – «Атбегілік туралы кітап») қолжазбасының бірінші нұсқасы Баязит кітапханасының Уәли әд-Дин бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 3176 нөмерімен, екінші нұсқасы Франция Ұлттық кітапханасында (Париж, Франция) 197 нөмерімен сақталған.

Мәмлүктер билігі кезінде әртүрлі жанрда жазылған қыпшақ тіліндегі ескерткіштер сол кездегі халықтардың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, дүниетанымы, тілі, әдебиеті, мәдениеті туралы ақпараттарды қамтитын құнды дереккөз болып табылады. Сондықтан жоғарыда аталған ескерткіштерді жан-жақты зерттеу арқылы мәмлүктер кезіндегі Мысыр қоғамы жайлы ғана емес, сонымен қатар олармен тығыз байланыста болған Дешті Қыпшақ халықтары туралы да мәліметтер алуға болады.

Нәтижелер

Мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген тарихи жәдігерлердің бір бөлігіне діни сарында жазылған еңбектер мен трактаттар жатады. Көптеген тарихи деректерден мәмлүктердің ислам дінін берік ұстанған мұсылмен елі болғандығы айқындалған. Сондықтан мәмлүктердің билігі тұсында көптеген діни еңбектер араб тілінен қыпшақ тіліне аударылып, тіпті қыпшақ тілінде де төл туындылар дү-

ниеге келген. Кейбір зерттеушілердің еңбектерінде моңғол шапқыншылығы кезінде Дешті Қыпшақ даласынан Мысырға мұсылман қыпшақтармен қатар мұсылман емес, шаман немесе жартылай шаман қыпшақтардың да көшіп келіп, Араб Шығысында Ұлы Дала мәдениетінің көрініс табуына ықпал еткендігі айтылады. Сол дәуірде қыпшақ тілін үйрету мақсатымен жазылған грамматикалық еңбектер мен сөздіктерде берілген Алтай түріктері мен Қырым қыпшақтарының тіліндегі «чалу», «абақ» (табынатын пұт мағынасында) және «құрған» (мазар) сөздерінің дала қыпшақтары арқылы келгендігі айтылады [15, 55 б.]. Дегенмен, уақыт өте келе мұсылман мемлекетінде сұлтан дәрежесіне дейін көтерілген мәмлүктер ислам дінін қабылдап, мәмлүк-қыпшақтарының арасында діни еңбектердің өздерінің ана тілінде таралуына жағдай жасаған. Мысырда араб тілінде жазылған діни сарындағы еңбектер қыпшақ тіліне аударылып, басқа аймақтардан келген мұсылман емес қыпшақ тілді халықтар арасында ислам дінін тарату мақсатында да жазылуы мүмкін [4, 16 б.].

Жалпы түркілік діни жәдігерліктердің бірі христиан дінін уағыздайтын «Кодекс Куманикус» ескерткіші ТМД елдерінде жан-жақты қарастырылып, кешенді түрде зерттелген. Ал мәмлүк-қыпшақ тіліндегі діни еңбектердің көп бөлігі әлі күнге дейін кешенді түрде зерттелмеген. Тіпті, мәмлүктер билігі кезінде діни сарында жазылған қыпшақ тіліндегі қолжазбалар әлем мұрағаттарынан елімізге әкелінбеген. Әлемнің кітапханалары мен мұрағаттар қорынан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі діни сарында жазылған бірнеше қолжазбалар табылып, атаулары анықталғанымен, әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмеген. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі **діни еңбектерге** төмендегі қолжазбаларды жатқызуға болады:

1) «**Китаб фил-фиқһ**» («**كتاب في الفقه**») – «Фиқһ кітабы») атауымен ғылымда белгілі болған бұл еңбек араб тіліндегі фиқһ кітабының қыпшақ тіліндегі жолма-жол аудармасы болып табылады. Ескерткіш мәтініне талдау жасау барысында қолжазбаның атауы «Зийау-л-Манәуи-йа алал муқаддимати-л-ғазнауи», ал еңбектің авторы әш-Шайх әл-Имам әбу-л-Бәка Мұ-

хаммед ибн Ахмет ибн әз-Зийа әл-Құраши әл-Ханафи екендігі анықталған. Қолжазба 266 парақтан тұрады, 140 а бетіне дейін 6 жол арабша жазу және оның астына қыпшақ тіліндегі жолма-жол аудармасы берілген, 140 б бетінен бастап қолжазбаның соңғы бетіне дейін 7 жол арабша мәтін мен оның қыпшақ тіліндегі аудармасы берілген. Діни сарында жазылған бұл қолжазбаның түпнұсқасы Сүлейманийа кітапханасының Айа-Софийа бөлімінде 1360 нөмерімен сақталған (Ыстамбұл, Түркия). Мәмлүктер билігі кезінде жазылған барлық діни еңбектер сияқты бұл ескерткіште де ислам дінінің негізгі шарттары, мұсылманның парыздары, сүннет амалдар, дәрет алу, намаз оқу, зекет беру, қажылық жасау сияқты діни мәселелер айтылған.

1993 жылы түркітанушы Р. Топарлы өзінің ғылыми зерттеу жұмысында «Китаб фил-фиқһ» жазба ескерткішінің морфологиялық ерекшеліктерін жан-жақты қарастырған. 2006 жылы зерттеуші Е. Қуанышбаев аталған қолжазба бойынша «Kitab fi-l-Fikh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)» атты зерттеу жұмысын жүргізеді [5]. Аталған еңбек аясында жазба ескерткіштің мәтініне кешенді түрде талдау жасау арқылы ғылымда белгісіз болып келген «Китаб фил-фиқһ» қолжазбасының авторы мен еңбектің нақты атауы анықталған. Сонымен қатар ғылыми еңбекте қолжазбаның мазмұны, құрылымдық және тілдік ерекшеліктері көрсетіліп, жұмыстың толық транскрипциясы мен сөздердің толық индекс сөздігі берілген.

2) «**Муқаддиматул-ғазнауи фил-Ибат**» («**مقدمة الغزنوي في الابات**») – «Ғазнауидің ибатат») қолжазбасы Ханафия мазһабы бойынша құлшылық жасаудың шарттары көрсетілген діни сарында жазылған туынды болып табылады. Араб тіліндегі еңбектің авторы атақты ислам заңгері Ғазнауи екендігі қолжазбаны зерттеу барысында анықталған. Араб тілінен қыпшақ тіліне аударылған қолжазбаның аудармашысы мен көшірмешісі белгісіз. Қолжазба 248 парақтан тұрады. Еңбектің жалғыз нұсқасы Сүлейманийа кітапханасының Рәйсұл Куттаб бөлімінде 389 нөмерімен сақталған (Ыстамбұл, Түркия). А. Инан, Р. Топарлы, Ә.

Құрышжанов, Қ. Садықбеков сияқты зерттеушілердің еңбектерінде қолжазба туралы қысқаша мәліметтер берілген. Зерттеуші Й.Т. Демирджинің еңбегінде аталған қолжазба зерттеу нысанына алып, қолжазба мәтінінің транскрипциясы, индекс сөздігі мен түпнұсқа мәтінінің көшірмесі берілген [6]. Діни сарындағы бұл ескерткіш әлі күнге дейін кешенді түрде зерттелмеген және түркі тілдеріне аудармасы жасалмаған. Кейбір зерттеушілер аталған ескерткіш пен «Китаб фил-фиқһ» еңбегін бір туынды деп есептеген. Соңғы зерттеулердің нәтижесінде «Муқаддиматул-ғазнауи» мен «Китаб фил-фиқһ» ескерткіштерінің араб тіліндегі түпнұсқасы бірдей болғанымен, аудармалары әртүрлі екі қолжазба екендігі анықталған [5].

3) «Китаб фи әл-фиқһ би-л-лисан әт-Турки» («كتاب في الفقه باللسان التركي» – «Түрік тіліндегі фиқһ кітабы») атты жазба ескерткіші мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген фиқһ негіздерін қамтитын діни сарында жазылған еңбек болып табылады. Қолжазбаның жалпы көлемі 429 парақты қамтиды. Діни шығарманың ғылымда белгілі жалғыз нұсқасы Ыстамбұл Ұлттық кітапханасының Фейзуллаһ Эфенди бөлімінде 1046 нөмерімен сақталған (Ыстамбұл, Түркия). Қолжазба шарият негіздері бойынша мәселелерді қарастыратын үлкен екі бөлімнен тұрады. Еңбектің бірінші бөлімі «Китаб әд-Дауа» (Сот кітабы) деп аталады. Бұл бөлімде ислам әлеміндегі қазылық үдерістің әділ әрі дұрыс өтуі үшін қажетті шарттар мен талаптар туралы айтылады. Қолжазбаның екінші бөлімі «Жинаят» (Қымыс) деп аталып, онда шарияттағы қылмыс пен жазаның түрлері туралы мәліметтер беріледі. А. Инан, Ф. Күпүрлү, Р. Топарлы сияқты түрік ғалымдары мен мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді зерттеумен айналысқан түркітанушы Ә. Құрышжановтың еңбектерінде аталған ескерткіш туралы жалпылама мәліметтер беріледі. М.Е. Агардың «Kitab fi-l-Fikh Bi-Lisanit-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük)» атты ғылыми еңбегінде қолжазбаның құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылып, қолжазба мәтінінің транскрипциясы мен индекс сөздігі

берілген [7]. Автор өз еңбегінде түркі-қыпшақ тілдерінің даму тарихында мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген ескерткіштердің құндылығын көрсеткен. Сонымен қатар түркі тілдес халықтардың дүниетанымы мен діни наным-сенімін, түркі қоғамындағы құқықтық мәселелерді зерттеу барысында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған діни-дидактикалық еңбектердің баға жетпес дереккөзі болатындығын алға тартады. Соңғы жылдары мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб муқаддима Абу әл-Лайс әс-Самарқанди» ескерткішін зерттеген қыпшақтанушы Қ. Садықбековтың еңбектерінде аталған қолжазба туралы да айтылып жүргенімен, бұл ескерткіш әлі күнге дейін кешенді түрде зерттелмеген және басқа тілдердегі аудармасы жасалмаған.

4) «Китаб муқаддима Абу әл-Лайс әс-Самарқанди» («كتاب مقدمة ابو الليث الثمرفندی» – «Абу-л-Лейс әс-Самарқандидің кіріспе кітабы») атты қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіш Әбу Ханифа мазһабының негізгі шария қажидаларын қамтиды. Діни мәселелер қарастырылған бұл еңбек араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған. Түркітану ғылымында қолжазбаның бірнеше нұсқасы белгілі (кейбір деректер бойынша 30-дан астам нұсқасы бар) [4, 29 б.]. Қолжазбаның бізге белгілі Ыстамбұл нұсқасының көлемі 47 парақ, 94 беттен тұрады. Аталған нұсқа Ай-а-Софийа мұражайының кітапханасында 1451 нөмерімен сақталған (Ыстамбұл, Түркия). Еңбектің әр бетінде 12 жол, 6 жол арабша мәтін, оның астында мәтіннің мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жолма-жол аудармасы берілген. Араб тіліндегі нұсқасының авторы Ханафи мазһабындағы атақты фиқһ ғалымдарының бірі Абу әл-Лейс әс-Самарқанди (983 ж. қ. б.) болып табылады. Араб тілінен қыпшақ тіліне аударылған бұл еңбек соңғы мәмлүк сұлтаны Әбу Насыр Қансуһ әл-Ғауриге тарту етілген. Осы ескерткіштің соңғы бетіндегі араб тіліндегі мәтінде қолжазбаны көшіруші Асанбай ибн Судан екендігі көрсетілген. Аталған қолжазбада Ислам дінінің шарттары, мұсылманның бес парызының бірі болып табылатын намаз және дәрет алуға қатысты әртүрлі мәселелер қарастырылған. Сонымен қатар намаздағы

парыз, сүннет, уәжіп амалдар, тазалық сақтау, дәрет алу әдебі мен фикһ іліміне қатысты кейбір мәселелер туралы айтылады [16]. Мәмлүктер билігі тұсында дүниеге келген бұл еңбекті А.Заянчковский, К. Менгес, Я. Экман, Х. Кун, Р. Топарлы, Ә. Құрышжанов, М. Сабыр, Қ. Садықбеков, Т. Қыдыр секілді ғалымдар зерттеп, шығарманың тілі мен мәдени құндылығына қатысты өз пікірлерін білдірген. Қолжазба А. Зайончковскийдің француз тілінде берілген түсініктемелері мен ең алғаш Будапешт (1959 ж.), кейін Варшава (1962 ж.) қалаларында жарияланған. К.Х. Менгес және Ж. Экман, Х. Кун сияқты зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде осы көшірме туралы сөз болады [17, 19 б.]. Дін және тарих тағылымы жылы аясында жарияланған «Дәстүрлі ислам жауһарлары» атты көлемді еңбекте аталған ескерткіштің дәстүрлі ислам танымын қалыптастырудағы маңыздылығы ерекше көрсетіліп, қолжазбаның қазақ тіліндегі еркін аудармасы, үлгі ретінде түпнұсқа мәтінінің көшірмесінен үзінділер берілген. Қыпшақтанушы Қ.А. Садықбековтың «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі» атты зерттеуінде қолжазбаның тілдік ерекшеліктері кешенді түрде зерттеліп, мәтіннің түпнұсқа тілінен қазақ тіліне сөзбе-сөз және еркін аудармалары берілген. Бұл зерттеу жұмысының құндылығы ретінде ескерткіш мәтінінің қазақ тіліндегі толық транскрипциясы, индекс сөздігі мен қолжазба мәтінінің толық көшірмесі берілуін ерекше атауға болады. Сонымен қатар автор өз еңбегінде ескерткіштің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталған.

5) «Иршәдул-мулук уәс-салатин» («السلطين ارشاد الملك و» – «Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық», 1387 ж.) жазба ескерткіші Әбу Ханифа мәзһабының шариғат шарттары туралы айтылған, араб тілінен түркі-қыпшақ тіліне аударылған құнды еңбектердің бірі болып табылады. Қолжазбаның авторы туралы толық дерек табылмағанымен, түпнұсқа мәтінге талдау жасау барысында аталған туындының Александрия (Мысыр) қаласының билеушісі болған атақты Әли мырзаның қолдауымен жазылғандығы анықталған. Қолжазбада ең-

бектің 1387 жылы (һижра жыл санауы бойынша 789 жылы 20 шәууәлда) аяқталғаны туралы мәлімет жазылған. Қазіргі түркітану ғылымында белгілі болған еңбектің жалғыз стамбұлдық нұсқасын Алтынордалық ақын Құтыбтың «Хусрау уә Шырын» поэмасын көшіріп жазған Берке Факиһ жасаған. Діни мазмұндағы «Иршәдул-мулук уәс-салатин» қолжазбасының түпнұсқасы Сүлейманийа кітапханасының Айасофия бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 1016 нөмерімен сақталған. Қолжазба 498 парақтан (996 бет) тұрады.

А.Заянчковский, Р. Топарлы, Р. Исламов, Ә. Жалал, Т. Қыдыр, Қ. Садықбеков сияқты зерттеушілер өз еңбектерінде «Иршәдул-мулук» қолжазбасының түркітану саласындағы және түркі халықтарының дәстүрлі ислам танымындағы маңыздылығы мен ескерткіштің кейбір тілдік ерекшеліктері туралы сөз еткен. 10 жыл аралығын қамтитын 1965-1975 жылдары Ыстамбұл университетінде мәмлүктер билігі кезінде жазылған діни-дидактикалық еңбектер қатарына жататын «Иршәдул-мулук» ескерткішінің жекелеген бөлімдері бойынша тоғыз бітіру жұмысы жасалған. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді зерттеумен айналысып жүрген түркітанушы Р. Топарлы осы тоғыз жұмысқа шолу жасай отырып, онда қолжазбаның жекелеген бөлімдері ғана зерттеу нысанына алынғанын, түпнұсқа мәтініне кешенді талдау жасалмағандығы мен транскрипциясы жасауда бірнеше қателіктердің орын алғанын алға тартады. Түрік ғалымы Р. Топарлы өзінің 1992 жылы жарияланған «İrşadül-müluk ves-selatin» атты зерттеуінде аталған ескерткіштің тілдік ерекшеліктерін көрсетіп, түпнұсқа мәтіннің түрік тіліндегі транскрипциясы мен индекс сөздігін берген [11]. Дегенмен қолжазбаның транскрипциясы қазіргі түрік тіліне негізделіп жасалғандығын ескерсек, аталған ескерткішті әлі де жан-жақты зерттеу қажеттілігін байқаймыз. Аталған ескерткіш қазақ тілінде әлі күнге дейін зерттеу нысанына алынбаған және жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Тек 2016 жылы ғана қыпшақ тіліндегі әдеби ескерткіштерді зерттеумен айналысып жүрген Т. Қыдыр «Иршәдул мулук» ескерткішінің бастапқы 12

бетінің қазақ тіліндегі еркін аудармасын жасап, «Дәстүрлі Ислам жауһарлары» атты еңбекте ескерткіштен үзінді ретінде берген [16].

Патшалар мен сұлтандарға тарту ретінде ұсынылған бұл еңбекте Әбу Ханифа мәзһабының шарият шарттары кеңінен сөз болады. Діни ескерткіште ислам дініндегі шарият амалдарына қатысты түрлі мәселелер, сонымен қатар мұсылмандарға парыз етіп бекітілген амалдарға қатысты мәселелердің шешімдері құран аяттары мен пайғамбар хадистріне, Әбу Ханифа, Имам Мәлик, Имам Шафиғи сияқты дін ғұламаларының пікірлері мен ортақ шешімдерінен үзінді беру арқылы дәйектеліп отырған. Қолжазба кіріспе, бірнеше бөлімдер мен тарауларға бөлініп жазылған, соңғы бөлімінде фикх бойынша 49 мәселе қарастырылған. Еңбектің негізгі бөлімі 29 кітап, 56 бап, 93 фасыл, яғни бөлімнен тұрады. Кіріспе бөлімде Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтылғаннан кейін, еңбектің жазылу мақсаты, қолдаушылары туралы мәліметтер берілген. Қолжазбаның негізгі бөлімінде қарастырылған мәселелерді төмендегі тараулар бойынша бөліп көрсетуге болады: 1) Тазалық кітабы (87а-147б); 2) Намаз кітабы (147б-244а); 3) Зекет кітабы (244а-266а); 4) Ораза кітабы (266а-284б); 5) Қажылық кітабы (284б-382а); 6) Ант ішу кітабы (382а-396а); 7) Құлды азат ету кітабы (396а-400а); 8) Мукатаб ету кітабы (400а-402б); 9) Күзет туралы кітап (402б-403б); 10) Шектерді білу кітабы (403б-414б) және т.б. Жалпы алғанда негізгі бөлімде исламдағы әрбір амалға қатысты парыз, уәжіп, сүннет, мустахаб, мәкрүһ мәселелер жан-жақты көрсетілген. Аталған еңбекте қамтылған мәселелердің Әбу Ханифа мазһабында маңызды орын алатыны анық. Шиғалық бағытты ұстанған Фатимилер әулиетінен кейін билік басына келген мәмлүк-қыпшақтарының Имам Ағзам мәзһабын ұстанып, Мысыр елінде ханафи мазһабын насихаттап, оның кең тарауына ықпал еткен. Сондықтан да ханафи мазһабына негізделген «Иршәдул мук» ескерткіші араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылып, сұлтан әл-Ғауриге сыйға тартылған.

Қорытынды

Түркі халықтарының Ислам дінін қабылдауы туралы айтылғанда шамамен үш жүз жыл бойы Мысырды билеген мәмлүк-қыпшақтарының ұстанған дінін айтпай кету мүмкін емес. Басқа құрлыққа, Мысыр еліне құл ретінде сатылып, кейін сұлтан дәрежесіне дейін көтеріліп, билік басына келген мәмлүк-қыпшақтарының Алтын Орда мемлекетімен үнемі байланыста болғандығы тарихи деректер арқылы айқындалған. Алтын Орда мен Мысыр Мәмлүк мемлекетінің арасында жан-жақты байланыстардың орнауына және түркі-араб мәдени синтез үрдісінің жүзеге асуына генеалогиялық (туыстық) фактормен қатар екі елді басқарып отырған билік басындағылардың бір имани сенімде болуы, яғни діни фактор да әсер еткендігі анық. Мәмлүктер билігі кезінде Мысыр елінде Әбу Ханифа мәзһабының кең тарауының негізгі себебін мәмлүк-қыпшақтарының билік тізгінін қолға алуымен байланыстыруға болады. Себебі мәмлүктерге дейін билік еткен Фатимилер әулиеті шиғалық бағытты ұстанған болатын. Мәмлүктердің билік басына келгенінен кейін Дешті Қыпшақ жерімен жан-жақты байланыс орнатудың негізінде Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк мемлекетінде Әбу Ханифа мазһабы насихатталып, кең тарай бастады. Нәтижесінде Мысырда патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық ретінде жазылған «Иршәдул мук» сияқты діни еңбектер дүниеге келіп, араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған. Ханафи мектебінің шариятын насихаттайтын діни сарындағы еңбектер Мысыр халқының тарапынан сұраныста болғандығы жайлы жазба ескерткіштерде де айтылады. Имам Ағзам мәзһабын насихаттайтын діни еңбектердің араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылуы түркі халықтарының арасында Ханафи мазһабының таралуына негіз болған десек болады. Орталық Азияда қалыптасқан ханафийа-матуридийа бағыты ортағасырлық ғалымдардың еңбектерінің негізінде қалыптасқандығы анық. Қазіргі таңда Қазақстанның рухани мәдениеті үшін ондағы діни ахуал-

дың дұрыс реттелуіне түрткі болатын негізгі құндылық ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тіліндегі қолжазбалардың астарында жатыр. Себебі Ортаазиялық түркі халықтарының рухани мәдениетінің қалыптасып дамуында ханафийа-матуридийа діни дәстүрінің орны ерекше. Имам Ағзам мазһабын ұстанған ғұламаларымыздың өмірі кейінгі ұрпақ үшін үл-

гі-өнегеге толы. Сондықтан әлемдік кітапханалар мен мұрағаттар қорында сақталып, біздің заманымызға дейін жеткен ортағасырлық ғалымдардың жазған теологиялық еңбектерін, ұлт мұрасын қайта жарыққа шығарып, халық арасында насихаттау, олардың теолингвистикалық астарларын айқындау өзекті мәселе болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Houtsma M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 p.
2. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI в.) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 6. – С. 80-89.
3. Ermers R. Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. – Nijmegen, 1995. – 260 p.
4. Садықбеков Қ.А. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. – Алматы: Таңбалы, 2016. – 412 б.
5. Kuanişbayev E. Kitab fil-Fikh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). – Istanbul, 2006.
6. Demerci J. Muqaddimetil-Gazneviyye fil-ibadat (Ziyaül-Maneviyye) tercümesi. – Ankara, 1987.
7. Açar M.E. Kitab bi-lisant-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). – Istanbul, 1989.
8. Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алматы, 1970. – 234 с.
9. Кеңесбаев І.К. Орта ғасыр ескерткіштерін зерттеу жайында бірер сөз. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1983. – 206 б.
10. Айдаров Ғ., Құрышжанов А., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
11. Toparlı R. İrşadül-müluk ves-selatin. – Ankara, 1992. – P. 627.
12. Фазылов Ә.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. – Ташкент, 1971. – 212 с.
13. Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 235 б.
14. Aubakirova K.K. Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13-15th Centuries and their Research Problems in Kazakhstan // Mediterranean Journal of Social Science and educational Research. – 2015. – Vol.6 Is. 5. – Pp. 575-581.
15. İnan A. XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Hâlis Türkçe. – Ankara, 1953. – S. 53-717.
16. Дәстүрлі Ислам жауһарлары. Орта ғасырларда (X–XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы. – Астана, 2016. – 392 б.
17. Құрышжанұлы Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында // Көне түркі жазуларының зерттелуі. Бүгінгі мен болашағы. Дөңгелек үстел материалдары. – Астана, 2004. – Б. 17-21.

References

1. Houtsma M. Th. A Turkish-Arabic glossary (Brill, Leiden, 1894, 114 p.) [in German]
2. Zaionchovsky A. K izucheniyu srednevekovykh pamyatnikov turkskoj pis'mennosti (11-16 v.) [To the study of medieval monuments of Turkic writing (XI-XVI centuries)] Voprosy yazykoznaniiya [Linguistic issues], 6, 80-89 (1967).

3. Ermers R. *Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians* (Nijmegen, 1995, 260 p.).
4. Sadyqbekov K.A. «Kitab Mukaddima Abu Lais as-Samarkandi» eskertkishi zhane onyn tili [The Monument “Kitab Muqaddima Abu Lays as-Samarkandi” and its language] (Tanbaly, Almaty, 2016. 412 p.) [in Kazakh]
5. Kuanishbayev E. *Kitab fil-Fikh (Girish-Metin-Dizin-Tipkibasim)* [Kitab fi'l-Fikh (Introduction-Text-Index-Like Edition)] (Istanbul, 2006). [in Turkish]
6. Demerji J. *Muqaddimetil-Gazneveiiyye fil-ibadat (Ziyaul-Maneviyye) terzhumesi* [Translation of Muqaddimethil-Gazneveiiyye fil-ibadat (Ziyaul-Maneviyye)] (Ankara, 1987). [in Turkish]
7. Agar M.E. *Kitab bi-lisant-Turki (İnjeleme-Metin-Sozluk)* [Kitab bi-lisant-Turki (Review-Text-Dictionary)] (Istanbul, 1989). [in Turkish]
8. Kuryshzhanov A. *Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika 13 v. «Turksko-arabskogo slovary»* [Research on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century «Turkic-Arabic dictionary»] (Almaty, 1970, 234 p.). [in Kazakh]
9. Kenesbaev I.K. *Orta gasyr eskertkishterin zertteu zhayynda birer soz. Eski turki zhazba eskertkishteri turaly zertteuler* [A few words about the study of medieval monuments. Research on ancient Turkic written monuments] (Gylym, Almaty, 1983, 206 p.). [in Kazakh]
10. Aidarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M. *Kone turki zhazba eskertkishterinin tili* [The language of ancient Turkic written monuments] (Mektep, Almaty, 1971, 272 p.). [in Kazakh]
11. Toparly R. *Irshadul-muluk ves-selatin* (Ankara, 1992, 627 p.).
12. Fazylov E.I. *Starouzbekskiy yazyk. Horezmiyskie pamyatniki 14 v.* [Old Uzbek language. Khorezm monuments of the 14th century] (Tashkent, 1971, 212 p.). [in Uzbek]
13. Zhubatova B.N., Aubakirova K.K. *Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bailanystary* [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule in Egypt] (Kazak universiteti, Almaty, 2019, 235 p.). [in Kazakh]
14. Aubakirova K.K. *Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13-15th Centuries and their Research Problems in Kazakhstan*, *Mediterranean Journal of Social Science and educational Research*, 5 (6), 575-581 (2015).
15. Inan A. *XIII-XIV Yuzyillarda Misirda Oguz-Turkmen ve Kipchak Lehcheleri ve Halis Turkche* [Oghuz-Turkmen and Kipchak Dialects and Turkish in Egypt in the 13-14th centuries] (Ankara, 1953, 53-717 p.).
16. Dasturli Islam zhauharlary. *Orta gasyrlarda (10-11 gg.) zhazylgan dini enbakter men shygarmalardan uzindiler zhinagy* [Pearls of traditional Islam. A collection of excerpts from religious works and works written in the Middle Ages (10-16th centuries)] (Astana, 2016, 392 p.). [in Kazakh]
17. Kuryshzhanuly A. *Mamluk qypshaqtarynyn tilinde zhazylgan bir eskertkish zhayynda* [About a monument written in the language of Mamluk Kipchaks], *Kone turki zhazularynyn zerttelui. Bugini men bolashagy. Dongelek ustel materialdary* [The study of ancient Turkic inscriptions. Present and future. Round table materials], (Astana, 2004, P. 17-21).

К.К. Аубакирова, А.А. Мустафаева

Кызылординский университет им. Кокшатау, Кызылорда, Казахстан

Проблемы исследования средневековых письменных памятников (XIII-XV вв.) религиозного содержания на мамлюкско-кыпчакском языке

Аннотация. В статье рассматривается степень изученности религиозно-дидактических памятников на мамлюкско-кыпчакском языке и обсуждаются проблемы, возникающие при изучении средневековых рукописей. Наряду с примерами принятой классификации в науке письменных памятников на кыпчакском языке, дается классификация трудов на мамлюкско-кыпчакском языке по содержанию. Впервые предпринимается попытка «централизовать» известные в науке мамлюкско-кыпчакские рукописи, дать им краткое научное описание, получить сведения по теологическим памятникам, а также сделать анализ степени изученности.

С целью возрождения наследия наших предков с тысячелетней историей, подвергнувшегося забвению в условиях нынешней глобализации, назрела необходимость переизучения истории нации путем поиска, приобретения и комплексного изучения средневековых рукописей, хранящих сведения по истории, культуре, религиям и религиозным верованиям нашего народа. Среди письменных памятников, представляющих собой достояние всего тюркского мира, особое место занимают мамлюкско-кыпчакские рукописи XIII-XV веков религиозного характера. Они представляют собой ценность как для египетского общества, так и являются ценным источником в изучении истории, культуры, языка, религии и религиозных верований тюркских народов в целом.

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, арабский язык, религиозно-дидактические рукописи, средневековые рукописи, традиционный ислам.

K.K. Aubakirova, A.A. Mustafayeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Problems of research of medieval written monuments (XIII-XV centuries) of religious content in the Mamluk-Kipchak language

Abstract. The article examines the degree of study of religious and didactic monuments in the Mamluk-Kipchak language and discusses the research problems of medieval manuscripts. Along with examples of the accepted classification of written monuments in the Kipchak language, the article presents a classification of works in the Mamluk-Kipchak language by content. For the first time, an attempt is made to centralize the well-known Mamluk-Kipchak manuscripts, to give them a brief scientific description, to obtain information on theological monuments, and also to analyze the degree of study.

In order to revive the heritage of our ancestors with a thousand-year history, which was forgotten in the context of current globalization, there is a need to re-study the history of the nation through the search, acquisition, and comprehensive study of medieval manuscripts that store information on the history, culture, religions and religious beliefs of our nation. Among the written monuments that are the heritage of the entire Turkic world, religious manuscripts in the Mamluk-Kipchak language of the 13-15th centuries occupy a special place. They are valuable both for Egyptian society and they are a valuable source in the study of the history, culture, language, religion, and beliefs of the Turkic peoples in general.

Keywords: Mamluk-Kipchak language, Arabic language, religious-didactic written monuments, medieval manuscripts, traditional Islam.

Авторлар туралы мәлімет:

Аубакирова Қ.Қ. – PhD, шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Айтеке Би көшесі 29А, Қазақстан.

Мустафаева А.А. – PhD, «Қорқыттану және өңір тарихы» зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Айтеке Би көшесі 29А, Қызылорда, Қазақстан.

Aubakirova K.K. – Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bie str., Kyzylorda, Kazakhstan.

Mustafayeva A.A. – Ph.D., leading scientific researcher of the research institute «Korkyt studies and History of the region», Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bie str., Kyzylorda, Kazakhstan.

М.Е. Мамышева
Ш.Б. Сейітова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: moldir_77777@mail.ru

Тарбағатай топонимдеріндегі атаулар семантикасы

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан облысына қарасты Тарбағатай ауданында кездесетін тарихи топонимдер қарастырылады. Қазақ топонимдік фольклор үлгілерінің ішінде Тарбағатай өңіріне қатысты аңыз-эпсаналар зерттеу нысанына алынып, олардағы жер атауларының мән-мағынасы, тарихи-танымдық бастаулары талданады. ХҮІІІ–ХІХ ғасырларда жазылған саяхатшылар еңбектеріндегі жер-су атауларына қатысты мысалдар дәйектемелер ретінде назарға алынады. Тарбағатай ауданының аумағында орналасқан елді мекендердің атауларының қойылуы топонимдік миф, аңыз, эпсана түрінде айтылып, ел жадында сақталып келгендігі мысалға келтіріліп, талдаулар жасалады. ХҮІІІ ғасырдағы Ресей зерттеушілерінің еңбектеріндегі Алтай мен Тарбағатай, Зайсан туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректерден мысалдар келтіріледі. Топонимдік аңыз, эпсаналарға жататын Асан қайғының жер туралы айтқан сындары, Толағай туралы аңыздарындағы ақпараттық-деректік мәліметтер жинақталады. Жүз томдық «Бабалар сөзі» жинағының топонимдік аңыздарға арналған томдарына кірген мәтіндер мысалға алынады. Ел аузындағы Толағай туралы аңыз нұсқалары салыстырылды, шығу тегі түсіндіріледі. Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде көп ұшырасатын Арғанаты атауына қатысты аңыздар жүйеленді. «Арғанаты» атауын зерттеу барысында М.Қашғари сөздігі, академик Ә.Қайдар мен ғалым А.Әбдрахманов, Т.Жанұзақтың талдаулары негізге алынды.

Кілт сөздер: топоним, фольклор, миф, аңыз, эпсана, этимология, ілкі баба.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102>

Кіріспе

Шығыс Қазақстан облысына қарасты Тарбағатай ауданы тарихи топонимдерге өте бай өңір екені белгілі. Топонимдердің көптігі Қазақстанның басқа да өңірлеріне қатысты. Қазақ топонимдері туралы айтылатын ауызша баяндар көне күндерден бүгінге дейін ел жадында сақталып келеді. Топонимдік фольклор үлгілерінің ішінде Тарбағатай өңіріне қатысты аңыз-эпсаналар да көптеп ұшырасады. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын Тарбағатай туралы фольклорлық туындылар-

дың жиһангездердің, зерттеушілердің назарларына іліккені ХҮІІІ–ХІХ ғасырларға тиесілі.

Тарбағатай ауданының аумағында орналасқан елді мекендердің атауларының қойылуы топонимдік миф, аңыз яки эпсана түрінде айтылып, ел жадында сақталған. Өзен-су атаулары, үлкенді-кішілі тау, сай, шоқы, т.б. атаулар туралы аңыз-эпсаналар өте көп. Солардың ішінде ең көп таралған Тарбағатай, Арғанаты, Толағай топонимдерін көне дәуірлерге жатқызуға болады.

Алтай мен Тарбағатай, Зайсан туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректер ХҮІІІ ға-

сырдағы Ресейлік зерттеушілер еңбектерінен кездеседі. Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин» деп жыр арнаған орыс ғалымы Г.Потаниннің жолжазбаларында да Қазақстанның шығыс бөлігіндегі осы мекендер туралы мәліметтер көптеп ұшырасады [1, 195-255]. Сондай-ақ Тарбағатай аумағындағы көне дәуір ескерткіштері туралы Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесі жазбаларында біраз ақпараттар келтірілген. Патшалық Ресей кезеңінде В.Никитин [2, 511], А.В.Адрианов [3, 77-79] сияқты авторлар өз жазбаларында Семей өңірінің көне ескерткіштері, олардың атаулары туралы мәліметтер береді. Қазіргі тіл білімінің ономастика саласында ел мен жер атауларын зерделеген еңбектер бірсыпыра.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тақырыпты қарастыруда топонимдік атаулар, олар туралы аңыздар қнысанға алынып, талдау, жинақтау, түсіндіру әдістеріне сүйене отырып, нақты ғылыми тұжырымдарға қол жеткізу мақсат етілді. Топонимдердің семантикасын талдауда структуралық әдіс ұстанымы негізге алынды.

Талқылау

Тарбағатай өңірінде елді мекен, шоқы, төбе, су, т.б. нысандар атаулары туралы аңыз әңгімелер қоры мол. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын бұл аймақ қаншама дәуірлерді, ұлы жорықтарды, шапқыншылықты, заманның алмағайып кезеңдерін басынан кешті.

Г.Потанин Тарбағатайдың шығысына сапарында жазылған жазбасында Тарбағатайдағы Сарышоқы, Қожыр, Жаман Арғанаты, Жақсы Арғанаты, Маңырақ, Терісайрық, Қызылшоқы, Қарашоқы, Китіңқара, Ласты, Қотанащы, Қандысу, т.б. мекендер аталып, олардың сипаттамалары беріледі.

«От выступа гранита на Коджуре Тарбагатай разделяется на две ветви – южную цен-

тральную и северную побочную, которая в разных местах носит следующие названия, начиная с запада: Кызыл-чоку, Кара-чоку и Киттын-гара, эти ветви образуют продольную долину в которой теперь р. Терс-айрык» [1, 214-215].

Осылайша Тарбағатай өңірінің табиғатын, өзіндік ерекшелігін сипаттай келе елді мекен атауларын, жер атауларын келтіріп өтеді. Бұл аталған жерлер күні бүгінге дейін қыстау, жайлау ретінде таныс.

Тарбағатай атауының шығуы туралы айтылатын пікірлердің көпшілігі бұл атау монғол тіліндегі «суырлы тау» деген мағынаны беретінін алға тартады. Суырлы тау туралы баяндар Тарабағатай туралы аңыздың бір нұсқасы. Осы бір тарихы тереңге тамыр тартатын өлкенің көне дәуірдегі тұрғыны Тарғытай болған екен. Әйгілі грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінің төртінші томында көшпенділердің мекені болған ұлы дала туралы айта келіп:

«Бұған дейін жан мекендемеген бұл елдің тұңғыш тұрғыны Тарғытай деген кісі болыпты» – деп жазған екен. Осы көне жазбаға сүйене отырып, кейбір зерттеушілер Тарбағатай атауын ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай есімімен байланыстырады.

Қазақ топонимдік аңыздарының бір нұсқасы былай дейді:

«Ертеде осы тауды қазақ жерін жаулап алған қалмақтар мекен етіпті. Бірақ түнделікте бұл жер дамылдауға, қоныс қылуға өте жайсыз екен. Қаптаған суыр түні бойы ащы дауыстарымен шаңқылдап маза бермепті. Қалмақтар суырды «тарбыға», ал тауды «тай» деп атайды екен. Сонан осы биікті «Суырлытау» яғни «Тарбағатай» деп атап кетеді. Таудың осы атауы күні бүгінге дейін сол қалпында сақталған» [4,241].

Тарбағатай атауы, кейбір зерттеушілердің айтуы бойынша, көне қытай деректерінде «Таргун», «Таргут» атауларымен кездеседі.

«Қазір біз жазып жүрген «Тарбағатай» бұрынғы «Тарғыбатайдың» соңғы орысшалаып өзгерген түрі. Тарихшылар Н.Аристов пен Қ.Халидтің «тарбага» дегенді «суыр» сөзінен шығаруы еш қисынға келмейді. Моңғол

тілі ешқашан үстем тілге ие болмаған және бұл өңірде моңғолдар өмір сүрмеген» деп жазады өнертанушы Ж.Берстен [5,10]. Сөйтіп ілкібаба Тарғытай есіміне байланыстыратын тұжырымға қолдау білдіреді.

Аңыз кейіпкеріне айналған Асан қайғы бамыз Желмаясын мініп, жер шалып, Жерұйықты іздегенде осы өлкеге де келген екен дейді. Сауыр тауына шығып, төмендегі жазыққа көз салып тұрып: «Айналасын тау қоршаған мына жазықтың үш есігі бар екен, төртіншісі болғанда жердің жұмағы болғандай екен» депті-мыс. Сауыр, Сайқан, Маңырақ, Тарбағатай таулары орналасқан елді мекеннің әрқайсысына қатысты айтылатын аңыз-әпсаналардың бірсыпырасы тарихи оқиғалармен байланысты болып келеді.

Тарбағатай ауданы аумағындағы барынша танымал фольклор үлгілері Арғанаты жотасы мен Толағай тауына қатысты. Толағай туралы аңыз Қазақстанның біраз өңірлерінде кездеседі. Жалпы, Шығыс Қазақстанда Толағай атымен аталатын екі нысан бар. Біреуі – Тарбағатай ауданы Ақжар ауылына жақын, екіншісі – Көкпекті ауылының аумағында орналасқан.

Толағай туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиясында «Ақмола облысы Ақкөл ауданында орналасқан шоқы» деген мәлімет беріледі [6, 422]. Екінші келтірілген мәліметте «Толағай – халық аңызы. Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданындағы тау атауына байланысты туындаған бұл аңызда Саржан деген аңшының ұлы Толағайдың ертегі желісіндегідей сағат санап өсуі, төрт жасында нағыз батырға айналып, жетіге келгенде белдесуге шақ келер адам таппауы, еліне жұт келгенде ешқашан құрғақшылықты көрмеген Тарбағатайды тауып, оны арқасына салып кері қайтқаны...» деп, ары қарай аңыз желісі бойынша туған жерге тауды жеткізіп, өзінің мерт болған баяны келтіріледі [6, 422].

Жүз томдық «Бабалар сөзінің» топонимдік аңыздарға арналған сексенінші томында Толағай туралы аңыздың екі нұсқасы берілген.

Бірінші нұсқасы: Бұрынғы өткен заманда апайтөс Арқаның бел ортасында бір қауымдық

жұрт өмір сүріпті. Жағалары жайлауда, жандары рахатта тамаша ғұмыр кешкен. Шұрайлы жерден қоныс алған малға да, жанға да бай өлкенің тұрғындарында: «Бізде барлығы да бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын батырымыз болса екен»,—деген бір ғана армандары болыпты. Күндердің күнінде бір отбасында алтын айдарлы алып бала дүниеге келіп, ел-жұрты болып үлкен той жасайды. Сол нәресте жыл санап емес, күн санап ержете бастайды. Туған-туысқандары да көркейіп келе жатқан баланы өз атымен атамай көз тимесін деп, Толағай дейтін болыпты. Сөйтіп баланың аты Толағай ата-нып кетеді. Күндердің бір күнінде жер қуаңшылық тартып, жаңбыр болмай, ел күйзеліске ұшырайды. Халықтың басына түскен ауыртпалық Толағайды да қатты мазалапты. Сонан бері Толағай Дана деген қарт ақсақалға барып, ақыл сұрапты. Сонда қарт айтқан екен:

– Қарағым Толағай, біздің жеріміз жазық, бұлт үйіріліп тоқтайтын тауы жоқ. Жаңбырдың болмауы сол себептен, – дейді. Толағай айтқан екен:

– Ата, сіз рұқсат етсеңіз, мен барып бір жерден тауды арқалап алып келсем болмай ма? – дейді. Сонда қарт айтқан екен:

– Шырағым Толағай, елді ойлап егіліп тұрсың-ау! Тау арқалап әкелу оңай болмас, дегенмен ондай талабың болса, оң-түстік өлкеде Алатау деп аталатын алып таулардың ақсақалы бар, рұқсатты сонан сұрарсың, –деп батасын береді. Сөйтіп, тауды арқалап әкелуге сайланған Толағай сапарға шығыпты. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Бір күндері Ақ басты Алатауға жетіп, «Ассалау-магалайкум» деп сәлем беріпті, өзінің талап-тілегін айтыпты. Маңғаз Алатау талапты ерге зор қошемет көрсетіп, етегінде орналасқан бала тауды Толағайға арқалатып қоя береді. Алғашқыда аяғын ширақ басқанымен иығына түскен салмақ еңсесін езіп, бірте-бірте әлсірете бастайды. Арада көп уақыттар өтеді. Арқасында тау, әлсіреген, қансыраған Толағай елінің шетіне іліге бере тізесі бүгіліп, құлап түседі де ұйқыға кетеді. Арқасындағы тау болса батыр жігітінің үстінен басып қалыпты. Сонан сол Толағай күні бүгінге дейін тау астында ұйықтап жатыр дейді. Ал жаңағы Бала тауды ел «Толағай» деп атап кетіпті» [4, 249].

Бұл аңыз Тарбағатай ауданы Ақжар ауылының маңында орналасқан Толағай тауы туралы. Алатауға барып, сол таудың оқшау тұрған біреуін арқалап елге жеткен батыр баланың ерен ерлігін баян қылатын бұл аңыз Ө.Тәжібаевтің «Толағай туралы аңыз» дастанына арқау болған.

Толағай туралы аңыздың тағы бір нұсқасында Толағай тау деп көрсетіледі.

Екінші нұсқасы: «Бұрынғы заманда бір үлкен алып бар екен. Бұл алыптың екі баласы болыпты. Кіші баласы Ертістің суына шомылып жүріп суға кетіпті. Алып үлкен баласымен қанша дамыл таппай қиналып іздесе де, баласының сүйегін таба алмапты. Сонда Алып Ертісті бөгеуге ойлап, баласын ертіп алып Тарбағатай тауларына келіпті. Бұл тауларда бұлар Толағайды иығына көтеріп өздерінің ойлағанын орнына келтіруге Ертіске қарай жүріпті. Жол үстінде бұлар Қалба тауының етегіндегі өздерінің үйлеріне қонуга тоқтапты. Әкесі баласына айтыпты: «Бүгін сен жалғыз жат. Қатыныңмен жолықпа», – деп. Баласы әкесінің өсиетін тыңдамаған себептен таңертең әкесіне қолғабыс қыла алмай Толағайды Ертіске шейін апара алмапты. Әкесі қайғыланып Толағайды Қалба тауларында тастап кетіпті» [4, 249].

Бұл нұсқада айтылатын Толағай тауы қазіргі Самар ауданына қарасты Көкпекті елді мекеніне жақын орналасқан.

Толағай сөзінің этимологиясы туралы түрлі пікірлер айтылған. Монғол тілінде «толгой» – бас сөзінен метафора тәсілімен жасалған ороним екені дәлелденген [7, 1463]. Бірсыпыра сөздіктерде бұл термин «таудың басы» деген мағынада қолданылатындығы көрсетіледі [8, 555]. Тілші ғалым Б.Бияров «Толағай тауы тек жұмыр, домалақ, ақ тастардан тұратын тауларға ғана тән болып келеді. Жұмыр, домалақ, ақ тастарды адамның бас сүйегіне ұқсату-дан туған ороним екені даусыз» дейді [9, 63].

Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде көп ұшырасатыны – Арғанаты туралы аңыздар. Жалпы, Арғанаты атымен аталатын тау қазақ даласында үшеу. Біреуі – Балқаш-Алакөл маңындағы ұсақ шоқылы тау; екіншісі – Ұлытаудағы Үлкен Арғанаты және кіші

Арғанаты деп аталатын қос тау; үшіншісі – қазіргі Тарбағатай ауданы Құйған ауылының батысына қарай орналасқан, Шет Ласты өзенінен шығыстан батысқа қарай созыла жатқан тау сілемдері. Бұл Арғанаты жақсы Арғанаты және Жаман Арғанаты деп аталады. Жергілікті тұрғындар Басқы Арғанаты, Ортаңғы Арғанаты, аяққы Арғанаты деп те атайды. Әйгілі ақын, композитор-әнші Естай Беркімбайұлының: «Ертістің арғы жағы Арғанаты», Әрімжан Жанұзақұлының «Жерім бар аталатын Арғанаты» деп жырға қосқандары осы Жақсы және Жаман Арғанаты таулары. Бір қызығы – осы жақсы Арғанаты атауымен аталатын тау сілемі Орталық Қазақстан территориясында орналасқан Ұлытауда да бар. «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты кітапта «Арғанаты (Ұлытау жүйелеріндегі таулы шоқылардың аты)... Күйтіңқара (Тарбағатайдағы бір шоқының аты)», т.б. бірсыпыра атауларды Алтай дәуіріндегі топонимдерге жатқызады [10, 78]. Бұл кітапта, сондай-ақ, Г.Потанин жолжазбасында айтылатын Китіңқара атауы туралы да тілдік түсініктеме берілген. Онда Китіңқара – Күйтіңқара делініп, былайша сипатталады: «Күйтіңқара – Тарбағатайдағы шоқының, Жоңғар Алатауының оңтүстік беткейіндегі бір таудың аты. Атау екі компоненттен жасалған: монғолша: хуйтэн – суық+түркі-монғол тілдерінде қара/хара – «тау» [24, 79]. «Қара» сөзінің түп-төркіні тым ертеде, көне замандарда жатқанын, таулар «қара» деп аталғанын ескерте отырып, «бұл ороним Суықбел, Салқынбел типінде жасалған атау» деп тұжырымдайды [10, 80].

Зерттеу нәтижесі

М.Қашғари сөздігіне сүйенсек, Арғанаты тау сілемінің атауы «арғу» және «қанат» деген сөздің бірігуінен шыққан [11, 157 б.]. «Арғу» сөзі екі таудың арасы деген мағына береді. Кейбір ғалымдар монғолдың «аргаль» – арқар деген сөзінен шығып, «аргалинты» – арқарлы мағынасын береді деген тұжырым жасайды [12, 755].

Академик ғалым Ө.Қайдар талдауына сүйенсек: «Арғанаты атауының бірінші сыңарын-

дағы *арған* (*арқан, арга*) сөзі «тау қыраттары, сілемі, тізбегі» деген мағыналы сөз болса, ал екінші құрамындағы *-ат* қосымшасы – көне түркі дәуіріне тән көптік жалғау көрсеткіші. Ал атау соңындағы *-ы* кейінгі кездерде қосылған қосымша. Демек, Арғанаты – «бір-бірімен жалғасқан тау тізбектері, қырат-жоталар, тау сілемдері» деген мағынаға жуық» [13, 168].

Ал, А.Әбдрахмановтың бұл атауды талдауына назар салсақ, ол былай дейді: «Қазақстандағы Тарбағатай, Ұлытау жүйелеріндегі және Талдықорған облысындағы таулы шоқылардың аты. Атаудың түбірі *арғана* сөзі көне алтай заманындағы «*арқар*», «*тау ешкі*» ұғымын білдіріп, кейін монғол тілінде *арғал*, ал түркі тілдеріне *арқар* түріне көшсе керек. Ал *-ты* жұрнағы осы заттың бар екенін білдіретін туынды сын есім жасайтын жұрнақ» [14, 39].

Ғалым Т.Жанұзақ былайша тұжырымдайды: «Бұл тым көне атау, оның бірінші сыңары көне орал-алтай, түркі-монғол тілдеріне тән *ар* «өзен» болса, екінші сыңарындағы *ған* да сол көне тіл бірлестігіне тән *хан//кан//кен* «өзен», «*су*» сөзінің тіліміздегі фонетикалық нұсқасы екені даусыз. Ал ол атаудың үшінші сыңарындағы *-ат* сол тілдердің көне көптік жалғау көрсеткіші, ал сөз соңындағы *жуан* дауысты *-ы* қазақ тіліне тән тәуелдік жалғауының көрсеткіші. Демек, Арғанаты «өзен-өзен, көп өзендер, сулар» дегенді білдірсе керек. Соған қарағанда Арғанаты тауының сай-салаларында ерте замандарда бірнеше өзен аққаны байқалады» [15, 41].

Арғанаты атауы туралы бұл түсініктеме-лер аталған таудың сипатына, орналасуына қарай қисынды. Ә.Қайдар түсіндіруіндегі таулар тізбегі немесе тау сілемдері, қырат-жоталар түгелімен Арғанаты тауының болмысын танытады. Ал, А.Әбдрахмановтың түсіндіруі бұл тауды жайлаған арқарға қатысты делініп, ол да шындыққа жақын келеді. Т.Жанұзақов талдауы да бұл атаудың мағынасын қисынды түрде түсіндіруге негізделген. Бұдан шығаратын біздің қорытындымыз – атаудың тым көне дәуіргерге тән екендігі, уақыт өткен сайын көмескіленуі.

Тарбағатай ауданының территориясында орналасқан Арғанаты тауы туралы аңызда жылқысын қыстан қонды шығаруды ойлаған бір бай қатар созылып жатқан екі тау сілеміне екі жылқыны қалдырып кетеді. Көктем шыға келіп қараса, бір тау сілеміндегі жылқы қонданып, күйлі шығыпты да, екінші тау сілеміндегі жылқы арық, көтерем болып шыққан екен. Содан бері жылқы күйлі шыққан сілемін «Жақсы Арғанаты», көтерем болып шыққан сілемін «Жаман Арғанаты» деп атап кетіпті деседі. Арғанаты – арыған ат деген сөзден шыққан делінеді.

Таудың Арғанаты атауының қойылуы туралы ел аузындағы аңыздардың бірінде арқары көп болғандықтан «Арқарлы тау» деп аталғаны айтылады.

Жақсы Арғанаты – Тарбағатай тау сілемдерінің солтүстік батыс бөлігінде, Жалаңаш және Тымырсық өзендерінің арасында орналасқан тау. Ал осы таумен аттас Ұлытаудағы жақсы Арғанаты туралы айтсақ, мына мәліметті келтіруге болады: «Арғанаты (Жақсы Арғанаты) таулары Ұлытау тауынан солтүстікке қарай 50 км жерде орналасқан кішірек аласа таулы сілем... Кейбір ғалымдар таудың аты қазақ тайпаларының ең ірісі – арғын (атау арғын және ата екі сөздің қысқартылуынан, яғни «арғындар атасы» дегеннен пайда болған деген теория бар) атауымен байланысты деп есептейді. Кейбіреулер осы тауларды (бәлкім, жергілікті шыңдардың бірі болар) арғындар қандай бір мистикалық аңыздағы арғы аталары ретінде қабылдауы мүмкін деп айтады» [16, 73].

Тағы бір дерек: Ұлытаудың солтүстік қанатының жалғасы Арғанаты (арқа + қанаты) деп аталады да, сөздің тура мағынасында «солтүстік қанат», яғни Ұлытаудың солтүстік жалғасы деген ұғымды білдіреді. Өз кезегінде, Арғанаты таулары екіге бөлінеді. Оның оңтүстік бөлігі Жақсы Арғанаты (шуақты оңтүстік) және солтүстік Жаман Арғанаты деп аталады (қолайсыз беті)» [17, 504].

Археолог ғалымдар Тарбағатай ауданы Құйған ауылының солтүстік батысында орналасқан Арғанаты тау сілемдерінің Жаман Арғанаты атанған саласына жасалған барлау-

лар нәтижесінде екі қорымды анықтаған. Бұл қорымдар маңында ежелгі қоныстар болғаны анықталып, зерттеулер жүргізілуде. Он екі қорғандардан тұратын көне ескерткіш ерте темір дәуіріне тән екені анықталған.

Арғанаты, Толағай атауларының қазақ даласында көп кездесуі және қазіргі қолданыстағы сөздер емес екендігі ғалымдар айтқандай, бұл атаулардың тым көне дәуірлерге тән атау екенін аңғартады.

Құндылығы

Зерттеу нәтижелерін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша білім алушыларға дәріске қосымша ретінде және топонимге қатысты зерттеулерде пайдалануға болады.

Қорытынды

Тарбағатай – тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын тау екені, оған сақ-ғұн дәуірінен жеткен көмбелер дәлел болатыны ғылыми зерттеулерде көп айтылып келеді. Біз мысалға алған топонимдер сол көне дәуірлерге тән екенін бағамдауға болады. Ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай, қытай жазбаларындағы деректер, тау көтерген Толағай туралы аңыз, Арғанаты атауының шығуына қатысты баяндардың әрқилылығы осыған мегзейді. Ел мен жерге қатысты топонимдік аңыздар қатарында Тарбағатай, Толағай, Арғанаты атаулары туралы әңгімелер мифтік, көнелік белгілері басым фольклорлық топоним үлгілеріне жатады.

Әдебиеттер тізімі

1. Поездка по восточному Тарбагатаю летом 1864 г. Карла Струве и Григория Потанина. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. - Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 с.
2. Никитин В. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия Археологической комиссии. Вып. 2. СПб, 1902.
3. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая // Известия археологической комиссии. Вып. 62. - СПб, 1916.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.80: Топонимдік аңыздар. Астана: «Фолиант», 2011. – 416 б.
5. Тарихқа толы Тарбағатай – IV. / Құраст: Е.Қ. Оралбай. - Алматы: «Мерей» баспасы, 2019. – 274 б.
6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2006. – 704 б.
7. Базылхан Б. Монгол-казах толь (Монғолша-қазақша сөздік). Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
8. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - Москва: Мысль, 1984. – 653с.
9. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
10. Әбдірахманов А. Орталық Қазақстан топонимдерінің стратиграфиясы бойынша этимологиялық зерттеулер (лексикалық қабаттар) // Кітапта: Орталық Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы: «Ғылым», 1989. – 256 б.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық. - Алматы: ХАНТ, 1997. – 528 б.
12. Жеріңнің аты – Еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. -Алматы: «АрунаLtd» ЖШС, 2006. – 808 б.
13. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.
14. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 238 б.
15. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. - Алматы: «Дайк Пресс», 2007. – 532 б.
16. Шуптар В.В. Ұлытау: туристік жол көрсеткіші. - Қарағанды: «Авалон» тарихи-географиялық қоғамы, 2016. – 100 б.

17. Алтайдан Каспийге дейін. Қазақстанның табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштері мен көрнекті орындарының атласы. 3 томдық. Том 1. -Алматы: «Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми зерттеу институты», 2011. – 584 б.

References

1. Poyezdka po vostochnomu Tarbagatayu letom 1864 g. Karla Struve i Grigoriya Potanina. Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh [A trip to eastern Tarbagatai in the summer of 1864 by Karl Struve and Grigory Potanin. Selected works in three volumes] (NPF «ЕКО», Pavlodar, 2005, 550 p.).
2. Nikitin V. Kratkoe opisaniye pamyatnikov drevnosti Semipalatinskoy oblasti [A brief description of the ancient monuments of Semipalatinsk region], Izvestiya Arkheologicheskoy komissii [News of the Archaeological Commission], Is. 2. (Saint-Petersburg, 1902).
3. Adrianov A.V. K arkheologii Zapadnogo Altaya [Towards the Archaeology of the Western Altai], Izvestiya Arkheologicheskoy komissii [News of the Archaeological Commission]. Is. 62 (Saint-Petersburg, 1916).
4. Babalar sozi: Juztomduk. Toponimdik anyzdar [Instructions of the ancestors. Toponymic legends]. Vol.80 ("Foliant", Astana, 2011, 416 p.).
5. Tarikhka toly Tarbagatay - IV [Tarbagatai full of history – IV]. Comp: E.K. Oralbay («Merey, Almaty, 2019, 274 p.).
6. Kazakstan. Ulttyk jenciklopedija [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Vol. 8 (The main editorial office of the Kazakh Encyclopedia, Almaty, 2006, 704 p.).
7. Bazylyhan B. Mongol-kazakh tol [Mongolian-Kazakh dictionary]. (Wlaanbaatar-Olgıy, 1984, 885 p.).
8. Murzayev E.M. Slovar' narodnykh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms] (Mysl', Moscow, 1984, 653 p.).
9. Biyarov B. Kazakh toponimderinin tiptik ulgileri [Typical examples of Kazakh toponyms] [Sh. Shayakhmetov Language Development Center Astana, 2013, 432 p.].
10. Abdyrakhmanov A. Ortalyk Kazakhstan toponimderinin stratigrafiyasy boiynsha etimologiyalik zertteuler (leksikalyk kabattar) [Etymological studies on the stratigraphy of toponyms of central Kazakhstan (lexical layers)], Ortalyk Kazakhstannyn jer-su attary [Names of toponyms of Central Kazakhstan] («Gilim», Almaty, 1989, 256 p.).
11. Kashkari M. Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language (Diواني lugat-it-Turkish)]. 3 volumes (XANT, Almaty, 1997, 528 p.).
12. Zherinnin aty – Elinniң haty. Jenciklopedijalyk anyktamalyk [The name of your land is the letter of your country. Encyclopedic reference] («ArunaLtd», Almaty, 2006, 808 p.).
13. Kaidar A. Gylymdagy gumir. Kazakh tili etimologiyasinin gilimi-teoriyalik negizderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] («Sardar», Almaty, 2014, 256 p.).
14. Abdyrakhmanov A. Toponimika jane etimologiya [Toponymy and etymology] (S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 2010, 238 p.).
15. Zhanuzakov T. Kazakh onomastikasy. Ataular syry Kazakh onomastics. Secrets of naming («Dayk Press», Almaty, 2007, 532 p.).
16. Shuptar V.V. Ulytau: turistik jol korsetkishi [Ulytau. Tourist road indicators] (Historical and Geographical Society "Avalon", Karagandy, 2016, 100 p.).
17. Altaydan Kaspiyge deyin. Kazakhstannin tabigi, tarixi zhane madeni eskertkishti men kornekti oryndarynyn atlası [From Altai to the Caspian Sea. Atlas of natural, historical and cultural monuments and outstanding localities of Kazakhstan]. 3 volumes. Vol. 1. (Kazakh Research Institute on the Problems of Cultural Heritage of Nomads, Almaty, 2011, 584 p.).

M.E. Mamysheva, S.B. Seitova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Semantics of Tarbagatai toponyms

Abstract. The article considers the historical toponyms in the Tarbagatai district of the East Kazakhstan region. The legends of the Tarbagatai region in the Kazakh toponymic folklore are studied, and the meanings,

historical and cognitive origins of toponyms are analyzed. The toponyms in the works of travelers of the XVIII-XIX centuries are considered. The settlement names on the territory of the Tarbagatai region have the form of toponymic myths and legends preserved in the memory of the people. The examples are given from the first paper documents about Altai, Tarbagatai and Zaisan in the Russian researchers' works of the XVIII century. The information and data in the toponymic legends of Asan kaigy and legends about Tolagay have been collected. The texts about toponymic legends included in the 100-volume collection "Babalar sozi" (Words of the Ancestors). The folk versions of the legend about Tolagay are compared and the origin is explained. The most common legends associated with the place name "Arganaty" among the toponymic legends of Tarbagatai have been systematized. The study of the toponym "Arganaty" is based on M. Kashgari's dictionary, and the analysis of academician A. Kaidar, scientists A. Abdrakhmanov and T. Zhanuzak.

Keywords: toponym, folklore, myth, legend, etymology, ancestors.

М.Е. Мамышева, Ш.Б. Сейтова

Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, Семей

Семантика топонимов Тарбағатай

Аннотация. В статье рассматриваются исторические топонимы Тарбағатайского района Восточно-Казахстанской области. В качестве объекта исследования выступают такие образцы казахского топонимического фольклора, как легенды, связанные с районом Тарбағатай, анализируются смысл и когнитивно-исторические истоки названий мест данного региона. Материалом послужили наименования местностей и водных объектов, встречающиеся в трудах путешественников XVIII-XIX веков. Произведен анализ примеров того, как сохранившиеся в памяти народа топонимические легенды и мифы закрепились в виде названий населенных пунктов Тарбағатайского района. Приводятся топонимо-этнографические сведения об Алтае, Тарбағатае и Зайсане из трудов российских исследователей XVIII века, впервые зафиксированные в письменных источниках. Собраны справочно-этимологические сведения из легенд о Толагае, размышлений о земле Асана Кайгы, которые относятся к жанру топонимических легенд. В качестве примеров взяты тексты из разделов 100-томного сборника «Бабалар сөзі» («Слова предков»), посвященных топонимическим легендам. Сравниваются версии сохранившейся в устах народа легенды о Толагае, разъясняется история ее появления. Систематизированы легенды, связанные с названием Арганаты, часто встречающимся в топонимических легендах Тарбағатай. В процессе исследования этимологии названия «Арганаты» были использованы словарь М.Кашгари, труды А.Кайдара, А.Абдрахманова, Т.Жанузака.

Ключевые слова: топоним, фольклор, миф, легенда, этимология, первоисточник.

Авторлар туралы мәлімет:

Мамышева М.Е. – Alikhan Bokeikhan University, Семей, Kazakhstan.

Сейтова Ш.Б. – филология ғылымдарының докторы, Alikhan Bokeikhan University, Мәңгілік ел көш., 11, Семей, Қазақстан,

Mamysheva M.E. – Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Seitova S.B. – Doctor of philology, professor, Mangilik el st. 11, Semey, Kazakhstan.

С.Қ. Құлманов*, А.Ә. Жаңабекова
Н.М. Әшімбаева, А.З. Бисенғали
Н.Қ. Шүленбаев, Б.Қ. Қордабай

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
Байланыс үшін автор: k.k.sarsen@mail.ru

Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері

Аңдатпа. Мақалада тіл біліміндегі корпус жасау ісінің тарихына қысқаша шолу жасалып, корпусстық лингвистика ғылымына сипаттама беріледі, морфологиялық белгіленімге қойылатын теориялық және практикалық міндеттер мен талаптар көрсетіледі.

Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою алғашында қолмен жасалды. Мысал ретінде алынған сөйлемдегі жеке сөздерге жасалған морфологиялық талдаудың негізгі принциптеріне, қойылған белгіленімдерге түсініктеме берілді. Морфологиялық талдау, негізінен, мәнмәтінге байланыссыз жасалатыны белгілі. Мақалада сөз таптарының морфологиялық құрылымдарын талдау мен оларға белгіленімдер қоюда кездескен негізгі ерекшеліктер жеке-жеке көрсетіледі.

Сөздердің морфологиялық құрамын автоматты түрде ажырату компьютер жадына бірнеше сатылы шарттардың орындалуы арқылы іске асады. Олар: 1) сөздердің морфологиялық құрылымын ажырату (түбір сөз, қосымшалар); 2) компьютер жадына алдын ала дайындалған қосымшалардың тізімі мен шартты белгілерін енгізу; 3) компьютер жадына тілдің әртүрлі стилін қамтитын, морфологиялық белгіленім қойылған электронды пішіндегі мәтіндерді енгізу. Бұдан кейін компьютерлік бағдарлама арқылы мынадай жұмыстар орындалады: а) сөз табы қойылмаған кейбір сөздерге белгіленімдер қою; ә) реестр сөздерді тізімдеу, өңдеу барысында оларға сөз таптарын қоюда кеткен кейбір қателерді қолмен жөндеу; б) реестр сөздер тізіміндегі бір сөз табына қатысты омоним сөздердің бірін ғана қалдыру; в) сөзжасамдық жұрнақтар мен форма тудырушы жұрнақтардың аражігін ажырату.

Мәтіндер корпусын құрастыруға арналған компьютерлік бағдарламаны жасаудың мынадай инженерлік-лингвистикалық және техникалық проблемаларын атауға болады:

- корпусқа енгізілген мәтіндерді морфологиялық талдау принциптері жаңадан жасалып отырғандықтан, әрі қарай жетілдіруді талап етеді;
- морфологиялық белгіленім қоюда тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты шартты түрде алынған белгілер қолданылатындықтан, компьютерлік бағдарлама жасау барысында олар да өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: корпус, корпусстық лингвистика, мәтін, морфология, шартты белгі, белгіленім, компьютерлік программа

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-103-113>

Кіріспе

Тіл білімінде корпус жасау ісі 1960 жылғы Лондон университетінің колледжінде Р. Квирктың ғылыми жетекшілігімен «Обзор употребления английского языка» жобасы аясында алғашқы ауызша тіл корпусы болып табылатын ағылшын тілінің Лондон-Лунд (The London-Lund Corpus) корпусының бастау алады [1].

1963 жылы АҚШ-та пайда болған У. Нельсон Фрэнсис пен Г. Кучера (Браун университетінің лингвистика кафедрасы, Род-Айленд, АҚШ) әзірлеген көлемі 1 млн. сөзқолданыстан тұратын Браун корпусының (The Brown Standard Corpus of American English) құрамына әрбірі 2 мың сөзқолданысқа тең 500 мәтін қамтылды [2; 3]. 1990 жылдары Браун корпусы кеңейтіліп, Ланкастер-Осло/Берген (LOB), Браун корпусының британдық ағылшын нұсқасы, сондай-ақ Frown және FLOB, Brown және LOB баламалары жасалып, оларға арналған ақпараттық нұсқаулықтар шығарылды [4; 5]. Осы кездерде тілдік зерттеулердің басым бөлігі компьютерленген мәтіндік корпусстарға лингвистикалық талдау жүргізуге бағытталды. Осыған байланысты «корпустық лингвистика» саласының зерттеу нәтижесі тілдік зерттеулерге тәжірибе жүргізу ісінде, сондай-ақ сөздік әзірлеу, грамматикалар мен оқу құралдарын жазуда кеңінен қолданылып отыр [6; 7].

Корпустық лингвистика тіл ғылымының математикалық лингвистика, дискурстік анализ және лексикография салаларымен тығыз байланыста дамып келеді. Сондықтан, бір жағынан, мәтіндер корпусын жасау корпустық лингвистика қызметінің нәтижесі болса, екінші жағынан, лингвистиканың басқа салаларында жүргізілетін зерттеулерге эмпирикалық материал бола алады. Осыған байланысты корпустық лингвистиканың жетістіктері, бір жағынан, қазақ тіл білімінде тілші ғалымдарға зерттеуге қажетті тілдік материалды тез тауып алып, оларды өңдеуде тиімді мүмкіндік берсе, екінші жағынан, корпус мемлекеттік тілді үйрену мен үйрету ісінде тіл үйренушілерге де, тілді оқытушыларға да,

тіпті көпшіліктің күнделікті қарым-қатынас жасау барысында қажетті қазақ сөзінің бүкіл «лингвистикалық сипаттамасын» табуға, оны меңгеруге таптырмас құрал саналады.

Зерттеудің әдістемесі

Мақалада корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою принциптеріне қатысты *лингвистикалық материалды электронды пішінге келтіру, сәйкестендіру* (идентификациялау), лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда және пайдаланушыға қажетті лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпаратты жылдам тауып алуға мүмкіндік беретін «Іздеу» жүйесі интерфейсін жетілдіруде *компьютерлік-бағдарламалық* әдістер, отандық корпустық лингвистика ғылыми пәнінің мазмұнын корпус әзірлеу барысында жинақталған теориялық және практикалық жаңа білімдер жүйесімен толықтыруда *сипаттамалы әдістер*, сондай-ақ корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық талдау жасау барысында құрылымдық (морфологиялық) талдау әдісі кеңінен қолданылды.

Талқылау

Корпустық лингвистика саласындағы көрнекті ғалым В.П. Захаров «лингвистикалық корпус» терминіне: «Под названием лингвистический, или языковой, корпус текстов понимается большой, представленный в электронном виде, унифицированный, структурированный, размеченный, филологический компетентный массив языковых данных, предназначенный для решения конкретных лингвистических задач» [7, 3-б.] деген анықтама береді. Яғни корпус – мәтіндердің электронды пішінге келтірілген жинағы, ал оның қызметі осы мәтіндер жинағын зерттеу жүргізуге пайдалануға, тіпті күнделікті қарым-қатынас барысында қажетін өтеуге бағытталады.

Тіл білімінде лингвистикалық корпусстар төмендегідей топтарға бөлініп қарастырылады:

І. Құрылымдық дәрежесіне қарай: 1) электрондық архив (сыртқы есте сақтау таспадағы

өңделмеген мәтіндер); 2) электрондық кітапхана (өңделген пішіндегі мәтіндер); 3) мәтіндер корпусы (мәтіндердің стандартталған, өңделген және әр пәндік саланы бейнелейтін жиынтығы).

II. Тілдердің қамтылу санына қарай: 1) біртілді; 2) екітілді; 3) көптілді.

III. Қолдану тәсіліне қарай: 1) зерттеу корпустары (көбінесе тілдік жүйелер қызметінің әртүрлі аспектілерін зерттеуге арналған); 2) иллюстративтік (көрнекілік) корпусстар (олар зерттеу жүргізілгеннен кейін ғана құрылады; бұл корпусстардың мақсаты – алынған нәтижелерді растау және негіздеу).

IV. Динамикалық сипатына қарай: 1) тілдік жүйенің белгілі қалпын бейнелейтін статикалық корпусстар; 2) динамикалық (мониторлық) корпусстар.

V. Индекстеуге қатысты: 1) белгіленбеген жай корпусстар; 2) белгіленген (аннотацияланған, мазмұнданған) корпусстар. Қазіргі кездегі корпусстар тек аннотацияланған болып келеді, себебі тек белгіленген корпусстардан ғана қажетті ақпаратты іздестіруге, пайдалануға мүмкіндік бар.

VI. Тіл формасына (түрпатына) қарай: 1) жазба түрдегі корпусстар; 2) сөйлеу түріндегі (фонетикалық) корпусстар. [8, 175-179-бб.].

Профессор А.Жұбанов корпусстық лингвистика әдістері ішінен мынадай төрт топты жеке бөліп көрсетеді: 1) филологиялық әдістер; 2) теориялық-лингвистикалық әдістер; 3) математикалық (статистикалық) әдістер; 4) ақпараттық технологиялардың әдістері [8, 176-б.]. Ғалым бірінші топқа жанрға, мәтін авторларына, мәтіндердің жанрлық сипатына және т.б. мәселелерге қатысты әдістерді, екінші топқа – мәтін таңдаудың және корпусстағы лингвистикалық ақпараттың берілуінің жалпы және жеке лингвистикалық тәсілдерді, үшіншісіне таңдама мәтіндердің санына, оның репрезентативтілігін (тұлғалылығын) қамтамасыз ету аспектілеріне қатысты математикалық статистиканың әдістерін, төртінші топқа корпус деректерін компьютерге енгізу және оны өңдеу іс-әрекеттерін қамтамасыз ететін ақпараттану әдістерін жатқызады [8, 177-б.].

Қазіргі кезде қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың жалпы лингвистикалық теори-

ялық және практикалық [8] проблемаларына, мәтіндерге әртүрлі белгіленімдер қою және оны автоматтандыру [9; 10; 11], сөзформаларды автоматты талдау алгоритмін әзірлеу [12] және т.б. мәселелерге арналған ғылыми зерттеулердің нәтижелері жарық көрді.

Нәтижелер

Корпус әртүрлі стильден алынған сөз, сөзтіркес, сөйлем немесе толық мәтіндер жиынтығынан тұрады және осы мәтіндердегі әрбір тілдік бірліктің лингвистикалық сипаттамасы жасалады. Мұндай лингвистикалық сипаттама «аннотациялау» деп аталады. «Аннотациялау» тілдік бірлікке шартты белгілер арқылы берілетін «қысқаша мазмұн» болып табылады. Мұндай шартты белгілер қазақ тілінде «белгіленім» (А.Жұбанов) деген терминмен аталады.

Филология ғылымдарының докторы А. Жаңабекова тілдік корпус жасауда, яғни грамматикалық белгі қоюда мынадай мәселелерге назар аудару керек деп көрсетеді: «1) Шартты белгілер қою жағын ойластыру; 2) Грамматикалық белгілерді таңдау; 3) Белгіні контекст бойынша қоямыз ба, әлде жүйедегі барлық грамматикалық белгілерді қамтимыз ба, осы мәселенің басын ашып алу; 4) Мәтіндегі сөздерді бөлшектеуде олардың синтагмалық байланысын сақтап отырамыз ба, әлде әрбір сөздің формасын парадигматикалық қатарға түсіріп, жеке-жеке аламыз ба, осыны анықтап алу (мысалы, «барын салды» деген тіркесті екі форма түрінде бөлек-бөлек қараймыз ба, әлде бірге күрделі етістік ретінде аламыз ба?) және т.б.» [9, 45-б.]. Біздіңше, біріншіден, әрбір сөз табына қойылатын халықаралық белгілер бар. Алайда олар шартты түрде болғандықтан, біз сөз таптарына тіліміздің сипатына сәйкес белгі қоюымыз қажет, екіншіден, әртүрлі сөз таптарының грамматикалық формаларын біршама толық қамту үшін аталған шартты белгілерге қосымша белгі қоюымыз керек, ал үшінші және төртінші мәселе, негізінен, тілдік деректерді талдау әдісіне байланысты қойылуы керек; тілдік бірліктерге морфологиялық талдау жасалатын болса, олар (тілдік бірліктер) мән-

мәтіннен тыс, жеке-жеке алынып талданады, ал синтаксистік және семантикалық талдауда міндетті түрде мәнмәтін ескеріледі. Яғни корпуста тілдік деректердің толық (ең алдымен морфологиялық, содан кейін синтаксистік, семантикалық) құрылысы сипатталуға тиіс.

Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленімдер қою (лингвистикалық) және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу (компьютерлік) мәселелерін екіге бөліп қарастыруға болады:

I Мәтіндегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою. Бұл жұмыс алғашында қолмен жасалса, қазіргі кезде жартылай автоматты тәсілмен жүргізіледі. Мақалада М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан алынған мысалдар талдау нысаны болды. Мысалы, *Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді* деген сөйлемдегі сөздер морфологиялық тұрғыдан төмендегіше талданды:

таң {**таң** – зат: жалпы, дара, түбір, дерексіз + Ø жекеше + Ø септік, ілік}

алдында {**алд** – көмекші есім: дара, түбір + Ø жекеше + тәуелдік, 3-жақ + септік, жатыс}

бір {**бір** – сан: дара, түбір, есептік}

ғана {**ғана** – шылау: дара, түбір, демеулік}

сағат {**сағат** – зат: жалпы, дара, түбір, деректі + Ø жекеше + Ø септік, атау}

мызғығаны {**мызғы** – етістік: дара, түбір, негізгі, салт + есімше + тәуелдік, 3-жақ}

болмаса {**болмаса** – шылау: дара, түбір, жалғаулық}

Абай {**Абай** – зат: жалқы, дара, түбір, деректі + Ø жекеше + Ø септік, атау}

бұл {**бұл** – есімдік: дара, түбір, сілтеу + Ø жекеше + Ø септік, атау}

түнді {**түн** – зат: жалпы, дара, түбір, дерексіз + Ø жекеше + септік, табыс}

ұйқысыз {**ұйқысыз** – сын: дара, туынды, қатыстық}

өткізді {**өт** – етістік: дара, түбір, негізгі, салт + функционалды жұрнақ + жедел өткен шақ}

Берілген сөйлемдегі жеке сөздерге жасалған морфологиялық талдаудың негізгі принциптері, қойылған шартты белгілер төмендегіше түсіндіріледі:

1) мәтіндегі сөздер (қара жазумен) жеке бөлек алынады: мысалы, **мызғығаны**;

2) одан кейін ирек жақша қойылып, осы сөздің (қою жазумен) реестрге енетін формасынан кейін «–» белгісі арқылы негізгі грамматикалық сипаттамасы беріледі: **мызғы** – етістік: дара, түбір, негізгі, салт;

3) «+» белгісі қойылып, сөзге жалғанған (жалғануы мүмкін) грамматикалық тұлға (бірнешеу болса, араларына «+» белгісі қойылады) беріледі: «+ есімше + тәуелдік, 3-жақ»;

4) сөз құрамындағы барлық грамматикалық тұлғалар көрсетілген соң ирек жақша жабылады.

Жекелеген сөздерге жасалатын морфологиялық талдау мәнмәтінге байланыссыз жасалады. Дей тұрғанмен, талдау барысында тілдің құрылымдық ерекшеліктері ескерілуі қажет. Осыған байланысты сөздердің морфологиялық құрылымын талдау және оларға белгіленімдер қою барысында кездескен ерекшеліктер төмендегіше көрсетілді:

1) Күрделі зат есімдер.

а) қосарланған зат есімдер: Құнанбайдың алдында мысықтай үндемей отырып, былай шыға бере, бала-шаға, **малшы-жалшыны** сықпыртып боқтап жүру оның дағдысы болған: **малшы-жалшыны** {**малшы-жалшы** – зат: жалпы, күрделі, қос, деректі + Ø жекеше + септік, табыс}. Келтірілген мысалдағы *бала-шаға, жалшы-малшы* сөздері бір ғана бірлік ретінде алынып, оларға жалпы грамматикалық сипаттама тұтас берілді;

ә) күрделі атаулар: «Жәмшид», «Сеидбатталгази», «**Мың_бір_түн**», Табары жазған тарих, «Жүсіп-Зылихалар», «Ләйлі-Мәжнүндер», «Көрұғлы» сияқты хикая дастандар да бар. Мұндағы «**Мың бір түн**» атауы былайша талданды: **Мың_бір_түн** {**Мың бір түн** – зат: жалқы, күрделі, тіркес, деректі + Ø жекеше + Ø септік, атау}. Бұл жағдайда компьютерлік бағдарламаның мүмкіндігіне байланысты мынадай шартты белгі қойылды, біріншіден, бағдарлама осы үш сөзден тұратын күрделі атауды бір ғана бірлік ретінде тану үшін мәтінде оларды арасындағы бос орынға «_» белгісі қойылды, екіншіден, аталған тіркестегі әрбір сөзге жеке-жеке талдау жасалды. Мысалы, **мың** {**мың** – сан: дара, түбір, есептік}; **бір** {**бір** – сан: дара, түбір, есептік}; **түн** {**түн** – зат:

жалпы, дара, түбір, дерексіз + Ø жекеше + Ø септік, атау}. Ал мысалдағы «Жүсіп-Зылихалар», «Ләйлі-Мәжнүндер» атауларын бағдарлама бір ғана бірлік деп тану үшін былайша талданады: **Жүсіп-Зылихалар** {**Жүсіп-Зылиха** – зат: жалқы, күрделі, қос, деректі + көптік + Ø септік, атау}; **Ләйлі-Мәжнүндер** {**Ләйлі-Мәжнүн** – зат: жалқы, күрделі, қос, деректі + көптік + Ø септік, атау};

б) әртүрлі сөз таптарынан тұрып, бір ғана ұғымды білдіретін күрделі есімдер: *Қазірде де, ала_көлеңкеде кәрі әжесі байқап отыр: ән тоқтай қалса, кішкентай қыз қарақаттай қап-қара көздерін ашып алады.* Сөйлемдегі ала көлеңкеде тіркесі күрделі сөз ретінде қарастырылып: **ала_көлеңкеде** {**ала көлеңке** – зат: күрделі, тіркес}, сөз тіркесін құрайтын сөздер жеке-жеке талданды: **ала** {**ала** – сын: түбір, сапалық}, **көлеңке** {**көлеңке** – зат: жалпы, түбір, деректі + Ø жекеше + септік, жатыс}.

2) Күрделі сын есімдер.

а) әртүрлі сөз таптарынан біріккен сын есімдер: *Абай біртүрлі сейіліп, іштей серпіліп алып, тау жотасынан биіктеп, аспанға қарады: біртүрлі* {**біртүрлі** – сын: күрделі, біріккен, қатыстық}; *Қалжыңбас, әзілқой болатын: қалжыңбас* {**қалжыңбас** – сын: күрделі, біріккен, қатыстық};

ә) сын есімдердің қосарлануы: *Ол тап беріп шелекке жетті де, білегін сыбана беріп, кір-кір қолын қолтығына шейін бойлата қымыздың ішіне салып жіберді: кір-кір* {**кір-кір** – сын: күрделі, қос, сапалық};

в) басқа сөз таптарының (сын есім жұрнақтары жалғануы мүмкін) қосарлануы: *Абай сол күні өзінің өзгеше қалпын бақсы-құшнаштай көрген: бақсы-құшнаштай* {**бақсы-құшнаштай** – сын: күрделі, қос, қатыстық}. Бірігу және қосарлану арқылы жасалған сын есімдер бір ғана бірлік ретінде саналып, жалпы грамматикалық сипаттамасы берілді;

г) сын есімдердің (екі сөзден артық болуы да мүмкін) тіркесуі: *Аласа, ал_күрең бетеге даланы да, бөктер, беткейді де тегіс көгертіп, жасарта бастаған.* Мұндағы **ал_күрең** {**ал күрең** – сын: күрделі, тіркес, сапалық} күрделі сын есімі жеке алынып, оны құрайтын сөздер же-

ке-жеке талданады: **ал** {**ал** – сын: түбір, сапалық}, **күрең** {**күрең** – сын: түбір, сапалық};

д) сын есімнің басқа сөз таптарымен (екі сөзден артық болуы да мүмкін) тіркесуі: *Жүзі жұқалау_келген, самай шашы жып-жылтыр, қырлы мұрын, қара_торы келіншек аса бір таза, шапшаң көрінді.* Мұндағы **жұқалау_келген** {**жұқалау келген** – сын: күрделі, тіркес, сапалық} күрделі сын есімі тұтас алынып, оны құрайтын сөздер жеке-жеке талданады: **жұқалау** {**жұқа** – сын: дара, түбір, сапалық + шырай, салыстырмалы}, **келген** {**келген** – етістік: дара, түбір, көмекші + есімше}.

Сын есімдерге морфологиялық талдау жасау барысында шырай категориясы жеке көрсетілді. Мәселен, *Жүзі жұқалау_келген, самай шашы жып-жылтыр, қырлы мұрын, қара_торы келіншек аса бір таза, шапшаң көрінді: жып-жылтыр* {**жып-жылтыр** – сын: күрделі, қос, сапалық, шырай, күшейтпелі}; *Сүйіндіктің аппақ үлкен үйі жылы екен, іші тола тірелген жүк, буулы тең менен сандықтар: аппақ* {**аппақ** – сын: күрделі, біріккен, кіріккен, сапалық, шырай, күшейтпелі}; *Мал, жан, көп ауыл осы орынды қыстауға лайықтап алғанмен, әлі жаңа қыстау сала_алмай, ескілеу тар қораға сыя_алмай, күннің көзі жылынысымен киіз_үйге шығыпты: ескілеу* {**ескі** – сын: дара, түбір, сапалық + шырай, салыстырмалы}.

3) Күрделі сан есімдер.

а) сан есімдердің қосарлануы: *Екі-үш күннен бері бұл өңірде күн бұлыңғыр болған: екі-үш* {**екі-үш** – сан: күрделі, қос, болжалдық}. Қосарланған сан есімдер бір ғана бірлік ретінде алынып, жалпы грамматикалық белгілері берілді.

ә) сан есімдердің тіркесуі: *Он_бес түйені тізген бір көш өзге нөпірдің алдын ала оқшау шықты: он_бес* {**он бес** – сан: күрделі, тіркес, есептік};

б) сан есімнің басқа сөз табымен тіркесуі: *Құдасының аулына Ұлжан отыз_шақты кісімен келген деген сөйлемдегі отыз шақты болжалдық сан есімі ретінде бірге алынып: отыз_шақты* {**отыз шақты** – сан: күрделі, тіркес, болжалдық}, оны құрайтын сөздер жеке талданды: **отыз** {**отыз** – сан: түбір, есептік}, **шақты** {**шақты** – шылау: түбір, септеулік}.

4) Күрделі есімдіктер.

а) есімдіктердің бірігуі: Абайдың өз әжесінен басқа **ешкімнен** естімеген жыры: **ешкімнен** {**ешкім** – есімдік: күрделі, біріккен, болымсыздық + Ø жекеше + септік, шығыс};

ә) есімдіктердің қосарлануы: Бірақ Абай өзі әке мінездерін сынағыш болғаннан бері, сол әкеден қорлық көрген елдің **қай-қайсысының** болса да, сөз ұғар деген адамдарымен сырласа сөйлесе, әке мінездері, ел күйі, көптің мұңы сияқтыны толық ұғынып, кең түсіне бастаған: **қай-қайсысының** {**қай-қайсы** – есімдік: күрделі, қос, сұрау + Ø жекеше + тәуелдік, 3-жақ + септік, ілік}. Бірігу және қосарлану арқылы жасалған есімдіктер бір ғана бірлік ретінде саналып, жалпы грамматикалық сипаттамасы берілді.

б) есімдіктердің басқа сөз таптарымен тіркесуі: **Өз_басы** ренжітейін деп те ойлаған емес деген сөйлемде өз басы тіркесі тұтас алынып: **өз_басы** {**өз басы** – есімдік: күрделі, тіркес}, оны құрайтын сөздер жеке талданды: **өз** {**өз** – есімдік: дара, түбір, өздік + Ø жекеше + Ø тәуелдік, 3-жақ + Ø септік, ілік}, **басы** {**басы** – зат: жалпы, дара, түбір, деректі + Ø жекеше + тәуелдік, 3-жақ + Ø септік, атау}.

5) Күрделі үстеулер.

а) әртүрлі сөз таптарының бірігуі: *Үйге кіргелі бірталай* болса да, *Ұлжан* үндемей ғана барды тыңдап тұр екен: **бірталай** {**бірталай** – үстеу: күрделі, біріккен, мөлшер};

ә) әртүрлі сөз таптарының кірігуі: *Бүгін* *Оспан* кеш *батарда* *Смағұлға* барып, *екеуі* бір түрлі *тату* бола қалып еді: **бүгін** {**бүгін** – үстеу: күрделі, біріккен, кіріккен, мезгіл};

б) әртүрлі сөз таптарының (негізінен үстеулердің) қайталануы: Абай қазақша ай атының бәрін сұрап, қайта-қайта қайырып жаттап алды: **қайта-қайта** {**қайта-қайта** – үстеу: күрделі, қос, қимыл-сын};

в) әртүрлі сөз таптарының қосарлануы: *Ұзын кірпігін ұйқылы-ояу* қағып, «*тағы айт*» дегендей қыңқылдай бастайды: **ұйқылы-ояу** {**ұйқылы-ояу** – үстеу: күрделі, қос, қимыл-сын};

г) бір сыңары мағынасыз қосарланған үстеулер: *Осындайлық бейуақ шағын* Абай әрқашан үнсіз, **жым-жырт** қана өткереді: **жым-жырт** {**жым-жырт** – үстеу: күрделі, қос, қимыл-сын}. Бірігу, кірігу, қайталану және қо-

сарлану арқылы жасалған үстеулер бір ғана бірлік ретінде қарастырылып, жалпы грамматикалық сипаттамасы берілді.

д) әртүрлі сөз таптарының тіркесуінен жасалған үстеулер: *Абайды әкелікке еріксіз көндірем дегендей боп*, *Күлбадан түні_бойы* ұйқы бермей жылайды деген сөйлемдегі **түні_бойы** тіркесі тұтас алынып: **түні_бойы** {**түні бойы** – үстеу: күрделі, тіркес, мезгіл}, оны құрайтын сөздер жеке талданды: **түн** {**түн** – зат: жалпы, түбір, дерексіз + Ø жекеше + тәуелдік, 3-жақ + Ø септік, атау}, **бой** {**бой** – көмекші есім: түбір + тәуелдік, 3-жақ + Ø септік, атау}.

6) Күрделі етістіктер.

Қазақ тілінде күрделі етістіктер баяндауыштың етістіктің кірігуі, негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесуі, негізгі етістік пен басқа сөз таптарының тіркесуі және т.б. арқылы жасалады. Күрделі етістіктерге белгіленім қою барысында төмендегідей ерекше жағдайларға көңіл аударылды:

а) екі (немесе одан да көп) етістік түбірдің кірігуі: *Тағы бір кезде Ғабитхан әдейілеп_тұрып, Қарашоқыға, Күнкенің ауылына барып, екі қоржын басы кітап әкеледі: әкеледі* {**әкел** – етістік: күрделі, біріккен, кіріккен, сабақты + көсемше + Ø рай, ашық + жіктік, 3-жақ, Ø жекеше}. Мұнда әкеледі сөзін морфологиялық тұрғыдан талдағанда оны бағдарламаның жеке бір ғана бірлік ретінде тануына байланысты әкел сөзі түбір ретінде алынды.

ә) етістік түбір мен басқа сөз таптарының кірігуі арқылы жасалған күрделі етістіктер: *Жылда бүйтед деймісің?* сөйлеміндегі **деймісің** сөзі былайша талданды: **деймісің** {**дейсің бе** – етістік: күрделі, біріккен, кіріккен, құранды} → **дейсің** {**де** – етістік: дара, түбір, көмекші + көсемше + Ø рай, ашық + жіктік, 2-жақ, жекеше}, **бе** {**бе** – шылау: дара, түбір, демеулік};

б) етістік пен етістіктің тіркесуі арқылы жасалған күрделі етістіктер: *Алғашқы бір жұмадай Ғабитханның тәпсіріне қарап, бұрынғы білген тілдерін қайта құрастырып_алды* деген сөйлемдегі құрастырып алды тіркесі бір ғана бірлік ретінде талданды: **құрастырып_алды** {**құрастырып ал** – етістік: күрделі, тіркес}, оны құрайтын сөздер жеке алынды: **құрастырып** {**құра** – етістік: туынды, негізгі, сабақты +

функционалды жұрнақ + көсемше}, алды {ал – етістік: түбір, көмекші + жедел өткен шақ + Ø рай, ашық + Ø жіктік, 3-жақ, Ø жекеше};

в) етістік пен басқа сөз таптарының тіркесуі арқылы жасалған күрделі етістіктер: *Көктемге шейін күндіз-түні кітап оқуға салынды*. Қою жазумен берілген күрделі етістік құрамындағы етістік жеке алып талдайтын болсақ, оның мәнмәтіндегі мағынасы ашылмай қалуы немесе басқаша, яғни толық мағыналы етістік ретінде түсінілуі мүмкін. Осыған байланысты аталмыш сөз тіркесінің арасына «_» белгісі қойылып талданды: *оқуға салынды* {оқуға сал – етістік: күрделі, тіркес, құранды} → *оқуға* {оқу – зат: жалпы, дара, түбір, дерексіз + Ø жекеше + тұйық етістік + септік, барыс}, *салынды* {сал – етістік: дара, түбір, көмекші + өздік етіс + жедел өткен шақ + Ø рай, ашық + Ø жіктік, 3-жақ, Ø жекеше}.

II Мәтіндегі сөздерге қойылған морфологиялық белгіленімді компьютерлік бағдарламаға енгізу

Тілдің морфологиялық жүйесін автоматты түрде бөлшектеу, яғни мәтіндегі сөздерге қойылған морфологиялық белгіленімді компьютер жадына енгізу бірнеше сатылы жұмыстардың орындалуы арқылы іске асады. Олар:

1) Сөздердің морфологиялық құрылымы екі бөліктен тұрады: а) түбір сөздер және ә) оған жалғанатын қосымшалар. Түбір сөздер екіге бөлінеді: негізгі түбір және туынды түбірлер. Олардың екеуі біріктіріліп, негіз сөздер деп аталады. Компьютер ең алдымен мәтінде кездескен жекелеген сөздердің морфологиялық құрамын бөлшектегенде негіз сөздерді ажыратып алуы қажет. Ол үшін компьютер жадына негіз сөздердің тізімі енгізілуі керек.

2) Екіншіден, сөздердің морфологиялық құрылымының екінші бөлігі – оған жалғанатын қосымшаларды компьютер жадына бөлшектеп, олардың тілдік жүйедегі грамматикалық мағынасын білдіретін шартты белгіленімдер енгізілуі қажет. Компьютер жадына осылай алдын ала дайындалған қосымшалардың тізімі мен шартты белгілері енгізіледі.

3) Осы жұмыстармен қатар корпустардың қай түрі болсын мәтіндер жиынтығынан

тұратындықтан, тілдің әртүрлі стилін қамтитын электронды пішіндегі мәтіндер енгізіледі. Өйткені жоғарыдағы компьютер жадына енгізілген шарттарға сәйкес бағдарлама жүзеге асырылуы үшін сөздердің морфологиялық құрамын талдауға қажетті мәтіндер керек. Жалпы корпустардың қуаттылығы да осы үлкен көлемдегі мәтіндерді қамтумен де байланысты болып келеді. Көлемді массивті корпустар сөздердің морфологиялық құрамын бөлшектеу жұмысын компьютер көмегімен автоматты түрде атқарады. Ал мұндай бағдарламалар жұмысы үшін компьютер жадына жоғарыда аталған негізсөздер тізімі мен олардың грамматикалық түрленісі болып табылатын қосымша морфемалардың кодталған тізімі енгізілуі қажет.

Негізсөздер сөздігінің жұмысы 15 томдық түсіндірме сөздіктің реестрлері автоматты жолмен алынғаннан кейін де жалғасады. Олар:

а) Корпусқа қажетті негізсөздер сөз табына толығымен ажыратылуы қажет болғандықтан, сөз табы қойылмаған сөздерге арнайы сөз табына қатысты белгіленімдер қойылады. Яғни реестр сөздерді өңдеу жұмысы жүргізіледі. Мысалы, 15 томдық сөздікте еліктеуіш сөздердің бірсыпырасы жеке реестр ретінде мағыналары ашылып беріледі де, кейбіреулері қос нүкте қойылып, олардың етістіктерімен тіркесі бірден беріліп кетеді. (Жарқ: жарқ етті.). Ал негізсөздер сөздігінде сөздер сөз табына ажыратылып тұру қажет. Сондықтан еліктеуіш сөздердің барлығында қос нүктелер алынып тасталып, еліктеуіш (ел.) деген белгіленім қойылады. Осы сияқты түсіндірме сөздікте мағынасы тіркес құрамында ғана ашылған біраз сөздер кездеседі. Олардың барлығы біздің жұмыс позициямызға икемделіп, мүмкіндігінше белгілі бір сөз табына телініп беріледі.

ә) Реестр сөздерді тізімдеу, өңдеу барысында оларға сөз таптарын қоюда кейбір қате кеткен тұстар кездеседі. Мұндай қате, мысалы, сын есімнің де, зат есімнің де қосымшасы болып табылатын -лық/-лік қосымшалы сөздерде жиі кездеседі. Мысалы, реттілік, түрпілік, өршімелік сөздеріне сын. деген белгіленім

қойылады. Алайда бұл сөздерге берілген дефиниция заттық мағына болып ашылады, сонымен қатар иллюстрациялық материалдар да зат есім сөзді дәйектейді. Сол сияқты типологиялық сөзіне зат деген белгіленім қойылады. Бұл сөздің мысалсыз-ақ сын есім екендігі белгілі. Осы сипаттас біршама сөздер өңдеу барысында түзетіліп отырды.

б) Негіз сөздерді өңдеуде атқарылатын тағы бір амал – реестр сөздер тізіміндегі бір сөз табына қатысты омоним сөздердің бірін ғана қалдыру. Себебі компьютер бағдарламасы мұндай бір сөз табына қатысты омоним сөздерді олардың мағыналық ерекшелігіне қарамай, бірдей таңбалайды.

в) Реестрді өңдеудің келесі бір сатысы сөзжасамдық жұрнақтар мен форма тудырушы жұрнақтардың аражігін айырып алу болып табылады. Түсіндірме сөздіктер тілдің сөз байлығы болғандықтан, олар негізінен тілдегі негізгі және туынды түбір сөздерді ғана қамтуға тиіс.

Қорытынды

Мәтіндегі сөздерге морфологиялық талдау жасау барысында кездесетін мынадай мәселелерді атауға болады: қазақ тіл білімінде кейбір лексикалық бірліктердің сөз таптарына тиістілігі туралы әртүрлі пікірлердің кездесуі; жекелеген грамматикалық тұлғалардың тұрпат межесі мен мазмұн межесінің айқын ажыратылмауы; қазақ тілінің төл ерекшелігіне байланысты мәнмәтін мәселесі; авторлық қолданыс ерекшеліктері; корпус әзірлеуде қолданылатын компьютерлік бағдарламаның мүмкіндіктері.

Тілдің морфологиялық жүйесін автоматты түрде бөлшектеу, яғни мәтіндегі сөздерге қойылған морфологиялық белгіленімді ком-

пьютер жадына енгізу бірнеше сатылы жұмыстардың орындалуы арқылы іске асады. Олар: а) сөздердің морфологиялық құрылымын ажырату (түбір сөз, қосымшалар); ә) компьютер жадына алдын ала дайындалған қосымшалардың тізімі мен шартты белгілерін енгізу; б) компьютер жадына тілдің әртүрлі стилін қамтитын, морфологиялық белгіленім қойылған электронды пішіндегі мәтіндерді енгізу. Бұдан кейін компьютер бағдарламасы арқылы мына жұмыстар орындалады: а) сөз табы қойылмаған кейбір сөздерге белгіленім қою; ә) реестр сөздерді тізімдеу, өңдеу барысында оларға сөз таптарын қоюда кеткен кейбір қателерді қолмен жөндеу; б) реестр сөздер тізіміндегі бір сөз табына қатысты омоним сөздердің бірін ғана қалдыру; в) сөзжасамдық жұрнақтар мен форма тудырушы жұрнақтардың аражігін ажырату.

Мәтіндер корпусын құрастыруға арналған компьютерлік бағдарламаны жасаудың мынадай инженерлік-лингвистикалық және техникалық проблемаларын айтуға болады:

- корпусқа енгізілген мәтіндерді морфологиялық талдау принциптері жаңадан жасалып отырғандықтан, әрі қарай жетілдіруді талап етеді;

- морфологиялық белгіленім қоюда тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты шартты түрде алынған белгілер қолданылатындықтан, компьютерлік бағдарлама жасау барысында олар да өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қажет етеді.

**Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу аясында жазылды.*

Әдебиеттер тізімі

1. Svartvik J., Quirk R. A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980.
2. Francis W. Computational Analysis of Present-Day American English. Providence, RI: Brown University Press. – Nelson & Henry Kucera, 1967.

3. Francis W. BROWN CORPUS MANUAL: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Electronic resource]. – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (Accessed: 1.02.2022).
4. Hundt, Marianne. Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN) [Electronic resource]. – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (Accessed: 1.02.2022).
5. Leech C. Extending the possibilities of corpus-based research on English in the twentieth century: A prequel to LOB and FLOB. ICAME Journal. – Geoffrey & Nicholas Smith, 2005. No 29. – P. 83-98.
6. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. Учебное пособие. – М.: Едиториал УРСС, 2003.
7. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебн.-метод. пособие. – СПб., 2005.
8. Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. / Жауапты ред. Қ.Күдерінова. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.
9. Жаңабекова А.Ә. Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері // Научно-практическая конференция «Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы». – Уфа, 2012.
10. Жұбанов А.К. Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск: МГЛУ, 2015.
11. Жаңабекова А., Пирманова К. Технология программы полуавтоматической метаразметки казахского национального корпуса // Актуальные проблемы современной лингвистики и гуманитарных наук: сборник статей XI Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. – М.: РУДН, 2019.
12. Койбағаров К.Ч., Мусабаев Р.Р., Құлманов С.К. Разработка алгоритмов автоматического анализа словоформ казахского языка // «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері»: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Алматы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2012.

References

1. Svartvik J., Quirk R. A corpus of English Conversation (Gleerup, Lund, 1980, 284 p.).
2. Francis W. Computational Analysis of Present-Day American English (Brown University Press, Providence, RI; Nelson & Henry Kucera, 1967, 305 p.).
3. Francis W. BROWN CORPUS MANUAL: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers [Electron. resource]. Available at: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (Accessed: 1.02.2022).
4. Hundt, Marianne. Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Electron. resource]. Available at: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (Accessed: 1.02.2022).
5. Leech C. Extending the possibilities of corpus-based research on English in the twentieth century: A prequel to LOB and FLOB. ICAME Journal. – Geoffrey & Nicholas Smith, 29, 83-98 (2005).
6. Baranov A.N. Korpusnaia lingvisika [Corpus linguistics], Vvedenie v prikladnuu lingvistiku [Introduction to applied linguistics]. Study guide (Editorial URSS, Moscow, 2003).
7. Zaharov V.P. Korpusnaia lingvistika [Corpus Linguistics] Textbook (Saint Petersburg, 2005).
8. Zhubanov A.K. Kazak tili matinder korpusynyn kompiuterlik bazasyn kurudyn algyshtartary [Prerequisites for creating a computer database of the corpus of texts of the Kazakh language], Adebi til zhane kazak tilinin omirshendigi [Artistic language and viability of the Kazakh language]. Responsible editor K.Kuderinova (Linguistic and Local History Center “KIE”, Almaty, 2009).
9. Zhanabekova A.A. Kazak tili matinderine morfologialyk belgilenim qoiudyng gylimi-tajiribelik negizderi [Scientific and practical bases of morphological markup of Kazakh language texts], Nauchno-prakticheskaja konferensia «Jazyki menshinstv v kompúternyh tehnologiah: opyt, zadachi i perspektivy» [Scientific and practical conference «Minority languages in Computer technologies: experience, tasks and prospects»] (Ufa, 2012, P. 42-50).

10. Zhubanov A.K. Principy avtomatizatsii morfologicheskoi razmetki tekstov Natsionalnogo korpusa kazhskogo iazyka (NKKA) [Principles of automation of morphological markup of texts of the National corpus of the Kazakh language (NCKL)], Materialy mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii «Kontrastivnye issledovania i prikladnaia lingvisika» [Materials of the International scientific and practical conference «Contrastive research and Applied Linguistics»] (MSLU, Minsk, 2015, P. 111-119).

11. Zhanabekova A., Pirmanova K. Tehnologiya programmy poluavtomaticheskoi metarazmetki kazhskogo natsionalnogo korpusa [Technology of the program of semi-automatic meta-marking of the Kazakh national Corpus], Aktualnye problemy sovremennoi lingvisiki i gumanitarnykh nauk: sbornik statei XI Vserossiiskoi nauchno-metodicheskoi konferensii s mejdunarodnym uchastiem. [Actual problems of modern linguistics and humanities: collection of articles of the XI All-Russian Scientific and Methodological Conference with international participation] (RUDN, Moscow, 2019, P. 465-474.

12. Koibagarov K.Ch., Musabaev R.R., Kulmanov S.K. Razrabotka algoritmov avtomaticheskogo analiza slovoform kazhskogo iazyka [Development of algorithms for automatic analysis of word forms of the Kazakh language], «Kazirgi kazak til bilimi: koldanbaly lingvisikanyng ozekti maseleleri»: halykaralyk gylimi-teorialyk konferensia materialdarynyng jinagy [«Modern Kazakh linguistics: actual problems of applied linguistics»: collection of materials of the international scientific and theoretical conference] (A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, 2012, P. 83-87).

S.K. Kulmanov, A.A. Zhanabekova, N.M. Ashimbayeva, A.Z. Bisengali, N.K. Shulenbayev, B.K. Kordabay
A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

Problems of morphological markup of words in corpus texts, and their inclusion in a computer program

Abstract. The article gives a brief overview of the history of corpus creation in linguistics, characteristics of corpus linguistics, theoretical and practical tasks and requirements of morphological markup are indicated.

Morphological markup of words in corpus texts was originally created manually. Explanations of the basic principles of morphological analysis of individual words and markings are given. It is known that morphological analysis is carried out mainly without reference to the context. The article separately highlights various features encountered in the analysis of morphological structures of parts of speech and the placement of morphological markings of words.

Automatic disassembly of the morphological system of the language is carried out by performing several stepwise conditions in the computer memory. These are: 1) identification of the morphological structure of words (single-root word, affixes); 2) entering a list and pre-prepared affixes into the computer's memory; 3) entering electronic format texts of various language styles and containing morphological markings into the computer's memory. Then, with the help of a computer program, the following works are performed: a) marking parts of speech on some words that are not placed; b) in the process of processing registry words, manually correct single errors when placing parts of speech on them; b) leave only one of the homonyms relative to one of the parts of speech in the list of registry words; c) identify differences in word-forming suffixes and formative affixes.

Keywords: corpus, corpus linguistics, text, morphology, conditional marking, markup, computer program

С.К. Кулманов, А.А. Жанабекова, Н.М. Ашимбаева, А.З. Бисенгали, Н.К. Шуленбаев, Б.К. Кордабай

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Проблемы морфологической разметки слов в текстах корпуса и их включения в компьютерную программу

Аннотация. В статье даются краткий обзор истории создания корпуса в языкознании, характеристика корпусной лингвистики, указываются теоретические и практические задачи и требования морфологической разметки.

Морфологическая разметка слов в текстах корпуса изначально создавалась вручную. Даны разъяснения по основным принципам морфологического анализа отдельных слов и разметок. Известно, что

морфологический анализ проводится в основном без привязки к контексту. В статье отдельно выделяются различные особенности, встречающиеся при анализе морфологических структур частей речи и размещении морфологических разметок слов.

Автоматическая разборка морфологической системы языка осуществляется за счет выполнения нескольких ступенчатых условий в памяти компьютера. Это: 1) выявление морфологической структуры слов (однокоренное слово, аффиксы); 2) внесение в память компьютера списка и заранее подготовленных условных обозначений аффиксов; 3) внесение в память компьютера текстов электронного формата различных стилей языка, содержащих морфологические разметки. Затем с помощью компьютерной программы выполняются следующие работы: а) проставление разметок частей речи на некоторых словах, где они не указаны; б) в процессе обработки реестровых слов вручную исправляются единичные ошибки в указании их части речи; в) оставляется только одно из слов-омонимов относительно одной из частей речи в списке реестровых слов; г) выявляются различия словообразовательных суффиксов и формообразующих аффиксов.

Ключевые слова: корпус, корпусная лингвистика, текст, морфология, условная пометка, разметка, компьютерная программа.

Авторлар туралы мәлімет:

Құлманов С.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Терминология орталығының жетекшісі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Жаңабекова А.Ә. – филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Әшімбаева Н.М. – филология ғылымдарының кандидаты, Терминология орталығының жетекшісі ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Бисенгали А.З.-Г. – философия ғылымдарының докторы (PhD), Терминология орталығының ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Шүленбаев Н.Қ. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Терминология орталығының аға ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Қордабай Б.Қ. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Терминология орталығының кіші ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Kulmanov S.K. – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Zhanabekova A.A. – Doctor of Philology, Head of the Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Ashimbayeva N.M. – Candidate of Philological Sciences, Leading researcher of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Bisengali Akmaral Z.-G. – Doctor of Philosophy (PhD), Research associate of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Shulenbayev N.K. – Master of Humanities, Senior researcher of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Kordabay B.K. – Master of Humanities, Junior researcher of the Center of Terminology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Б. Момынова
Қ. Слямбеков

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: zatpost@gmail.com

Кейбір тілдердегі академиялық грамматика жазу дәстүрі: ғылыми аппараты, құрылымы мен рәсімделуі

Аңдатпа. Академиялық грамматика – қазақ тілі грамматикасын зерттеп, ғылыми деңгейге көтерген ғалымдардың зерттеулерінің нәтижесі, іргелі еңбектердегі танымал ғылыми ойлар мен тұжырымдардың жиынтығы. Академиялық грамматика қазіргі тілді жеке-жеке конгломераттар жүйесі ретінде емес, бір-бірімен тығыз байланысты, тілдегі бар сөздердің, сөз формаларының, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің органикалық тұтастықпен түзілісін тілдік заңдылықтар негізінде қарастыруға негізделеді. Айталық, морфологияның кейбір қиын мәселелері синтаксистік, сөзжасамдық негізде түсіндірілсе, сондай-ақ осы деңгейлердің аражігі барынша ғылыми түрде ажыратылса, грамматикалық тұлғалардың табиғаты, мағынасы толығырақ ашылып, қиындықтар азая түседі. Бұл, бір жағынан, морфологияның тілдің бір грамматикалық деңгейі болуымен, ал грамматикалық деңгейлердің енді бірі – синтаксис болуымен байланысты болса керек. Кейбір грамматикалық тұлғалардың мағыналары лексикалық мағынаның көмегімен айқын бола түседі. Яғни тіл жүйе, тіл тұтастық деген қағида жайдан-жай туындамаса керек.

Адамзат тарихында 2500 жыл бұрын басталған грамматиканы жазу дәстүрі әлі күнге дейін жалғасып келеді. Бүгінгі ТМД елдерінде академиялық грамматиканы жариялау белді бағытқа айналған. Грамматиканы жазудың әр тілде әртүрлі дәстүрі мен жинастыру, ұсыну амалдары бар. Соларды салыстырып, озық үлгілерін анықтап, грамматиканы жазудың заманауи құралдарын табу аталмыш мақаланың мақсаты болып саналады. Мұның нәтижелері 2022 жылы жарық көру жоспарланған «Қазақ грамматикасына» пайдаланылады.

Кілт сөздер: академиялық грамматика, морфология, синтаксис, сөзжасам, грамматика тарихы, қазақ грамматикасы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-114-128>

Кіріспе

Қазақ тілінің шығаруға жоспарланып отырған академиялық грамматикасы тілдің қазіргі синхронды күйін басшылыққа алады, синхрония да

– динамикалық құбылыс, бірақ болып жатқан өзгерістердің бәрін қамтып қалу мүмкіндігі аз, дегенмен соңғы грамматика жазылғаннан бергі кейбір өзгерістер, тұжырымдарды талқылап барып басылымның құрамына енгізу көзделеді. Ал кей тұстарда,

қажетіне қарай, мөлшермен диахроникалық фактілерді де қосуға болады. Мұндай фактілер сөзжасам бөлімінде көбірек кездесуі мүмкін, мысалы, конверсияның табиғаты – тарихи. Айталық, қазақ тіліндегі көнеден келе жатқан негізгі сын есімдер синтаксистік қызметі нәтижесінде, екі есім сөздің қосымшасыз тіркесуі нәтижесінде зат есімнен бөлініп шыққан. Сондықтан *ақ, көк, қара* сынды сын есімдер әрі заттық, әрі сындық мағынаны білдіретіні жұмасым барысында анық айқындалады және сын есімдердің грамматикалық категориялар мен грамматикалық форма тудырушы көрсеткіштерге кеңде болуының себебін түсіндіреді. Тіпті осы жайт көне емес жаңа деп саналатын сын есімдердің тууына да әсер ететінін терістеу қиын, мысалы: *алматылық* (зат е.) – *алматылық жігіт* (сын есім) т.б. Әрине, сын есімге ғана тән шырай категориясы мен сын есім тудыратын жұрнақтар – сын есімнің грамматикалық көрсеткіштеріне жатады.

Академиялық грамматика аудиториясы қандай болуы тиіс? Бұл сұрақ маңызды, себебі жазылып отырған еңбекке кімдердің қызығатыны, не үшін қызығатыны, қажеттілік деңгейі қандай болатыны осы сауалға қарай ескеріледі. Кейбір тілдердің академиялық грамматикаларының аудиториялары былайша анықталған: 1) білім беру саласы және ғылыми ортаға арналады; 2) мектеп және академиялық ортаға арналады; 3) ана тілінің не болмаса үйреніп жүрген тілдің грамматикалық құрылымын сипаттайтындықтан, тіл үйренушілерге де арналады; 4) жеке бір тілдің немесе тілдердің салғастырмалы болмаса тарихи-салыстырмалы грамматикасы туралы мәліметтер алу үшін т.б. Грамматикалық сипаттама толық (кең) немесе қысқа (тар) ауқымда жазылуы мүмкін. Тар ауқымды академиялық грамматикаларда тек грамматика мәселелері (морфология, синтаксис, сөзжасам) қамтылса, ал кең ауқымда аталған деңгейлерден бөлек, фонетика мен лексикология да құрылымына енгізіледі.

Академиялық грамматикаларды негізінен бейтарап стильде жазуға басымдық беріледі немесе арнайы стильде жазылады. Сондай-ақ тілдік норманы сипаттайтын нормативті грамматика, узуалды грамматика болады.

Ал теориялық грамматиканың мақсаты грамматика ілімін тереңдете тану мен таныту болса, практикалық грамматика білім беру жүйесінде пайдалануға ыңғайлы грамматика болып табылады.

Кейбір тілдік формаларды өзге формалар арқылы (формальды) түсіндіру жұмыстары орындалады, егер грамматикалық форма, грамматикалық категория шешімі тілден тысқары мәселелермен түсіндірілсе, онда семантикалық, ментальды грамматикаға жатқызылады. Қазақ грамматикасында қажетіне қарай сөз семантикасымен, кейде тарихи-мәдени семантикамен, грамматикалық мағыналардың табиғатын лексикалық мағынамен т.б. байланыстырып түсіндіріледі.

Академиялық грамматикалар мақсатына қарай сипаттамалы немесе дескриптивті грамматикалар болады, мұндай грамматикалар дұрыс жазу мен айтуға үйрететін ұсыныстарға негізделеді. Біздің ойымызша, грамматиканың өзі дұрыс жазу, бір грамматикалық форманың өзге бір форма арқылы пайда болуы, бір форманың екінші формаға ауысуы, бір форманы екінші бір формамен алмастыру жолдарын көрсетеді, үйретеді. Сонымен қатар сөйлеу кезіндегі формалардың қызметін ашады. Сөйлеу кезіндегі сөздердің қызметін ашуда тек әдеби тіл немесе классикалық әдебиеттен ғана мысалдар алу аз, ауызекі сөйлеу тілінен де мысалдар алынады. Бірақ, негізінен, функционалды, қазіргі әдеби тіл материалдарын тілдік факт етіп алады. Басқа бағытпен, яғни сөйлеу тілін грамматикалық талдауларға негіз ететін бағытта жазылып жатқан грамматикалар туралы мақалада кеңірек тоқталу көзделді.

Ал жоспарланып отырған қазақ грамматикасы осыған дейін қалыптасқан жүйе бойынша кең ауқымды грамматика болады деп күтілуде, яғни фонетика, фонология, морфология, морфология, сөзжасам, синтаксис (ішкі жіктелістерімен) деңгейлерінен тұрады. Енді кейбір елдердегі (жақын және алыс шетелдердегі) академиялық грамматикалардың құрылымына, құрылысы мен түзілісіне, кейбір безендірілуі туралы ізденістердің нәтижесі ұсынылады.

Мәселені белгілеу

Мақаланы жазу барысында «Қазақ грамматикасы» (1967, 2002), «Русская грамматика» (1952-54, 1960-61, 1980), «Татар тілі грамматикасы» (1959, 1969-71, 1992-95, 1998-2002, 2013-16), «Өзбек ана тілі грамматикасы» (1980, 1992-95), «Беларусь грамматикасы» (1960) атты ірі академиялық грамматикалық еңбектерге, сондай-ақ, «Cambridge English Grammar» (2002), «Oxford Modern English Grammar» (2011), «Cambridge Grammar of English» (2006), «Turkiye Turkcesi Grameri. Shekil Bilgisi» (2003) атты шетелдік ірі грамматикалық еңбектер зерттеу жасалды.

Зерттеу әдістері

Өртүрлі тілде жарияланған ірі ұжымдық грамматикалық еңбектер мен кеңес кезінде жарық көрген академиялық грамматикаларға қатысты материалдарды жинау, топтастыру, материалдарды бір-бірімен салыстыру, лингвистикалық талдау жасау, негізгі басымдықтарын табу мақсатында ой қорыту, тұжырым жасау сынды әдістерді қолдану арқылы зерттеу жүргізілді.

Талқылау

Академиялық грамматиканың жаңа буынын шығару үшін әлемдік және бұған дейінгі кеңестік кезеңде жарық көрген грамматикалық еңбектерді салыстырудың маңызы зор. Бұл еңбектерде қолданылған негізгі концепциялар мен технологиялар отандық ғылымда да қолданылуы шарт.

3.1 Академиялық грамматикалар тарихынан. Адамзаттың тілді зерттеу тарихы грамматикадан басталды деуге негіз бар. Қазіргі оқытылып, зерттеліп жүрген грамматикалық категориялар антикалық тіл білімі дәстүрінен бастау алған. Гректерде Аристотельдің, римдіктерде Варронның грамматика мектебі қалыптасып, кейін еуропалық классикалық грамматиканың негізіне айналды. Еуропадағы қайта өрлеу дәуірінде үнді лингвистері қалаған санскрит грамматикасына жаңа

ұғымдар мен латын грамматикасының категориясын енгізіп, қазіргі теориялық грамматиканың негізі салынды.

Адамзат тарихында 2500 жыл бұрын басталған грамматиканы жазу дәстүрі әлі күнге дейін жалғасып келеді. Бүгінде грамматиканы жазудың түрлі бағыттары қалыптасқан. Сипаттамалы грамматика, нормативті грамматика, теориялық грамматика, дәстүрлі грамматика, академиялық грамматика т.б. Одан бөлек, анықтамалық грамматика, педагогикалық грамматика, салыстырмалы грамматика, тарихи грамматика, трансформациялық грамматика, әмбебап грамматика, когнитивті грамматика, функционалды грамматика, ауысымдық грамматика, корпустық грамматика сынды сан түрлі бағыттарда жазылады.

Бірақ кез келген халықтың бағына бұйыра бермеген грамматиканың бір түрі бар. Ол – академиялық грамматика. Академиялық грамматика дегеніміз – тілдің бүкіл құрылысын бастан-аяқ сипаттап жазып шығатын көлемді ғылыми грамматика. Бұл – белгілі бір лингвистің ғана өзінің концептуалдық тұжырымы негізінде жазып шығатын еңбек емес, ғылыми қауым мақұлдаған ұжымдық зерттеу жұмысының нәтижесі. Үлкен-кішіге, түрлі сала мамандарына бейімделіп жазылған, соған қарамастан ғылыми нормативті құрылымда сипатталған, ғылыми аппараты толыққанды еңбек.

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» қазақ тілінің академиялық грамматикасына былай деп анықтама берілген: «Қазақ грамматикасы» – қазақ тілінің бүкіл грамматикалық құрылысын, бар деңгейін бірге алып қарастырған, бірбүтін тұтас еңбек» [1].

1980 жылы жарияланған «Русская грамматика» еңбегінде академиялық грамматиканың құрылымы қандай болу керектігі жайлы нақты ұстаным берілген:

«Русская грамматика» ставит своей целью дать описание современного состояния грамматического строя русского литературного языка – его морфемики, словообразования, морфологии и синтаксиса. В «Граматику» включено также описание русской фонетики,

фонологии, ударения и интонации: содержащиеся здесь сведения необходимы в разделах, посвященных морфологии, словообразованию и синтаксису» [2]. Аудармасы:

«Русская грамматика» орыс әдеби тілінің заманауи грамматикалық құрылымын – морфемика, сөзжасам, морфология және синтаксис жүйесін сипаттау мақсатын алға қояды. Сондай-ақ «Грамматикаға» орыс тілінің фонетикасы мен фонологиясы, екпін және интонация мәселелері қосылды. Бұл морфология, сөзжасам және синтаксис мәселелерін қарастыруға қажет болатын бөлімдер» делінген.

Татар тілінің 2015 жылы шыққан академиялық грамматикасында

«Академиялық грамматика – тілдің бүкіл лингвистикалық қазыналарын есепке алып, нормативті және сипаттамалы бағытта, ғылыми тілде жазылған ең ірі біртұтас еңбек» делінген [3].

Беларусь тілінің 1962 жылы жарық көрген академиялық грамматикасында мұндай грамматиканың сипаттамалы және нормативті негізде жазылатыны айтылған. Академиялық грамматиканың мақсаты қазіргі беларусь әдеби тілінің грамматикалық нормасын сипаттап жазып қалдыру деп көрсетілген.

Академиялық грамматика көптеген елдерде жоқ. Кеңестік лингвистикада академиялық грамматиканы жазу және хаттау деген дәстүр мен үрдіс болған. Бұл жайлы беларусь тілінің академиялық грамматикасында «грамматиканың мұндай түрін жазуға деген талпыныс пен мұқтаждық бұрыннан бар-тұғын, бірақ кеңес кезінде ғана оны жүзеге асыру мүмкін болды» делінген [4].

Әр кеңестік елдің тіл білімі институттары академиялық грамматиканы шығаруды өзіне көпжылдық міндет етіп қойды. Кеңестік кезеңде академиялық грамматиканы жазудың бір емес, бірнеше толқыны жүзеге асты. Бәрінің бастауында – 1952-1954 жылдары жарық көрген орыс тілінің қос томдық академиялық грамматикасы болды. Кейін бұл грамматика 1960 жылы толықтырылып қайта басылып шықты. Бірақ 1980 жылы шыққан грамматикасы алдыңғы басылымдардан өзгеше. Бұл еңбекті шығару үшін орыс линг-

вистері айтарлықтай еңбек етті. Орыс тілінің зерттелмей қалған синтаксис және сөзжасам салалары бойынша ұзақ жылдарға созылған зерттеулер жүргізілді. Соның негізін академиялық грамматикаға енгізіп, ол «Сөзжасам» атты жаңа тараумен толықты.

Орыс тіліндегі академиялық грамматиканың осымен үш толқыны шыққаны белгілі. XX ғасырдың басында Ресей ғалымдары академиялық грамматиканы тағы жазу міндетін қойғанымен, әлі қолға алынбай келеді. 2016 жылдан бері осы мәселеге байланысты қызу пікірталастар жүріп жатыр. Бұл еңбекке «Русская грамматика. 4.0» атты жаңарту таңбасы берілгенімен, оның нақты қашан жарыққа шығары белгісіз.

3.2 Қазақ тілінің академиялық грамматикалары тарихынан. Қазақ тілінің академиялық грамматикасын шығару ісі 1950-60 жылдардан басталады. 1954 жылы «Қазіргі қазақ тілі» атты (М.Балақаев, А.Ысқақов), 1961 жылы «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы» (М.Балақаев пен Т.Қордабаев) атты ғылыми курстарының арнаулы оқулықтары жарық көрді. 1962 жылы фонетика мен морфология тарауларынан құралған «Қазіргі қазақ тілі» жарыққа шықты. Ал 1967 жылы морфология, синтаксис салаларын қамтыған «Қазақ тілінің грамматикасы» атты екі томдық академиялық грамматика басылып шықты. Осыдан кейін 30 жылдан соң 2002 жылы «Қазақ грамматикасы» атты біртұтас еңбек жарық көрді.

Бұл академиялық грамматиканың алғы сөзінде қазақ тілінің құрылымдық грамматикасын шығару тарихына біршама тоқталған. П.Мелиоранскийдің

«Краткая грамматика казак-киргизского языка», А.Казембектің «Общая грамматика турецко-татарского языка», О.Бетлингтің «Über die Sprache der Jakuten» және «Грамматика алтайского языка», А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбектері қарастырыла келе, бұл академиялық грамматиканың ерекшелігі не болмақ деген сауалға былай деп түсініктеме беріледі:

«Қазақ грамматикасы» – сипаттамалы және нормативті грамматика. Академиялық грамматикаларды дайындау тәжірибесінде

БИБЛИОГРАФИЯ *

(по вопросам фонетики и морфологии
якутского и тюркских языков)

- Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. Автореф. канд. дис. Самарканд, 1959. 17 с.
- Абдуллаев А. Фонетические и морфологические способы усиления значения в современном узбекском языке. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1970. 25 с.
- Абилькаев А. Семантико-грамматическая природа глагола «де» в современном казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1962. 18 с.
- Азиев А и др. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков (Краткий курс). Ташкент, 1960. 140 с.
- Алимов П. Префиксация в туркменском языке. Ашхабад, 1947. 24 с.
- Антонов П. К. О соответствии начальных с/й в якутских и тюркских именных основах. — Тр. ИЯЛИ Якутского филиала СО АН СССР, вып. 4 (8), 1963, с. 41—48.
- Антонов П. К. Двухсложные именные основы с пенторичным долгим гласным в первом слоге. — Тр. ИФР Якут. госуниверситета, 1969, с. 173—180.
- Антонов П. К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, 1971. 176 с.
- Антонов П. К. Исследования по исторической лексике якутского языка (Именные основы). Автореф. д-р. дис. Якутск, 1973. 55 с.
- Аралбаев Ж. А. Вокализм казахского языка. Алма-Ата, 1970. 178 с.

Якут тілінің грамматикасы. 1982 жыл.

1-сүрет. Арнайы библиографиялар

сипаттамалы грамматика деп әдеттегі жай, тіркемелік бағыттағы сырт сипаттаманы емес, ғылыми сипаттаманы айтады. Және олардағы бұл ғылыми сипаттама міндетті түрде нормативті саралаумен үнемі сабақтасып жатады. Бұл дәстүр мүмкін болғанша «Қазақ грамматикасында» да сақталды: қазақ әдеби тілінің грамматикалық құрылысының сипаттамасы да солай ғылыми негізге құрылды (яғни онда түрлі теориялық мәселелерді шешу, тіл фактілерінің ғылыми жүйеленімі сияқты міндеттер көзделді және грамматиканың жалпы

нормативтік бағытта жазылу жағы да ескерілді). «Қазақ грамматикасында» қазақ әдеби тілінің грамматикалық құрылысы – фонетикасының, сөзжасамының, морфологиясының және синтаксисінің қазіргі қалпы сипатталады» делінген [1, 5]. Жаңа грамматикада да осы мәселелер негізгі ұстаным болады. Сонда осы күнге дейін қазақ тілінің екі академиялық грамматикасы басылды деуге болады.

Соңғы академиялық грамматикаға біршама жаңалықтар енгізілді. Ең алдымен Н.Оралбаеваның бастамасымен «Сөзжасам» атты

Предметный указатель¹

- аббревиатуры 203, 588, 589; структурные типы аббревиатур 588; род аббревиатур 588, 1144; склонение аббревиатур 588, 1221; аббревиатурное усечение см. усечение основы
- аббревиация 203, 588, 590; явления, промежуточные между аббревиацией и сложением 203, 589
- абсолютное употребление форм времени см. время глагола
- абстрактные (отвлеченные) существительные см. существительное
- адвербиальные (наречные) значения деепричастий см. деепричастие
- адъективное склонение см. склонение
- адъективные значения причастий см. причастие
- актив (конструкция актива) см. залог глагола
- акцентный подтип 148; акцентные подтипы кратких прилагательных 1353; кратких причастий 1637
- вагальных 239, 256, 260, 320, 504, 507, 513, 515, 517, 519, 520, 524, 525, 573, 669, 982, 990; словозменительных 1343, 1344, 1346, 1348; префиксов 507, 694, 707, 727, 1038; флексий 1184, 1185, 1188, 1198, 1216, 1281, 1282, 1284, 1310, 1317, 1325, 1327
- вариант фонемы (сильной, слабой) см. фонема
- вариантные формы 1113; существительных 1146, 1175, 1178–1183, 1185, 1188, 1191, 1198–1200, 1202–1207, 1210, 1211, 1213, 1221; местоимений-существительных 1281, 1282, 1284; прилагательных 1310, 1312, 1317, 1321, 1325, 1327, 1339, 1343, 1347, 1349, 1350; числительных 1370, 1375; глагола (спрягаемых форм) 1475, 1494, 1554, 1560, 1562, 1571, 1573; причастий и деепричастий 1580, 1581, 1583–1585, 1590–1593; инфинитива 1594; вариантная парадигма 1209, 1211, 1554, 1560, 1562, 1571, 1573

¹ Цифрами обозначены номера параграфов; при ссылках на «Введение» указаны страницы.

Русская грамматика. 1980 жыл. I-том.

ПРЕДМЕТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ

- аббревиатуры 227¹
- аббревиация см. способы словообразования
- абсолютно открытый слог см. слог
- адвербиализация см. словообразование наречий
- адъективизация см. словообразование прилагательных
- аккомодация 44; 50.

Татар грамматикасы. 1995 ж. I-том

2-сүрет. Пәндік сілтеме

ТЕРМИННАР КҮРСӨТКЕЧЕ

аббревиатуралар (кыскартылмалар)	200, 211
инициаль кыскартылмалар	200, 201, 211
элементлы кыскартылма сүзләр	200, 211
аббревиация (к. сүзьясалыш ысуллары)	200
абсолют ачык ижек (к. ижек)	23
абстракт исемнәр белдерә торган кушымчалар (к. кушымчалар)	
аваз	10, 14–42, 69

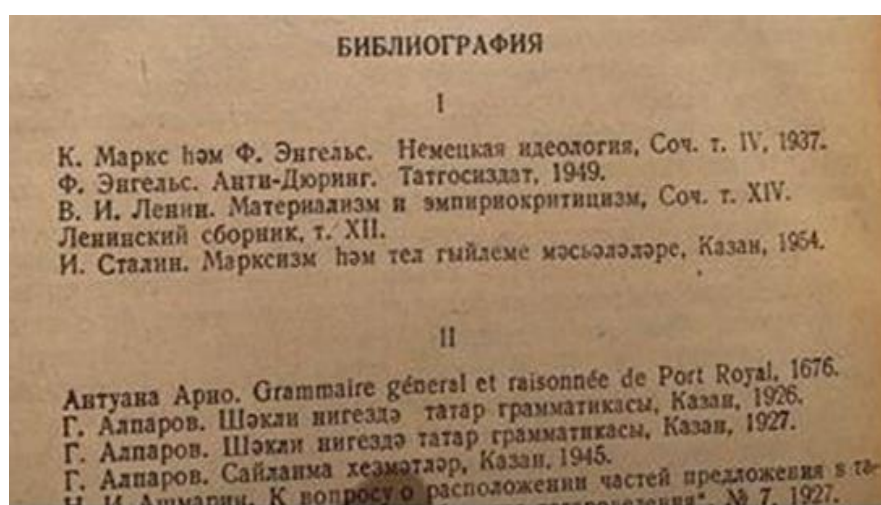
Татар грамматикасы. 2015 жыл. 1-том

3-сүрөт. Терминдик көрсөткеш

бөлек тарау қосылды. Аталмыш сала қазақ тіл білімінде 1980 жылдардан бастап морфологиядан бөлініп, дербес сала ретінде қалыптаса бастаған еді.

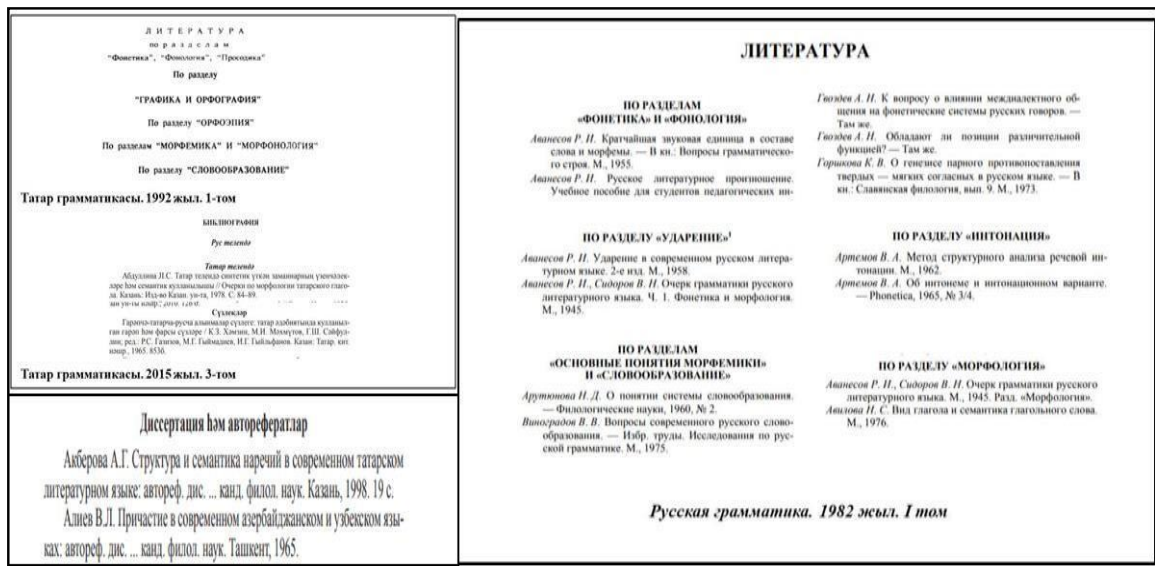
Кеңес кезінде татар, өзбек, якут, түркімен, башқұрт, қарақалпақ сынды түркі тілдерінің де академиялық грамматикалары жарық көрді. Бұлардың ішінде бір қызығы, саха (якут), түркімен және башқұрт тілдерінің академиялық грамматикалары орыс тілінде жарық көрген. Өзбек тілінің 1982 жылғы Ғ.Абдурахмоновтың редакторлығымен жарық көрген академиялық грамматикасы «Ана тілі грамматикасы» деген атаумен шыққан. Кейін осы еңбек 1995-1996 жылдары тағы да қос томдық түрінде баспа көрді.

Бұл академиялық грамматикалардың барлығы (орыс тілі мен беларусь тілінің де) қос томдық түрінде шыққан. Яғни, бірінші томда фонетика мен морфология тақырыбы қозғалса, екінші томда синтаксис мәселесі қозғалған. Осыған қарағанда кеңес дәуірінде академиялық грамматиканың жазудың өзіндік мектебі мен дәстүрі, қалыптасқан құрылымы болғаны байқалады. Алғысөзде ұжымдық еңбекті жазуға қатысқан авторлар мен тақырыптары көрсетіледі. Ал соңында ғылыми әдебиеттер және зерттеу материалы ретінде алынған әдеби шығармалар, сөздіктер бөлім-бөлім бойынша көрсетіледі. Бірақ мәтіннің өз ішінде (тараулары арасында) сілтеме берілмейді. Сондай-ақ, шетелдік ғылыми әдебиеттерді де

Татар теле грамматикасы. 1959 жыл

4-сүрөт. Библиография

5-сурет. Пайдалынған әдебиеттер

пайдалануға болады. Кейбірінде арнайы мәселе бойынша қолданылған әдебиеттер бөлек көрсетілген (1-сурет).

Кей академиялық грамматикаларда арнайы пәндік сілтемелер (2-сурет), терминдік көрсеткіштер (3-сурет) мен библиография (4-сурет), пайдаланылған әдебиеттер (5-сурет), есім көрсеткіштері (6-сурет), қысқартуларды берген. Морфология мәселесі қозғалған томдықта морфемалар көрсеткіші (сөз түрлендіруші және сөз тудырушы) қоса берілген (7-сурет).

2013 жылы профессор М.Зәкиевтің редакторлығымен шыққан Татар академиялық грамматикасы үш томнан тұрады. Бірінші том фонетика, графика, морфонология мен сөзжасамға арналса, екінші том – морфологияға, үшінші том синтаксиске арналған.

Академиялық грамматиканың рәсімделуінде қатаң қағида жоқтығы байқалады. Кесте мен сызбалар, суреттер беріліп отырған. Бірақ иллюстрация жоқ. 1980 жылға дейін академиялық грамматиканың беттері толық парак, кейінгі еңбектер қос бағанамен берілген. Мұндай дизайн өз кезегінде көлемді кітапты ықшамдауға әрі академиялық сипат беруге көмектескен сияқты.

Академиялық грамматиканы жазу әдісі ретінде екі әдісті атауға болады: олар – сипаттамалы және нормативті. Ал зерттеу материалы ретінде тілдің әдеби түрі алынады. Кеңес кезінде шыққан академиялық грамматикалардың қайсысын алып қарамасаңыз да, грамматиканың бұл типтік нұсқасы тек әдеби тілге негізделуі тиіс екені анық айтылады. Сол сияқты 2002 жылы шыққан

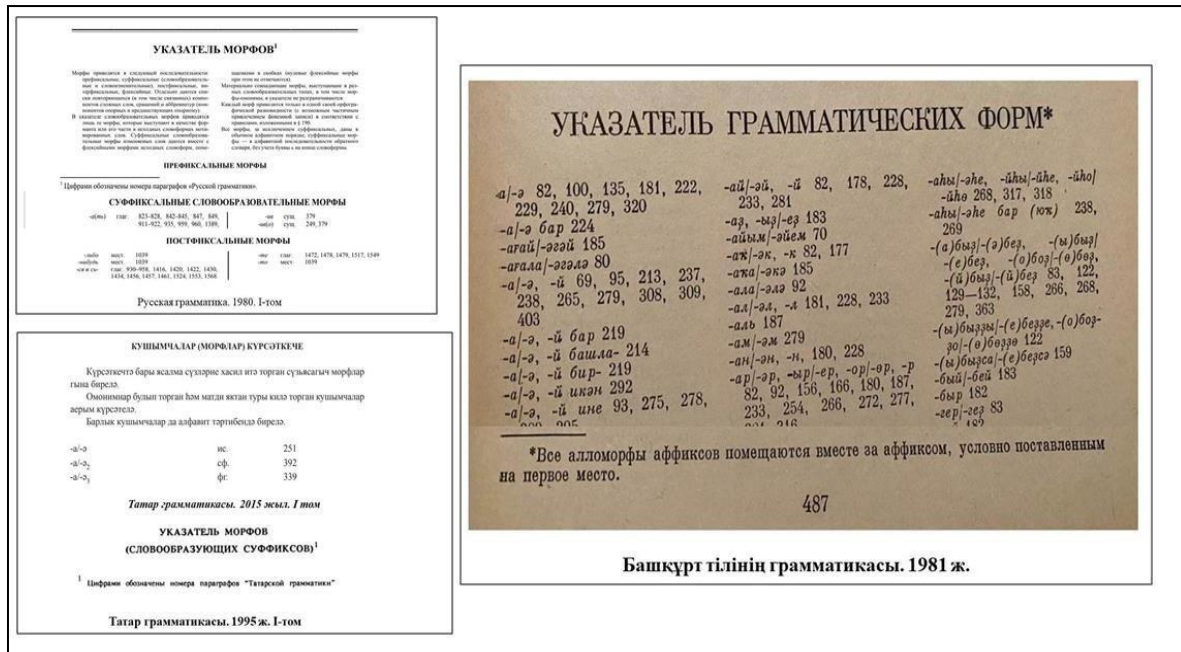
ИСЕМНӘР КҮРСӨТКЕЧЕ

Айдар Ә. 297
Алекперов А.Г. 354, 361, 363
Алиш А. 450, 458
Алпаров Г. 7, 10, 93, 213, 218, 269,

Баскаков Н.А. 134, 216, 219, 222,
232, 234, 235, 240, 244, 247, 250,
252, 253, 309, 311, 333, 335, 339,
361, 375, 379

Татар грамматикасы. 2015 жыл. I-том

6-сурет. Есім көрсеткіші

7-сурет. Морфемалар көрсеткіші

«Қазақ грамматикасында»: «Қазақ грамматикасы» – қазақ әдеби тілінің грамматикасы [1]. 1980 жылы шыққан «Орыс грамматикасын» да авторлар солай қазіргі орыс әдеби тілінің грамматикасы деп атаған» [2] деген ұстаным бекітілген.

3.3 Орыс тілінің академиялық грамматикасы туралы. Алайда соңғы жылдары орыс тіл білімінде академиялық грамматиканы шығаруға деген көзқарас біршама өзгергенге ұқсайды. Ресей лингвистикасының жаңа буын ғалымдары академиялық грамматика әдеби тілмен бірге ауызекі сөйлеу тілінің деректерін де қолдануы тиіс деген тұжырым айтады.

Мәселен, Ресей лингвисті, профессор Галина Куставо мынандай қос ұғымды шатастырмау керетін алға тартады: «У нас часто смешиваются понятия «академический» и «академичный». Считается, что академическая грамматика должна изучать строгий, правильный язык, очищенный от разговорной стихии. На самом деле академическая грамматика – это научная грамматика, которая охватывает и описывает весь язык, все его конструкции, в том числе и разговорные. Именно они и являются лицом русского языка, его специфичными чертами, которые от-

личают его от других языков. А одна из задач грамматики – описать, чем один язык отличается от других. Академическая грамматика противопоставлена не разговорному языку, а школьной грамматике, упрощенной, адаптированной. С тех пор, как писались старые грамматики, научные представления уже не раз изменились. Появилось много разных теорий, которые никогда не применялись к русскому языку, поскольку в советский период не было международных связей, до нас не доходили публикации на иностранных языках. И получается, что наша грамматика остается какой-то провинциальной, периферийной. А сейчас все эти теории доступны, мы отслеживаем новые тенденции в науке. Естественно, и наша грамматика должна быть написана на новом научном языке» [5].

Сондай-ақ, Ресей лингвисті, профессор Юрий Рубин академиялық грамматиканы жазуға мысалдарды әдеби шығармадан алу шарт па дегенге былай деп тұжырым айтады: «Очевидно, что нормативная грамматика сегодня сильно оторвалась от реальной почвы, от того, что удобно использовать людям. На мой взгляд, это неправильно – двойных стандартов быть не должно. Раньше, когда одно-

временно существовали и высокий язык, и разговорный обиходный, это было вполне оправданно – первым пользовались люди состоятельные и образованные, вторым – простой люд. Но сегодня высокий слог рискует стать мертвым явлением. И одна из важных задач реформы языка – этого не допустить. Конечно, нормативная функция грамматики должна сохраняться, но при этом людям должно быть удобно коммуницировать друг с другом» [5].

Байқағанымыздай, Ресей тіл білімінің өкілдері кеңес лингвистикасы қалыптастырған қатаң принциптерден бас тартып, жаңа тенденция мен заманауи лингвистикалық бағыттарға ілесуді жөн санайды. Академиялық грамматикаға академиялық тілдің, *әдеби тілдің деректерін ғана емес, ауызекі сөйлеудегі құбылыстарды да енгізуді құп көреді*. Орыс тілінің академиялық грамматикасының төртінші буынын шығару мәселесін Ресей ғалымдары соңғы онжылдықта көтере бастады. Ал оны жазуға дайындық жұмыстарын осыдан 5-6 жыл бұрын қолға алды.

Қазақ грамматикасының жаңа буынын дайындауға бөлінген уақыт шектеулі. Сондықтан соңғы академиялық грамматика жарық көргеннен кейінгі кейбір ізденістердің нәтижесі қамтылады деп шешілуде.

Ағылшын тілінің жоғары стильдік формасы саналатын академиялық ағылшын тілі нұсқасы қалыптасқан. Оның өзіндік грамматикалық нұсқаулығы бар. Ол «академиялық ағылшын тілінің грамматикасы» деп саналады.

3.4 Еуропа және АҚШ академиялық грамматикаларының құрылымы, рәсімделуі. Еуропалық тілдерде дәл кеңестік кезеңде жазылған академиялық грамматикаларға ұқсас еңбектер жоқ. Соған қарағанда грамматиканың бұл түрін жазу кеңестік мектепке тән жақсы дәстүр, бастама болғаны байқалады. Еуропада XX ғасырда трансформациялық-генеративті грамматиканы жазу негізі қалыптасты. Мұның құрылымдық грамматикадан (структурализмнен) айырмашылығы – теориялық білім ғылыми лингвистикалық негізде жазылмайды. Нормативті сипаты аз. Тілдік

конструкцияларды лингвистикалық тіркестер мен фразалардың құрылымы есебінен зерттеуді ұсынады. Бұл грамматикада морфология мен фонетиканы емес, синтаксисті доминант ұғым ретінде қарастырады. Сөйлеушінің сөйлемді құрауына қарай тілдік нормаларды анықтауды жөн санайды. Трансформациялық грамматиканың негізін қалаған – АҚШ лингвисті Ноам Хомский (Noam Chomsky). Ол: «Тілдің құрылымы негізінен қарапайым, түбінде типтік конструкциялар болады, сөйлем сол типтік конструкциялардың алгоритмі, жаттанды әдіс-тәсілдері арқылы жүзеге асады» деп түсіндірді [6]. Грамматиканың бұл түрі тілді дұрыс қолданудың дұрыс-бұрыстығын ажыратып жатпайды. «Грамматиканы дұрыс қолдану» туралы нұсқаулық беру мен ақыл-кеңес айтуды құп көрмейді.

Еуропа мен АҚШ-та трансформациялық және дескрипті грамматика дамыған тұста құрылымдық грамматикаға негізделген академиялық еңбектің жазылуы мүмкін емесі байқалды.

Қазір ағылшын тілі ғаламдық тілге айналды. Ағылшын тілінің британдық, америкалық, канада мен аустралиялық нұсқалары бар. Ағылшын тілінің грамматикасын жазу дәстүрі ортағасырдан басталғандықтан, осы күнге дейін көптеген грамматикалық еңбектер жарық көрді. Ең соңғылары әрі XXI ғасырда жарық көргендері мыналар: 2002 жылы шыққан Родни Хаддлстон мен Джеффри Пулламның «Cambridge English Grammar» (Кембридж ағылшын тілінің грамматикасы) еңбегі [7], 2006 жылы шыққан Рональд Картер мен Майкл Маккартидің «Cambridge Grammar of English» [8] (Кембридж ағылшын тілінің грамматикасы) еңбегі, 2011 жылы шыққан Бас Артстің «Oxford Modern English Grammar» (Оксфорд заманауи ағылшын тілінің грамматикасы) еңбегі [9]. Бас Артстің авторлығымен шыққан «Oxford Modern English Grammar» еңбегінде ағылшын тілінің дәл қазіргі синхронды грамматикасын сипаттау мақсатында жазылған еңбек екені көрсетілген: «Бұл грамматиканың мақсаты – қазіргі ағылшын тілінің (британдық және америкалық ағылшын тілінің нұсқаларын бірге алып) құрылы-

сын жан-жақты, заманауи әрі қысқа да нұсқа сипаттап ұсыну. Бұл грамматика сипаттау әдісімен жазылған, бірақ нұсқаулық ретінде басымдығы жоқ. Ағылшын тілі қазіргі сәтте қалай қолданылып жүр – соны сипаттау түрінде жазылды» [9.11].

Сондай-ақ автор ағылшын грамматикасының бұл нұсқасын шығаруға Рэндольф Квирк, Сидни Гринбаум, Джеффри Лич және Ян Свартвиктің 1985 жылы шыққан «Comprehensive Grammar of the English Language» (Ағылшын тілін тегіс қамтыған грамматикасы) және 2002 жылы шыққан Родни Хаддлстон мен Джеффри Пулламның «Cambridge English Grammar» еңбегі [7] негіз етіп алынғанын атап өтеді.

Бұл грамматикада морфология мен синтаксис мәселелері қаралады. Фонетика қосылмаған. Сөзжасам мәселесіне аз көңіл бөлінген. Мысалдарды негіз етіп алған екі грамматикалық еңбектің ішінен (әдеби шығармалар және ауызекі сөйлеу деректері), онлайн-газет, BBC News сынды жаңалықтар арнасынан алған. Сондай-ақ Ағылшын тілінің халықаралық корпусының (ICE- GB) мәліметтері қолданылған. Дереккөздері кітаптың соңында көрсетілген.

«Дәстүрлі грамматика әдеби тілдің мысалдарын қолданса, заманауи грамматикалық еңбектер үшін мысалдарды ойдан құрау әбестік емес. Бірақ түпнұсқа мәтін мен мысалдарды тауып қолдануға басымдық берген жөн. Тілдің шынайы келбеті содан байқалады», - деп ескертеді Бас Артс [9.4].

Қарастырылып отырған ағылшын грамматикалары кесте, формула мен сызбаларды жиі қолданады (8-сурет).

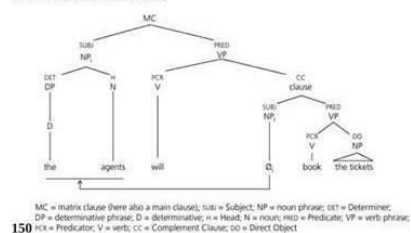
2002 жылы шыққан «Cambridge English Grammar» грамматикалық еңбегін жазуға негізінен 13 автор қатысқан. Алайда алғысөзінде айтылғандай бұған жұмылған авторлар әлдеқайда көп. Бұл еңбекті шығарудағы мақсат соңғы жылдары лингвистикада қол жеткізген жаңа идеяларды түгелдей басын қосып, ағылшын тілінің заманауи грамматикасын теориялық тұрғыдан талдау болды. Сондықтан бұған Ұлыбритания, АҚШ пен Аустралия ғалымдары атсалысты. Зерттеу жұмыстарына,

кітапты жазып шығуға 10 жылдай уақыт кеткен. Кітаптың бет саны 1900-ге жуық.

Авторлар бұл грамматиканы шығарудағы мақсатын былай белгілейді: «This book is a description of the grammar of modern Standard English, providing a detailed account of the principles governing the construction of English words, phrases, clauses, and sentences. To be more specific, we give a synchronic, descriptive grammar of general-purpose, present-day, international Standard English» [7.22]. Аудармасы: «Бұл кітаптың мақсаты – ағылшын тіліндегі сөз бен сөз тіркесін, сөйлем мен мәтінді құрастырудағы құбылыстарды жан-жақты бейнелеп, қазіргі стандартты ағылшын тілінің грамматикасын сипаттау. Нақтырақ айтсақ, біз жалпыға арналған халықаралық заманауи ағылшын тілінің грамматикасын синхронды әдіспен сипаттауды қолға алдық», - делінген.

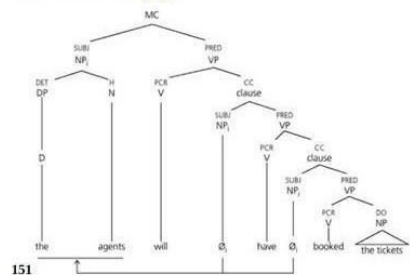
Грамматикалық құбылыстарды сипаттаудағы принцип жайлы авторлар мынандай көзқарас ұстанады: «Our aim is to describe and not prescribe: we outline and illustrate the principles that govern the construction of words and sentences in the present-day language without recommending or condemning particular usage choices. Although this book may be (and we certainly hope it will be) of use in helping the user decide how to phrase things, it is not designed as a style guide or a usage manual. We report that sentences of some types are now widely found and used, but we will not advise you to use them. We state that sentences of some types are seldom encountered, or that usage manuals or language columnists or language teachers recommend against them, or that some form of words is normally found only in informal style or, conversely, is limited to rather formal style, but we will not tell you that you should avoid them or otherwise make recommendations about how you should speak or write. Rather, this book offers a description of the context common to all such decisions: the linguistic system itself» [7.22]. Аудармасы: «Біздің мақсатымыз – нұсқаулық беру емес, сипаттау ғана: сөз жасалым мен сөйлем құрудағы ағылшын тілінің заманауи нұсқасы қалыптастырып берген иллюстрациялық қағидаларды ба-

These structures can be understood more readily if we use tree diagrams (see section 4.4). The tree for (148) looks like (150). A triangle is used when the internal structure of a constituent can be surmised from other parts of the tree, or is not at issue.

MC = matrix clause (here also a main clause); SUBJ = Subject; NP = noun phrase; DET = Determiner; DP = determinative phrase; D = determinative; N = Head; N = noun; PRED = Predicate; VP = verb phrase; PCR = Predicate; V = verb; CC = Complement Clause; DO = Direct Object

And here is the tree for (149).

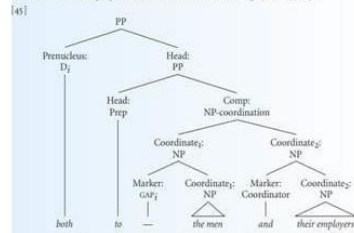
151

Oxford Modern English Grammar

1308

Chapter 15 Coordination and supplementation

The tree structure we propose for both to the men and their employers in [441a] is:

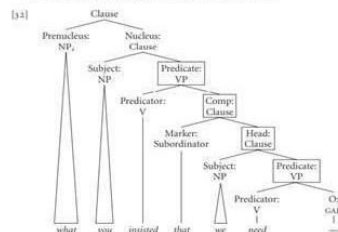
The marker for the first coordinate is realised by a gap that is co-indexed with the determinative both that occupies premodifier position in the PP – compare the structure given for a relative clause in Ch. 12, §3.1. In [441a] both occurs in premodifier position in the VP both overslept, and is co-indexed with the marker element to the left of it.

1.1 Location of gaps.

1089

the value of *x* in the proposition 'You insisted that we need *x*', and the intended meaning of [14] is similarly 'I told her the value of *x* in the proposition 'That we need *x* is agreed'': This meaning can in fact be expressed by means of the extraposition construction: I told her what it is agreed that we need.

The structure for the interrogative clause in [131] is as follows:

Cambridge English Grammar

8-сүрет. Ағылшын грамматикасындағы сызбалар

яндау ғана. Белгілі бір тілдік қолданыстарға шектеу қою – біздің құзырет емес. Десе де бұл ғылыми еңбек тілді қолданушылар мен тілді үйренушілерге түсінбеген дүниелерін ұғынуға көмектеседі деген ойдамыз (соған үміт етеміз де). Бірақ тілді қолдануда басшылыққа алынатын нұсқаулық ретінде жасауды біз қарастырмадық. Десе де, қазіргі ағылшын тілінде сөйлем құрауда қолданылып жүрген кейбір тәсілдерді аз қолданылатын әдістерге жатқызып, тілді үйретуде ондай амаалдарды қолданбауға шақырамыз. Немесе кейбір қолданыстар тек белгілі бір стиль аясында ғана, бейресми формада пайдалануы мүмкін. Біз соны ескертеміз», - делінген.

Кітаптың алғашқы тарауы грамматикаға кіріспе ретінде жазылған. Грамматикадағы дәстүр, диахрония мен синхрония, дискрипті грамматика, ағылшын тіліндегі грамматиканың туу, жазу мен сөйлеу, морфология мен синтаксистің басты категориялары, семантика мен прагматика жайлы шолу мәліметтер берілген.

Cambridge English Grammar-да негізінен морфология мен синтаксис мәселелері қа-

растырылған. Сөзжасам мен фонетикаға көп орын берілмеген. Тек кейбір бөлімдерде фонология мен өзгермелі морфология (inflectional morphology) мәселелері қаралған. Сондай-ақ соңғы тарауда пунктуация мәселесін қосқан. Кітапта «грамматика» ғылымына мынандай анықтама берілген: «A grammar of a language describes the principles or rules governing the form and meaning of words, phrases, clauses, and sentences. As such, it interacts with other components of a complete description: the phonology (covering the sound system), the graphology (the writing system: spelling and punctuation), the dictionary or lexicon, and the semantics» [7.3].

«Phonology and graphology do not receive attention in their own right here, but both have to be treated explicitly in the course of our description of inflection in Ch. 18 (we introduce the concepts that we will draw on in §3 of this chapter), and Ch. 20 deals with one aspect of the writing system in providing an outline account of the important system of punctuation» [7.3]. Аудармасы: «Грамматика – сөз, фраза, сөйлем мен мәтінді, форманы құраудың қағидалары

мен ережелерін сипаттайтын тіл ғылымы. Грамматика тілді толық сипаттау үшін фонология (тілдің дыбыстық қабаты), графология (жазу жүйесі – орфография, пунктуация), сөздік және лексика, семантика сынды компоненттермен тығыз байланысты. Фонология мен графология бұл кітапта қарастырылмайды. Тек 18- тарауда флексия құбылысын қарастырғанда фонологияның кейбір мәселелері, 3- тарауда жазу жүйесін бір аспектісін қарастырғанда пунктуация мәселесі қозғалады», - делінген.

Айта кеткен жөн, мұндай кіріспе бөлімдер кеңестік кезеңде шыққан академиялық грамматикаларда да кездеседі. Мәселен, 1962 жылы шыққан беларусь тілінің академиялық грамматикасында беларусь тілінің қалыптасуы, грамматика ғылымының туу, беларусь тілінің грамматикасының зерттелуі жайлы мағлұматтар берілген [4].

Cambridge English Grammar-да пәндік көрсеткіштер лексикалық және концептуалды деп екі бөлініп көрсетілген: «The index is divided into two parts, lexical and conceptual; in addition, there are two specialised indexes given in the main text of the book, one covering the classification of catenative verbs (Ch. 14, pp. 1239–40), one the inflection of verbs with simple bases (Ch. 18, pp. 1608–9)». Аудармасы: «Көрсеткіштер екіге бөлінген: олар – лексикалық және концептуалдық индекстер. Сондай-ақ кітаптың негізгі мәтінінде екі мамандандырылған көрсеткіш белгіленген, оның бірі септікпен байланысқан етістіктер болса, екіншісі – түбір негізгі етістіктер» [7.1779].

Лексикалық көрсеткіште ерекше морфемалар (a few, aglow, apex, attack), аффикстер (-ed, -een, -eer, -ly), дұрыс (look, call) және бұрыс етістіктер (abhor, begin, choose, choose), демеулік шылаулар (about, for, before, in) жалқы есімдер (NATO, NIREX, Portuguese, Scottish) берілсе, концептуалды көрсеткіштерде ұғымдық атаулар (action, ascriptive, bare role NP), терминдер (abbreviation, active voice, ascriptive) берілген. Сондай-ақ бөлімді жазған авторлар мазмұн бөлігінде көрсетілген.

Соңында ағылшын тілінің грамматикасы аясында тағы қандай еңбектермен танысуға болатыны соңында ұсыныс ретінде көрсетіл-

ген. Мәселен, етістік тақырыбы бойынша Palmer (1987) and Leech (1987), Comrie (1985), English include Binnick (1991), Declerck (1991b), and McCoard (1978), Comrie (1976) and Tobin (1993) сынды ғалымдардың еңбектерімен танысуды кеңес етеді [7.1767]. Ал зат есімі тақырыбы бойынша Reid (1991), Wickens (1992), and Allan (1980), Reid (1991), Wickens (1992), and Allan (1980) сынды ғалымдарды ұсынады [7.1767].

2002 жылы шыққан «Қазақ грамматикасына» ұқсас еңбек түрік тілінде жоқ. Алайда жекелеген авторлардың түрік тілінің грамматикасына жан-жақты қарастырған көлемді еңбектері бар. Солардың бірі – профессор Зейнеп Коркмаздың (Zeynep Korkmaz) «Turkiye Turkcesi Grameri. Shekil Bilgisi» атты кітабы [10]. Бұл еңбек 2003 жылы басылып шықты.

Бұл еңбекті автор түрік тілінің қазіргі грамматикасын түгендеу үшін нормативті-сипаттамалы формада жазғанын айтады. Оның айтуынша, түрік тілінің грамматикасы ғасырлар бойы жіті зерттелмей, концептуалдық бағыты ойдағыдай қойылмады. Автор түрік тілінің грамматикалық білімі бұған дейін араб тілінің грамматикалық қағидаларына, кейін француз грамматикалық ілімінің ықпалында болғанын айтады. Ал Түркия Республикасы құрылғаннан бері грамматика теориялық ғылым ретінде емес, мектепке арналған қолданбалы формада қысқаша оқытылған. Содан авторлар түрік тілінің өзінің концептуалды құрылымын сипаттауды қолға алып, грамматика ілімін зерттеуді жолға қойған көрінеді. «Грамматика саласында нақты ғылыми зерттеу болған емес. Бұл еңбекті жазу үшін авторлар 6-7 жыл дербес зерттеу жүргізді әрі ұзақ жылдар бойы кәсіби біліктілік жинады», - делінген алғысөзде [10.40].

Авторлар бұл еңбекті жазу барысында мысалдарды 1910 жылдан кейін жарық көрген, сұрыптап алынған 300 әдеби шығармадан, ғылыми еңбек пен тарихи құжаттардан, баспасөз материалдарынан терген. Кітаптың өзі 1300 беттен тұрады.

Библиографиялар мен дереккөз алынған шығармалар кітаптың соңында берілген. Алайда мәтіннің өз ішінде сілтемелер жоқ.

Байқағанымыздай, біздің түсінігіміздегі академиялық грамматиканы жазу дәстүрі мен біртұтас құрылымдық, мазмұндық сипаты кеңестік кезеңде қалыптасқан. Десе де, академиялық немесе көлемді грамматикалық еңбектерді жазудың стандартқа айналған, әмбебаптық ұстанымы, қалыптан өзгермейтін құрылымы болмайды. Уақыт өте келе, заманауи тенденциялардың әсерінен көлемді грамматикалық еңбектердің жазылуы форматы да ауыса бастады. Бұрынғы қатаң академиялық стильде емес, заман талабына сай ғылыми-қауымдық, ғылыми-көпшілік бағытта құрастырылу басымдық алды.

Ағылшын тілі сияқты дүниеге жайылып, барлық жақтан үстем болып отырған тілдер үшін ірі көлемді грамматикалық еңбектің барлық шарттарын, принциптерін, теориялық тұжырымдарын толық сақтауды міндеттемейді. Бірақ халықаралық тілдерден жағдайы бөлек қазақ тілінің грамматикалық ұстанымдары мектеп, жоғары оқу орындары мен басқа да жазба тілді қолданатын барлық сфераларда қаралады, бұл тілді сақтаудың, өміршеңдігін жандандырудың бір амалы ретінде қабылданады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, грамматиканы жазудың әр географиялық өңірде қалыптасқан өзіндік дәстүрі мен ұстанымдары бар. Кеңестік тіл білімі мектебі академиялық грамматиканы шығарудың қатаң қағидаларын ұстанған әрі

бұл дәстүр кейінге дейін жалғасын тапқан бағыт болды. Алайда қазіргі лингвистикалық периферия бұл ұстанымдардың өзгеріп, грамматиканы жазудың еуропалық үлгісіне көшуге деген талпыныстардың пайда болғаны орыс грамматистерінің еңбектерінен, пікір-таластарынан байқалады. Бұған байланысты 2016 жылы халықаралық симпозиум өткізіп, орыс академиялық грамматикасының жалпы зертханасы жайлы лексиколог, фонолог, грамматист, этнолингвист, лингвокультуролог, орфограф ғалымдар мен антропоэзектік бағыт өкілдерінің және педагогтардың ойын топтастырып жинақ шығарды [11].

Алда қазақ грамматикасының тағы бір буынын шығару ісі күн тәртібінде тұр. 2022 жылдың соңына дейін жарыққа шығару жоспарланған. Соңғы академиялық грамматика шыққаннан кейінгі (20 жылы бұрын) осы саласында танымал болған ғылыми ойларды қысқа уақытта жинақтап ұсыну басты назарда. Соған байланысты көлемді грамматикалық еңбектерді жазудың заманауи әдіс-құралдары мен техникалық үлгілері, технологиялық бағыт-бағдарын саралау және оны алдағы қазақ грамматикасын кітап ретінде жариялау ісінде пайдалану аса маңызды.

**Мақала OR 11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты зерттеу жобасы аясында жазылды.*

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана. – 2002. – 784 б.
2. Русская грамматика. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. I том. – Москва: «Наука». – 1980. – 754 с.
3. Татар грамматикасы: өч томда / проект жит. М.З. Зәкиев; ред. Ф.М. Хисамова. – Т. I. Тулыландырылган 2-нче басма. – Казан: ТӘҺСИ, – 2015. – 512 б.
4. Грамматика беларускай мовы. Том 1. Марфалогія. Выдавецтва Акадэміі Навук БССР. – Минск. – 1962. – 542 с.
5. Академическая русская грамматика подвергнется изменениям. – URL: <https://rg.ru/2016/04/13/akademicheskaja-russkaia-grammatika-podvergnetsia-izmeneniiam.html> (дата обращения: 20.06.2021).

6. Chomsky N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.
7. Huddleston R., Rodney G., and Geoffrey K. Pullum et al. The Cambridge grammar of the English language. Cambridge: Cambridge University Press. – 2002. – 1862 p.
8. Carter R., McCarthy M. Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 983 p.
9. Aarts B. Oxford Modern English Grammar. Oxford: Oxford University Press. – 2011. – 651 p.
10. Korkmaz Z. Turkiye Turkcesi Grameri. Shekil Bilgisi. – 3 bsk. Ankara: Turk Dil Kurumu, 2009. – 1344 t.
11. Сборник тезисов Международного научного симпозиума «Русская грамматика 4.0» (Москва, 13-15 апреля 2016 года). – Москва: ФГБОУ ВО «Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина», 2016. – 951 с.

Әдебиеттер тізімі

1. Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologija, sintaksis Kazakh grammar [Phonetics, word formation, morphology, syntax] (Астана, 2002, 784 p.).
2. Russkaja grammatika. Fonetika. Fonologija. Udarenie. Intonacija. Slovoobrazovanie. Morfologija [Russian grammar. Phonetics. Phonology. Accent. Intonation. Word formation. Morphology]. Vol. I («Nauka», Moscow, 1980, 754 p.).
3. Tatar grammar. In 3 volumes. Comp. M. Z. Zakiev. Ed. F. M. Khisamova – Vol. I. 2nd edition expanded (Department of Tatar Folk Art, Kazan, 2015, 512 p.).
4. Grammar of the Belarusian language. Vol. 1. Morphology Publishing House of the Academy of Sciences of the Byelorussian SSR, Minsk, 1962, 542 p.).
5. Akademicheskaja russkaja grammatika podvergnetsja izmenenijam [Academic Russian grammar will undergo changes] Available at: <https://rg.ru/2016/04/13/akademicheskaja-russkaja-grammatika-podvergnetsja-izmenenijam.html> (Accessed: 20.06.2021).
6. Chomsky N. Syntactic Structures (Mouton, The Hague, 1957).
7. Huddleston R., Rodney G., and Geoffrey K. Pullum et al. The Cambridge grammar of the English language (Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 1862 p.).
8. Carter R., McCarthy M. Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide (Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 983 p.).
9. Aarts B. Oxford Modern English Grammar (Oxford University Press, Oxford, 2011, 651 p.).
10. Korkmaz Z. Turkish grammar. Knowledge of the Shekel. 3 ed. (Turk Dil Kurumu, Ankara, 2009, 1344 p.).
11. Sbornik tezisev Mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma «Russkaja grammatika 4.0» [Collection of abstracts of the International Scientific Symposium «Russian Grammar 4.0» (Moscow, April 13-15, 2016). Сборник тезисов Международного научного симпозиума «Русская грамматика 4.0» (Москва, 13-15 апреля 2016 года). Pushkin State Institute of the Russian Language, Moscow, 2016, 951 p.).

Б. Момынова, Қ. Слямбеков

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Традиция составления академической грамматики на некоторых языках: научный аппарат, структура и оформление

Аннотация. Академическая грамматика – это грамматика отдельно взятого языка, где сосредоточены основные результаты исследований видных ученых, изучивших грамматику языка и поднявших ее на научный уровень, совокупность научно-популярных мыслей и выводов в фундаментальных работах ведущих ученых того или иного языка. Академическая грамматика основывается на языковых системах конгломератов, не как отдельно взятых, а тесно и органически связанных между собой слов, форм слов, словосочетаний, предложений и т.д. Например, некоторые сложные вопросы морфологии можно решить, рассматривая их на основе синтаксиса словообразования, а также фонетики и фонологии. Кроме того, смысл некоторых грамматических значений раскрывается более точно через лексическое значение.

Помогает решить трудные вопросы грамматики, в том числе морфологии, и лексический уровень языка. Язык – это система, язык – это целостность. Установление грамматических норм и показ богатых выразительных возможностей опираются на изложение всей грамматической системы современного казахского языка.

Традиция написания грамматики, которая началась в истории человечества более 2500 лет назад, продолжается до сих пор. Сегодня в странах СНГ публикация академической грамматики стала масштабным направлением. Составление грамматики имеет разные традиции и приемы сбора, представления на каждом языке. Целью данной статьи является сопоставление, выявление лучших примеров и поиск современных средств написания грамматики. Результаты будут использованы для «Қазақ грамматикасы», издание которой планируется в 2022 году.

Ключевые слова: академическая грамматика, морфология, синтаксис, словообразование, история грамматики, казахская грамматика.

B. Momynova, K. Slyambekov

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

The tradition of compiling academic grammar in some languages: scientific apparatus, structure and design

Abstract. Academic grammar is the grammar of a single language, where the main research results of prominent scientists who have studied the grammar of a language and raised it to a scientific level, a set of popular scientific thoughts and conclusions in the fundamental works of leading scientists of a particular language are concentrated. Academic grammar is based on the language systems of conglomerates, not as separate, but closely and organically related to each other, related words, forms of words, phrases, sentences, etc. For example, we can solve some complex morphology issues by considering them on the basis of syntax and word formation, as well as against the background of phonetics and phonologies. As well as the meaning of some grammatical meanings are revealed in more detail through the lexical meaning. The lexical level of the language will also help solve difficult grammar issues, including morphology, in particular. Language is a system, language is integrity. The establishment of grammatical norms and the display of rich expressive possibilities is based on the presentation of the entire grammatical system of the modern «Qazaq grammar».

The tradition of writing grammar, which began more than 2500 years ago in the history of mankind, continues to this day. Today, in the CIS countries, the publication of academic grammar has become a large-scale direction. Grammar compounding has different traditions and techniques of collection, presentation in each language. The purpose of this article is to compare, identify the best examples and search for modern grammar writing tools. The results will be used for «Qazaq Grammar», which is planned to be released in 2022.

Keywords: academic grammar, grammar structure, morphology, syntaki, grammar history, Kazakh grammar.

Момынова Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Грамматика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Слямбеков Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Грамматика бөлімінің қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Momynova B. – Employee of the Grammar department, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Slyambekov K. – Head of the Grammar department, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Ф.К. Исенова
А.Б. Нургазина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан
*Автор для корреспонденции: fatima_9@mail.ru

Грамматикализация и универсализация семантической категории модальности в современном русском языке (опыт диахронически-синхронического описания ФСП модальности)

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о семантической категории модальности, представленной функционально-семантическим полем, структура и содержание которого формируется тремя частными значениями: 'желательности', 'возможности' и 'долженствования'. Универсальный характер семантической категории модальности даёт нам возможность проследить процесс становления этой категории в современном русском языке как фрагмента языковой картины мира и формирования функционально-семантического поля модальности в грамматической системе в диахроническом аспекте. В статье предлагаются обзор и анализ теоретических работ отечественных и зарубежных лингвистов, рассматривающих категорию модальности в различных аспектах – формальном, функционально-грамматическом, сопоставительном. Практической целью статьи становится сравнительный анализ ядра и периферии частных микрополей в древнерусском и современном русском языках, представленный в Национальном корпусе русского языка, с использованием целого ряда общенаучных и лингвистических методов и приёмов, в частности, дескриптивного, сравнительно-сопоставительного. Структура функционально-семантического поля модальности моноцентрична: ядро поля образуют формы глагола и модальные слова, а на периферии находятся синтаксические конструкции и просодические элементы. Анализ показал, что изменения в количественном составе поля модальности в древнерусском языке по сравнению с современным русским языком могут быть связаны с особенностями формирования языковой картины мира / языкового сознания русского человека: так, функционально-семантическое поле 'желательность' в древнерусском языке представлено 10 словоформами, тогда как в современном русском языке наблюдается увеличение словоформ в функционально-семантическом поле 'возможности' (с 3 до 6) и функционально-семантическом поле 'необходимости' (с 6 до 9). В заключение статьи авторами статьи делается вывод о том, что отмеченные изменения количественных и качественных параметров состава микрополей функционально-семантического поля модальности в русском языке представляют собой результат процесса грамматикализации и универсализации, а также отмечаются перспективы исследования данной категории с точки зрения лингводидактики и когнитивистики.

Ключевые слова: модальность, функционально-семантическое поле, желательность, возможность, долженствование, структура, содержание, ядро поля, периферия, грамматикализация, универсализация

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-129-138>

Введение

Модальность относится к числу тех функционально-семантических категорий, которые обладают свойством универсальности: значения возможности, желательности и необходимости репрезентируются в любом языке при помощи досточно конечного списка словоформ.

В русистике широкая трактовка категории модальности представлена в работах В.В. Виноградова, который, в частности, писал о том, что «любое целостное выражение мысли, чувства, побуждения, отражая действительность в той или иной форме высказывания, облекается в одну из существующих в данной системе языка интонационных схем предложения и выражает одно из тех синтаксических значений, которые в своей совокупности образуют категорию модальности» [1, с. 55]. Он включал в область данного понятия, кроме форм наклонения глагола, инфинитивные конструкции и такие классы слов, как вводные (модальные) слова, слова категории состояния и частицы [1, с. 65-66].

Рассмотрение этой категории как синтаксической лежит в основе исследования роли этой категории в аспекте коммуникативного синтаксиса. Так, Г.А. Золотова пишет: «трактуя понятие модальности, главным образом, как выражение отношения в плане достоверности/ недостоверности, выделяет три типа отношений: во-первых, это отношение содержания высказывания (как предикативного

признака) к действительности с точки зрения говорящего; во-вторых, отношение к содержанию высказывания; в-третьих, отношение между субъектом — носителем признака и предикативным признаком» [2, с. 65-80].

Модальность обычно рассматривается как комплекс актуализационных категорий, характеризующих с точки зрения говорящего отношение пропозитивной основы содержания высказывания к действительности по доминирующим признакам реальности / ирреальности. Одна из возможных характеристик модальности как поликатегориального единства включает следующие компоненты (см. Рис.1).

Значение модальности как синтаксического компонента предикативности формирует любое высказывание с точки зрения различных смысловых оттенков и вместе с тем обладает довольно устойчивыми морфологическими (модальные слова) и лексическими показателями (синонимические ряды), что и делает эту категорию универсальной.

По мнению И.И. Мещанинова, такая понятийная категория, как модальность может выступать на разных уровнях языка, а именно, в морфологии, лексике, синтаксисе, «...и, лишь выявляясь в формальной стороне синтаксиса и морфологии, она становится грамматическим понятием» [3, с.196].

Такое понимание нашло отражение в рамках идей Петербургской школы функциональной грамматики (А.В. Бондарко), нацеленных на «описание закономерностей и

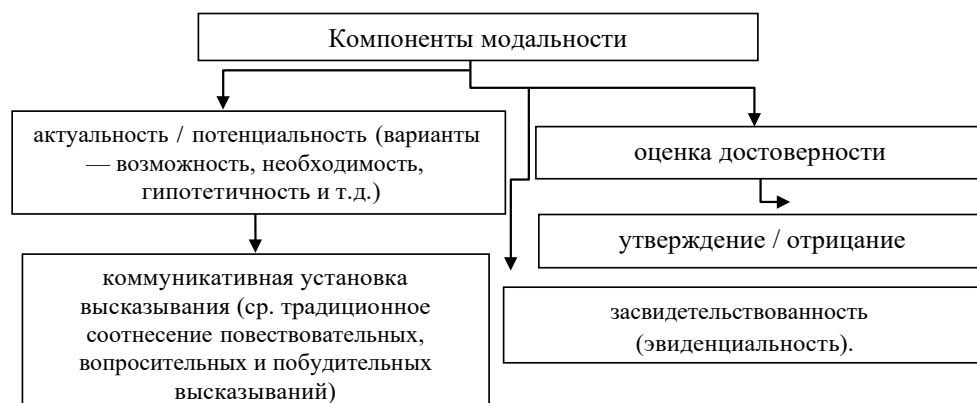

Рис 1. - Компоненты модальности

правил функционирования грамматических единиц, участвующих (во взаимодействии с единицами разных уровней языковой системы) в передаче содержания высказывания» [4, с. 3]. Как утверждал А.В. Бондарко, такая грамматика «является категориальной», так как предметом её изучения становится «описание системы семантических категорий в их языковом выражении» [5, с. 15].

М.В. Зайнуллин, также занимавшийся исследованиями функциональной стороны языка, предлагает следующий взгляд на семантическую категорию модальности: «Среди функциональных категорий <...> были выделены возможность, необходимость, достоверность, оптативность, повелительность. Следовательно, модальность может определяться как комплекс функционально-семантических полей, а внутри данного поля рассматриваться как «определённые типовые категориальные ситуации – ситуации возможности, необходимости, оптативные, императивные и т.п.» [6, с. 62].

А.Ш. Кошева объясняет существующие в лингвистике расхождения в трактовке модальности следующим образом: «Трудности научного описания модальности обуславливаются тем, что значение данной категории тесно сплетено со значением других категорий – лексических, грамматических, контекстуальных». Интересным представляется замечание исследователя о том, что «трудно иногда отделить значение модальности от лексического значения глагольной словоформы» [7, с. 3].

Одним из актуально развивающихся направлений описания специфики категории модальности становится сопоставительный анализ в разносистемных языках – в казахстанской науке это направление представлено прежде всего работами З.К. Ахметжановой. Она пишет в своей диссертации «Принципы сопоставительного анализа функционального исследования русского и казахского языков»: «Сопоставительное исследование <...> ФСП дает возможность определить различия общего характера, определяющие своеобразие сравниваемых языков» [8, с.43].

Универсальный характер категории модальности даёт нам возможность проследить

процесс становления этой категории в языке на основе анализа частных значений функционально-семантического поля модальности в древнерусском языке и определить характер изменений этого поля в современном русском языке. Применение диахронически-синхронического подхода в анализе ФСП модальности определяют актуальность темы статьи.

Постановка цели и задачи

Актуальность исследования модальности в диахроническом аспекте определяется, по словам С.С. Ваулиной, тем, что «неодинаково полно проанализирован план выражения функционально-семантической категории модальности применительно к отдельным временным периодам в истории русского языка: практически не исследованным остаётся начальный период становления русского литературного языка, т.е. период, предшествующий пушкинской эпохе; требует более пристального внимания рассмотрение особенностей и причин эволюционных изменений в функциональной иерархии разнообразных модальных экспликатов, нуждаются в более широком системном описании такие детерминирующие средства выявления модальных значений, как лексические и грамматические элементы контекста» [9, с.11].

Целью данной статьи становится анализ изменений ядерной и периферийной части ФСП модальности, в частности микрополей 'возможности', 'желательности' и 'необходимости' в древнерусском языке как часть процесса десемантизации, или грамматикализации, и формирования собственно грамматической категории модальности в современном русском языке.

Как известно, в понятие любой функционально-семантической категории как структурные компоненты входят ядро и периферия. Построение и анализ ФСП позволяет систематизировать языковые средства, имеющие общую функцию, и распределить преобладающие элементы в центре ФСП, а «остальные по степени ослабления данного признака расположить на периферии» [10, с.21].

Для сравнительного анализа ядерной и периферийной зон ФСП модальности нами определены составы микрополей 'возможности', 'желательности' и 'необходимости' в древнерусском и современном русском языках, а затем предложен качественно-количественный анализ этих микрополей.

Методология и методы исследования

В основе описания структуры и содержания ФСП модальности в древнерусском языке лежат теоретические концепции российских и отечественных лингвистов (В.В. Виноградова, А.В. Бондарко, Г.А. Золотовой, З.К. Ахметжановой и др.), посвящённых вопросам изучения категории модальности и способам её языкового выражения. Основным методом исследования выступает описательный, включающий индуктивный и дедуктивный методы для обработки теоретических и языковых данных. Кроме этого, структурно-семантический анализ ФСП модальности, приёмы синтеза, обобщения при формулировании выводов, а также этимологический анализ отдельных словоформ. Сбор языкового материала осуществлялся на базе Национального корпуса русского языка <https://ruscorpora.ru/new/>.

Результаты и их обсуждение

ФСП модальности в современном русском языке имеет следующую структуру (см. Рис.2): оно включает три сегмента, представляющих одно из трех модальных значений (микрополей): потенциальное ('возможность'), дебитивное ('необходимость'), волитивное ('желательность').

ФСП 'возможность' представлено глаголами *мочь, уметь, смочь*, модальным (безлично-предикативными) словом *можно*, а также предикативными прилагательными *готов(-а, -о, -ы)*, *способен(-а, -о, -ы)*.

Так, в современном русском языке особой регулярностью функционирования в выражении значения возможности выделяется предикатив *можно*, частотность которого составила 313 440 вхождений. В первую очередь, данный предикатив употребляется в инфинитивных конструкциях. Ср.: «[Лилия Рэйман *nick*] Это же замечательно, это показатель, что в стране **можно** вести бизнес даже в период кризиса» [коллективный. Форум: 12 часов в день? Не могу согласиться с М. Прохоровым (2010-2011)].

В то же время в разговорной речи смысловой глагол, сопутствующий данному предикативу, часто опускается. Ср.: «[№2, муж, 36,

Рис. 2. - ФСП модальности в современном русском языке

1964, преподаватель] **Можно** мне? У меня плохие сведения» [Совещание альпинистов, Бишкек (2000-2005) // Интернет].

ФСП 'необходимость' включает следующие словоформы: модальные (безлично-предикативные) слова типа *надо, нужно, необходимо, должно, нельзя*, безличные глаголы *следует* (в значении «нужно, должно») [11, с. 727] и *стоит* (в значении «иметь смысл») [11, с. 767], а также предикативные (краткие) прилагательные: *должен, обязан*.

Так, предикатив *нельзя*, согласно результатам НКРЯ, представлен 104 927 вхождениями в следующих конструкциях:

а) *нельзя* + инфинитив. Ср.: «**Нельзя** забывать, что указанный список является одним из наиболее эффективных инструментов в борьбе Совета Безопасности ...» [А. В. Конузин. Выступление на открытом заседании СБ по вопросу о действии санкций в отношении талибов и «Аль-Каиды» // «Дипломатический вестник», 2004].

б) как + *нельзя* + сравнит. наречие. Ср.: «Уэсли Снайпс как **нельзя** лучше вписался в образ Дневного Гуляки, он стильнее и эффектнее, чем оригинал комиксов» [коллективный. Форум: Блэйд (трилогия) Blade (2008-2010)].

в) *нельзя* без смыслового глагола. Ср.: «[9, жен, 41] А Япония? Нельзя так» [Беседа в Новосибирске // Фонд «Общественное мнение», 2004].

В современном русском языке ФСП желательности выражают глаголы *хотеть, желать*, а также предикативное прилагательное *намерен*, вместе представляющие ФСП 'желаемость'.

Изучив употребление глагола *хотеть* на основе текстов НКРЯ мы пришли к заключению о том, что данная языковая единица обладает наибольшей специализированностью для выражения значения 'желаемость'. Общая регулярность для словоформ *хотеть* составила 171 045 вхождений.

Одним из практических результатов исследования семантической категории модальности становится сравнительный анализ ФСП модальности в древнерусском и современном русском языках с точки зрения: 1) количе-

ственного состава ФСП модальности; 2) частеречного состава ФСП модальности; 3) возможных причин изменений ФСП модальности.

Проанализировав ФСП модальности древнерусского и современного русского языков, мы обнаружили, что ФСП 'желательность' древнерусского языка представлено большим количеством языковых единиц по сравнению с современным русским языком: из ядерной части поля исчезли глаголы типа *волити, рачити, произволити, въжделѣти, жадѣти, помышляти, похотѣвати*.

Однако некоторые из них остались в составе производных слов: например, глагол *неволи* у С.И. Ожегова «принуждать, заставлять делать что-нибудь. Пр.: *Его никто не неволил соглашаться*» [11, с. 400].

Основа глагола *рачити* сохранилась в производном прилагательном в значении: «старательный, усердный в исполнении чего-нибудь, разумно бережливый. Пр.: *Рачительный хозяин*» [11, с. 669]. Их родство подтверждает М. Фасмер: «рачительный – от гл. *рачить*, из праслав., от кот. в числе прочего произошли: др.-русс., ст.-слав. *рачити*, белор. *рачыць*, болг. *рача* «хочу», сербохорв. *рачити* «хотеть»» [12].

В Толковом словаре русского языка Т.Ф. Ефремовой с пометой «устаревшее» указан глагол *вожде*ть, производный от древнерусского *въжделѣти*. Ср.: 1) «страстно желать, стремиться к чему-л.»; 2) «испытывать сильное чувственное влечение» [13, с. 94]. В словаре М. Фасмера также упоминается лексема *вожде*ление: «Происходит от глагола *вожде*ть, далее от церк.-слав.; ср. ст.-слав. *въжде*ление, *въжде*лѣти из *въз-* и *желѣти* «желать». Далее из праслав. **želati*, **želēti*, от кот. в числе прочего произошли: ст.-слав. *желати*, *желѣти* (ἐπιθυμεῖν, θέλειν), русск. *желать*» [12].

В то же время глагол *помышлять*, производный от *помышляти*, сохранил нейтральную маркированность при узком значении: 1) *думать, размышлять о чем-л.; мечтать*; 2) *намереваться что-л. сделать, предпринять* [13].

В свою очередь, глагол *жадѣти* знаком нам по производному от него прилагательному «жадный»: «жадать – «желать, жаждать», укр.

жада́ти, **блр.** жада́ць, ст.-слав. жа́дати, жа́дѣти, жа́ждѣ, ...Родственно лит. pasigendù, -gedaũ, -gèsti «ощутить недостаток», gedáuju, gedáuți «желать, тосковать, стремиться к ч.-л.», gedù (gedžiù), gedėti «стремиться к ч.-л., тосковать по ч.-л.». С другой ступенью чередования: gōdas м. «жадность, алчность», godūs «жадный, скупой», godžiúos, godet'is «желать, жаждать» [12].

Современное существительное производ, согласно словарю М. Фасмера «происходит от ст.-слав. производъ «желание, воля» от произволити «желать, хотеть» [12].

Следует отметить, что наибольшее количество единиц у ФСП модальности современного русского языка представлено в ФСП 'необходимость'. Многие из языковых единиц этого ФСП древнерусского языка представлены наречиями (например, дѣлжно, надо, надобѣть) и 1 глаголом дѣлжновати. В то время как в современном русском языке для этого модального значения преобладают предикативы (чаще слова категории состояния): надо, нужно, нельзя, необходимо, должно. Это позволяет сделать вывод о том, что данный класс слов сформировался большей частью из древнерусского класса наречий.

Если говорить о родственных основах ФСП 'необходимость', то можно увидеть, что древнерусское наречие надобѣть в современном

русском языке имеет родственное предикативное прилагательное надобно, которое обрело оттенок устаревшего и просторечия [11, с. 377]. Кроме того, из словарной статьи И.И. Срезневского о древнерусском наречии льга можно заметить сходство с современным предикативом нельзя. Так, в словаре М. Фасмера указано, что «первонач. *льга, откуда дат. ед. ль(d)зѣ аналогично трѣбѣ при отрицаниях» [12].

На примере ФСП возможности современного русского языка видно сохранение глаголов мочь и уметь, за исключением их парадигмы спряжения. Так, утратились формы двойственного числа, а также изменились окончания глаголов. Однако и современные формы глагола мочь сохранили результаты 1 палатализации: могу – можешь и т.д. В отличие от ФСП древнерусского языка, ФСП современного русского языка пополнилось формами кратких предикативных прилагательных.

Изменения в количественном составе ФСП модальности в древнерусском языке по сравнению с современным русским языком могут быть связаны с особенностями формирования языковой картины мира / языкового сознания русского человека: ФСП желательность в древнерусском языке представлено 10 словоформами, тогда как в современном русском языке наблюдается увеличение словоформ в ФСП

Таблица 1

ФСП модальности древнерусского и современного русского языков

ФСП	'возможность'	'необходимость'	'желательность'
древнерусский язык	мочи, умѣти, лѣть	дѣлжно, дѣлжновати, надо, надобѣть, польжно, льга	хотѣти, волити, произволити, рачити, вѣждѣти, жа́дѣти, жаждати, желати, жалати? помышляти, похотѣвати, произволити
Количество	3	6	12
современный русский язык	мочь, уметь, смочь, можно, готов (-а, -о, -ы), способен(-а, -о, -ы)	надо, нужно, необходимо, нельзя, должно, следует, стоит, должен, обязан	хотеть, желать, намерен
Количество	6	9	3

возможности (с 3 до 6) и ФСП необходимости (с 6 до 9).

Как показывает анализ (см. Табл. 1), следующим и не менее важным фактором изменения количественного состава полей деятельности детерминированы формализацией этих значений в языке и – как следствие – появлением собственно модальных грамматических значений, связанных с использованием класса модальных глаголов типа *мочь* или модальных слов/предикативов типа *можно, нужно, нельзя* или *должен*.

С другой стороны, из этого можно сделать вывод о том, что категория модальности становится в большей степени собственно грамматической категорией; единицы ФСП 'желательность' в древнерусском языке обладают более конкретной семантикой желательности, которая не стала частью грамматической семантики модальности.

Заключение

В заключение статьи отметим, что анализ отдельных фрагментов грамматической системы языка с точки зрения диахронии позволяет продемонстрировать процесс постепенной десемантизации, упрощения грамматической системы и появление формализованных грам-

матических значений, что делает грамматическую систему любого языка универсальной в смысле выражения стандартных грамматических значений. В классической работе «О категории модальности и модальных словах в русском языке» В.В. Виноградов подчеркивал, что «модальность принадлежит к универсальным понятийным категориям, обнаруживающимся в языках разных систем» [14, с. 38]. Именно поэтому обращение к анализу способов выражения модальных значений актуализируется не менее важной ролью этих элементов в отечественной лингводидактике, в частности, в обучении русскому языку как неродному или иностранному: свободное обращение к этой категории становится основанием для построения грамотного высказывания, неотъемлемой частью языковой компетенции и формирования языковой личности студента. По мнению Г.И. Берестнева, «модальность целесообразно рассматривать с когнитивной точки зрения — т.е. как результат первичной познавательной деятельности человека» [15, с. 48]. Изучение грамматической семантики, фрагмента грамматической системы таким образом включается в общую парадигму нового знания, расширяющего наши представления о функционировании того или иного языка в целом.

Список литературы

1. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике: избранные труды/ В.В. Виноградов. – М.: Изд-во «Наука», 1975. – 562 с.
2. Золотова Г.А. О модальности предложения в русском языке// Филологические науки. - 1962. – №1. - С. 65-80.
3. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи/ И.И. Мещанинов. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1945. – 324 с.
4. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.
5. Бондарко А.В. Категории в системе функциональной грамматики // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. Сборник статей, посвященный юбилею Г.А. Золотовой. – Москва: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 15-21.
6. Зайнуллин М.В. Модальность как функционально-семантическая категория. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – 123 с.
7. Кошева А.Ш. Функционально-семантическое поле модальности в разносистемных языках (на материале английского и карачаево-балкарского языков): автореферат. дис. кандидата филологических наук: 10.02.19/ Кабардино-Балкарский гос.ун-т. – Нальчик, 2006. – 25 с.

8. Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков/ З.К. Ахметжанова. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 108 с.
9. Ваулина С.С. Исследование модальности в РГУ им. И. Канта: некоторые результаты и перспективы // Модальность в языке и речи: новые подходы к изучению: сб. науч. трудов. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 8-16.
10. Алиева Э.Н. Функционально-семантическая категория модальности и ее реализация в разнотурных языках (русском, английском и лезгинском): автореферат дис. кандидата филологических наук: 10.02.02; 10.02.20 / Институт языкознания РАН. – Москва, 2010. – 63 с.
11. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов/ Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1989. – 924 с.
12. Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера [Электрон. ресурс]. – URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (дата обращения: 08.12.2021).
13. Толковый онлайн-словарь русского языка Ефремовой Т.Ф. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/> (дата обращения: 08.12. 2021).
14. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Ин-та русского языка. - Т. 2. - М., 1950. - С. 38—79.
15. Берестнев Г.И. Когнитивная природа модальности с точки зрения общей теории знаковых систем / Исследование модальности в РГУ им. И. Канта: некоторые результаты и перспективы // Модальность в языке и речи: новые подходы к изучению: сб. науч. трудов. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 46-56.

References

1. Vinogradov V.V. Issledovaniya po russkoj grammatike: izbrannye trudy [Studies on Russian Grammar: Selected Works] (Nauka, Moscow, 1975, 562 p.). [in Russian]
2. Zolotova G.A. O modal'nosti predlozheniya v russkom yazyke [Modality of the sentence in Russian], *Filologicheskie nauki* [Philological Sciences], 1, 65-80 [1962]. [in Russian]
3. Meshchaninov I.I. Chleny predlozheniya i chasti rechi [Members of a sentence and Parts of speech] (Academy of Sciences of USSR, Moscow, 1945, 324 p.). [in Russian]
4. Bondarko A.V. Principy funkcional'noj grammatiki i voprosy` aspektologii [Principles of Functional Grammar and Aspectologys issues] (Editorial URSS, Moscow, 2001, 208 p.) [in Russian]
5. Bondarko A.V. Kategorii v sisteme funkcional'noj grammatiki [Functional Grammar's Categories], *Kommunikativno-smy'slovye parametry` grammatiki i teksta. Sbornik statej, posvyashhyonny`j yubileyu G.A. Zolotovoj* [Communicative and semantic parameters of Grammar and Text. Collection of articles dedicated to the anniversary of G.A. Zolotova] (Editorial URSS, Moscow, 15-21 p. (2002). [in Russian]
6. Zajnullin M.V. Modal'nost' kak funkcional'no-semanticheskaya kategoriya [Modality as a functional-and-semantic category] (Saratov University, Saratov, 1986, 123 p.). [in Russian]
7. Kosheva A.Sh. Funkcional'no-semanticheskoe pole modal'nosti v raznosistemny`x yazy`kax (na materiale anglijskogo i karachaevo-balkarskogo yazy`kov): avtoreferat. dis. kandidata filologicheskix nauk: 10.02.19. [Functional-and-semantic field of modality in different-system languages (based on English and Karachay-Balkarian languages): abstract of Doctor of Philological Sciences thesis: 10.02.19. (Kabardin-Balkarian State University, Nalchik, 2006, P. 25). [in Russian]
8. Axmetzhanova Z.K. Funkcional'no-semanticheskie polya russkogo i kazaxskogo yazy`kov [Functional-and_ semantic fields in Russian and Kazakh] (Nauka, Alma-Ata 1989, 108 p.). [in Russian]
9. Vaulina S.S. Issledovanie modal'nosti v RGU im. I. Kanta: nekotory`e rezul'taty` i perspektivy` [The study of modality in Kant's Russian State University: some results and prospects], *Modal'nost' v yazy`ke i rechi: novy`e podxody` k izucheniyu: sb. nauch. trudov* [Modality in language and speech: new approaches to the study: materials of reports], (Kant RSU, Kaliningrad, 8-16 (2008). [in Russian]
10. Alieva E.N. Funkcional'no-semanticheskaya kategoriya modal'nosti i ee realizaciya v raznostrukturny`x yazy`kax (russkom, anglijskom i lezginskom): avtoreferat dis. kandidata filologicheskix nauk: 10.02.02; 10.02.20

[The functional-semantic category of modality and its realization in different languages (Russian, English and Lezgin): abstract of Doctor of Philological Sciences thesis: 10.02.02; 10.02.20 (Institute of Linguistics of RAS, Moscow, 2010, P. 63). [in Russian]

11. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka: 70 000 slov [Russian Language's Dictionary: 70,000 words]. Edited by N.Yu. Shvedova. Edited by N. Y. Shvedova, 21 edition, revised and expanded ("Rus. yaz", Moscow, 1989, 924 p.). [in Russian]

12. E'timologicheskij onlajn-slovar' russkogo yazy'ka Maksa Fasmera [On-line Russian Language's etymologic dictionary by Max Fasmer] [Electronic. resource] – Available at: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (Accessed: 08.12.2021). [in Russian]

13. Tolkovyj onlajn-slovar' russkogo yazyka Efremovoj T.F. [Explanatory On-line Russian language Dictionary by T.F. Ephremova] [Electronic resource]. – Available at: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/> (Accessed: 08.12. 2021) [in Russian]

14. Vinogradov V.V. O kategorii modal'nosti i modal'ny'x slovax v russkom yazyke [Modality and Modal words in Russian], Trudy' In-ta russkogo yazy'ka [Materials of the Russian Language Institute], 2, 38-79 (1950). [in Russian]

15. Berestnev G.I. Kognitivnaya priroda modal'nosti s tochki zreniya obshhej teorii znakovyx system [The cognitive nature of modality from the point of view of the general theory of sign systems], Issledovanie modal'nosti v RGU im. I. Kanta: nekotorye rezul'taty i perspektivy [Research of modality in I. Kant RSU: some results and prospects] Modal'nost' v yazyke i rechi: novye podxody k izucheniyu: sb. nauch. trudov [Modality in language and speech: new approaches to the study: collection of scientific works] (I. Kant RSU, Kaliningrad, 46-56 (2008). [in Russian]

Ф.К. Исенова, А.Б. Нургазина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазіргі орыс тіліндегі модальдылық категориясының грамматикализациясы және әмбебаптануы (модальдылық ФСӨ диахронды-синхронды сипттау тәжірибесі)

Аңдатпа. Мақалада құрылымы мен мазмұны «қалаулылық», «мүмкіндік», «міндеттемелік» жеке мағыналарынан құралатын функционалды-семантикалық өріс түрінде көрінетін модальдылық семантикалық категориясы туралы мәселе қарастырылады. Модальділіктің семантикалық категориясының сипаты қазіргі орыс тілінде осы категорияның қалыптасу процесін әлемнің тілдік бейнесінің үзіндісі ретінде және диахрондық аспектіде грамматикалық жүйеде модальділіктің функционалды-семантикалық өрісін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге модальдылық категориясын отандық және шетелдік ғалымдардың формальды, функционалды-грамматикалық, салғастырмалы сияқты әр түрлі аспектілерде қарастырған теориялық жұмыстарына шолу мен талдау ұсынылған. Мақаланың практикалық мақсаты - бірқатар жалпығылыми және лингвистикалық әдістер мен тәсілдерді, соның ішінде дескриптікті, салыстырмалы-салғастырмалы әдістерді пайдаланып, орыс тілінің Ұлттық корпусында ұсынылған ежелгі орыс және қазіргі орыс тілдеріндегі жеке микроөрістердің ядросы мен перифериясын салыстырмалы талдау. Модальділіктің функционалды-семантикалық өрісінің құрылымы моноцентрлік болып саналады: өріс ядросы егістік формалары мен модальды сөздерді құрайды, ал шеткі жағында синтаксистік құрылымдар мен просодикалық элементтер орналасқан. Модальділіктің функционалды-семантикалық өрісін талдау қазіргі орыс тілімен салыстырғанда ескі орыс тіліндегі модальділік өрісінің сандық құрамындағы өзгерістер орыс адамының әлемінің тілдік бейнесін / тілдік санасын қалыптастыру ерекшеліктерімен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетті: мысалы, ескі орыс тіліндегі 'қалаулы' функционалды-семантикалық өріс 10 сөз формасымен ұсынылған, ал қазіргі орыс тілінде 'мүмкіндік' функционалды-семантикалық өрісінде (3-тен 6-ға дейін) және 'қажеттілік' функционалды-семантикалық өрісінде (6-дан 9-ға дейін) сөз формаларының ұлғаюы байқалады. Мақаланы қорытындылай келе, авторлар тарапынан орыс тіліндегі функционалды-семантикалық модальдылық өрістің микроөрістері құрамы-

ның сандық және сапалық өлшемдеріндегі анықталған өзгерістер грамматикализация және әмбебаптан- дыру процесінің нәтижесі деген тұжырым жасалады, сондай-ақ лингводидактика және когнитивистика тұрғысынан осы категорияны зерттеу перспективалары атап өтіледі.

Кілт сөздер: модальдылық, функционалды-семантикалық өріс, қалаушылық, мүмкіндік, міндетте- мелік, құрылым, мазмұн, өріс ядросы, периферия, грамматикаландыру, әмбебаптандыру.

F.K. Issenova, A.B. Nurgazina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Grammaticalization and universalization of the semantic category of modality in modern Russian on the basis of diachronic-synchronic description of FSF modality

Abstract. The article deals with the issue of the semantic category of modality, represented as a functional-semantic field which structure and content are formed by three particular meanings: 'desirability', 'opportunities' and 'obligation'. The universal nature of modality gives us the opportunity to trace the process of formation of this category in the grammatical system in the diachronic aspect. The authors overview and analyze the theoretical works of home and foreign linguists who consider the category of modality in various aspects: formal, functional-grammatical and comparative. The practical purpose of the article is a comparative analysis of the core and the periphery of private microfields in the Old Russian and modern Russian languages, presented in the National Corpus of Russian language with the use of a number of general scientific and linguistic methods and techniques, in particular, descriptive and comparative. The structure of the functional-semantic field is monocentric: the core of the field is formed by verbs and modal words, and there are syntactic constructions and prosodic elements on the periphery as well. The analysis of the functional-semantic field of modality showed that changes in the quantitative composition of the field of modality in the Old Russian compared to the Modern Russian may be associated with the peculiarities of the formation of the language picture of the world / linguistic consciousness of the Russian. Thus, the functional-semantic field 'desirability' in the Old Russian is represented by 10 words, while in the modern Russian there is an increase in the field 'opportunities' (from 3 to 6) and in the functional-semantic field of 'obligation' (from 3 to 6). The authors come to conclusion that the noted changes in the quantitative and qualitative parameters of the composition of microfields of the modality functional-semantic field in Russian language are the results of the grammaticalization and universalization processes.

Keywords: modality, functional-semantic field, desirability, possibility, obligation, structure, content, core of the field, periphery, grammaticalization, universalization.

Сведения об авторах:

Исенова Ф.К. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Нургазина А.Б. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Issenova F.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Department of Theoretical and Applied Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurgazina A.B. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Б.Р. Оспанова^{1*}, А.Е. Сейлханова¹
Т.В. Тимохина², А.А. Акынжанова¹

¹Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан

²Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан

*Автор для корреспонденции: o.b.r@mail.ru

Исследование речевой диагностики в аспекте частных моделей языковых единиц в речи

Аннотация. Тема, рассматриваемая в статье, является довольно актуальной. Повсеместное внедрение технологий распознавания спонтанной речи позволяет улучшить навыки устной речи специалистов в разных отраслях знаний.

В статье рассматриваются основные проблемы моделирования как метода научного исследования в современном мире, описываются перспективы его развития и особенности использования в языкознании. Представлена схема создания алгоритма распознавания спонтанной речи в аспекте языковой коммуникации с учетом особенностей говорящего. Приводится и характеризуется типология языковых моделей, выделяемых по функциональному признаку. Рассматривается модель коммуникации, где распознавание многих сторон речевого общения целесообразно для формирования определенных условий по диагностированию спонтанной устной речи. Авторами применен метод речевой коммуникации для улучшения характеристик распознавания спонтанной устной речи с позиции, связанной с частными моделями языковых единиц: лексическими, семантическими, морфологическими. В основе работы такого метода лежит структурно-лингвистическое моделирование, при котором модель конструируется из языкового (лингвистического) представления исходных данных и правил их преобразования. Конечной целью предлагаемой модели является формирование процесса распознавания спонтанной речи в контексте языковой коммуникации. Данный метод речевой коммуникации будет способствовать совершенствованию характеристик распознавания спонтанной речи с позиции, связанной с частными моделями языковых единиц.

Ключевые слова: речевая диагностика, языковая модель, распознавание речи, языковые единицы, моделирование, коммуникативные навыки, методы речевой коммуникации, спонтанная речь.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-140-3-139-149>

Введение

Речь представляет собой наиболее естественную форму человеческого общения и поэтому реализация интерфейса (комплекс средств, который предназначен для сосуществования двух систем), исходя из анализа речевой информации, является актуальным

подходом для развития новых систем управления и взаимодействия с интеллектом.

В последнее время проблемой моделирования языковой реальности занимаются многие ученые-исследователи. Отметим, что во многих трудах исследователей моделирование начало использоваться с давних времён, последовательно проникая во многие сферы

научных знаний, казалось бы, далекие от математики: в психологию, педагогику, языкознание и т.д. В XX веке метод моделирования проникает практически во все области науки, достигая определенной известности.

Обратим внимание на то, что в современных условиях понятие «модель» активно применяется в различных областях деятельности человека и обладает значительным количеством семантических свойств. Современное языкознание все более интенсивно применяет метод моделирования, что, безусловно, повлекло за собой расширение пределов лингвистической науки в направлении поиска новых междисциплинарных связей.

Несомненно, во многих работах, посвященных моделированию, предлагается большое количество различных интерпретаций термина «модель». Единого понятия «языковая модель» нет и в лингвистике. В некоторой степени это связано со сложностью моделируемых объектов - язык представляет собой сложную многоуровневую систему, и цели и методы исследования могут повлиять на интерпретацию концепции. Языковая модель определяется как:

- языковая организация, состоящая из устойчивых компонентов, связанных естественными отношениями, представленных символами [3];

- искусственно формируемый фактический или вероятный механизм, представляющий языковой феномен в простой форме [4];

- унифицированный комплекс, используемый для описания языковой организации и любых ее составляющих [7];

- система, представляющая предмет исследования и способная заменить его так, чтобы его можно было ассимилировать для получения новой информации по теме [9] и пр.

Следовательно, моделирование объекта будет рассматриваться нами как единый системно-деятельностный подход, основывающийся на определенном комплексе методов и приемов. Эти методы и приемы сосредоточены на системном изображении совокупности реальных предметов, целью которых является извлечение информации о данном предмете, которую невозможно определить в ходе опи-

сания. Ю. Н. Марчук в своих исследованиях пишет о том, языковая модель - отвлечённое понимание стандарта определенной структуры; представление особенностей какого-либо лингвистического проявления [11, 25 стр.].

Методология исследования

Реализация поставленных задач осуществлялась на принципах употребления общенаучных методов исследования в рамках сравнительного и последовательного анализа. Более того, используются теоретический анализ научной литературы по теме исследования, описательный метод, позволяющий передать особенности лингвистической языковой модели.

Рассматриваемые нами модели дают понимание очередности системы коммуникации. При этом в действительности данная система может изображать сложную, многоуровневую картину, происходящую в определенной ситуации.

В статье проанализирована речевая диагностика в аспекте частных моделей языковых единиц в устной спонтанной речи, предполагающая определенные этапы распознавания в контексте речевой коммуникации. Это был серьезный опыт анализа достаточного количества данных с подбором адекватных исследовательских методик, что заслуживает внимания.

Прикладные исследования по данной теме содержат характеристику метода моделирования и его применения в лингвистике.

Таким образом, можно сделать вывод, что, диагностируя спонтанную устную речь специалистов, мы имеем возможность выявить речевые ошибки на лексическом, морфологическом и семантическом уровнях. Это позволит точно определить уровни владения правильной речью в сфере деловых и межличностных отношений.

Обсуждение

Данная тема является весьма актуальной на сегодняшний день. Исследованию речевой диагностики посвящено большое количество трудов и работ, как в Казахстане, так и за ру-

бежом. Для полного понимания техники диагностики речи проследим события и работы ученых в определенной последовательности.

Как известно, понятие лингвистической модели появилось в структурной лингвистике в 20-е годы XX века благодаря сторонникам структурной лингвистики, которые изложили основы способа моделирования и детализировали основные свойства языка. В широкий научный обиход моделирование входит в 60-70-е гг. XX века, когда возникает математическая лингвистика и в языкознании возникают идеи и методы кибернетики.

В разрезе рассмотрения исследуемой проблемы акцентируем свое внимание на трудах исследователя Ю. Д. Апресяна, который выделяет три вида моделей. В аспекте предоставленной типологии лежит особенность характеристики свойств предмета:

- 1) модели речевого поведения субъекта, копирующие определенные языковые процессы и явления;
- 2) модели языкового познания, копирующие изучаемые действия, приводящие языковед к выявлению языковой сущности;
- 3) модели языка, копирующие теоретическую и экспериментальную готовность моделей речевого общения или языкового исследования [1, 25 стр.].

Наиболее подробное и последовательное описание МРК находит отражение в работах Клода Шеннона, которые сыграли огромную роль в развитии многих наук, связанных с обменом информацией. Теория информации в научной сфере возникла в 1948 году после публикации труда «Математическая теория связи» Клодом Шенноном. Ученый предложил лексему «бит» использовать для обозначения наименьшей единицы информации.

Позиция Шеннона заключается в том, что теория информации определяет существенные рамки вероятностей способов передачи сообщения, назначает основу их реализации и использует на практике. Основные задачи системы сообщения характеризуются с опорой на композиционные модели, характерные типы передачи или сохранения сообщения. Автор вложил в свою концепцию основной

смысл, сущность и его математические выражения, сформировавшие на сегодняшний день базовый механизм для современных коммуникационных технологий. Более того, представление энтропии явилось уникальностью теории Шеннона. Он показал, что внедренная им энтропия равносильна потоку неустойчивости сообщения в представляемой информации [10, 401 стр.].

Наряду с этим следует отметить, что первостепенные положения К. Шеннона нашли отражение и в исследованиях Р. О. Якобсона. В системе речевого общения лингвиста принимают участие две стороны: кто адресует сообщение и кому предназначена информация. Модель - система Якобсона - используется при разборе функций языка в полном объеме, деятельности [11, 86 стр.].

Известный ученый Ю. Лотман поддерживал концепцию модели общения Якобсона, но считал, что она основана на абстракции. Как полагает Ю. Лотман, код участников коммуникации должен быть разнообразным. Также общение связано напрямую с историей, так как язык представляет собой не только код. В связи с этой концепцией участники межличностного общения должны иметь в виду коды, которые использует собеседник [6, 26 стр.].

Исследователь И.И. Резвин определяет языковую модель как некоторую последовательность абстрактных описаний и считает, что любой язык может представлять собой особый моделирующий комплекс [9, 8 с.].

А.Ф. Лосев в своей работе говорит об особых характеристиках языкового моделирования, указывая на то, что модель должна основываться на следующих принципах: структура объекта и ее детализация; переход данной структуры на новый объект, а также подобная систематизация нового объекта [7, 28 с.].

В свою очередь в работе А. Карпова, посвященной методам моделирования, была предложена синтаксическо-статистическая модель [4, 214 стр.]. Для того чтобы выработать такую модель, вначале проводится статистический анализ совокупности текстов и формируется список n-грамм слов, далее проводится синтаксический анализ.

Проведенный анализ научной литературы позволяет говорить о том, что эти модели созданы разными исследователями в целях лучшего понимания сущности коммуникации и содержат составные элементы и функциональные характеристики коммуникационного процесса. Применение метода моделирования, таким образом, способствует углубленному усвоению изучаемого предмета или явления, приведению в систему его основных положений, определению сходства и отличий среди однотипных и не однотипных компонентов и свойств объекта или явления и т. д.

На сегодняшний день выпускники высших учебных заведений должны владеть навыками деловой коммуникации, уметь грамотно вести диалог с коллегами, быть терпимыми в общении. Этот вопрос заслуживает особого внимания. Обладая навыками деловой коммуникации и профессиональными знаниями, современный специалист может найти выход из любой проблемной ситуации. Обладая навыками общения, специалист приобретает такие индивидуальные качества как терпимость, адекватное восприятие точки зрения и уважительное отношение к позиции собеседника, навыки разрешения профессиональных вопросов с позиции взаимного согласия.

В связи с этим в системе вузовского обучения большое значение приобретает выяснение стратегии улучшения обучения речевому общению студентов, в основе которой лежат значимые в профессиональном плане сведения. Одним из важных компонентов речевого общения является структурно-лингвистическое моделирование, при котором модель конструируется из языковой подачи исходного материала и принципов ее модификации.

Сегодня важно своевременно выявить и грамотно разъяснить речевые достижения субъекта, что позволит эффективно решить определенный комплекс образовательных, развивающих и коррекционных задач, так как положение речи - особый диагностический признак становления человека.

Для того чтобы верно была построена работа по формированию навыков развития

речи, следует систематически проводить диагностирование различных областей речевой коммуникации.

Современная наука считает, что диагностирование высказываний - это вопрос, рассматриваемый в рамках междисциплинарных проблем. Последние эмпирические исследования речевого процесса доказали, что восприятие информации - это процесс, который является результатом сложной интеллектуальной работы слушателя.

В процессе приема и интерпретации речи, помимо входного звукового сигнала, аудитория использует и другие информационные средства и ресурсы. Этими ресурсами могут быть невербальное общение, контекст и базовые знания. Нет сомнений в том, что быстрый рост внедрения компьютерных и Интернет-технологий во все сферы жизни человека требует создания технологий обработки аудио- и видеoinформации, распознавания голоса, мимики и жестов, тем самым вся повседневная работа доверяется компьютеру.

Помимо этого, данные технологии позволяют улучшить темпы контактов, происходящих между субъектом и машиной, и, как следствие, между людьми [4, 20 стр.]. Однако проблема сложности распознавания устного спонтанного высказывания на сегодняшний день весьма актуальна.

Сегодня большую популярность приобретает изобретение структуры модели диагностики речевой активности. Это характерно именно для тех программ, при которых речевое общение есть удобная система регулирования и передачи информации с использованием техники. Однако повышение точности распознавания речи ведет к усложнению структуры модели, и следовательно, ее цены.

Получение продуктивного средства регулирования голоса - вопрос немаловажный. Для этого необходимо создать методы, с помощью которых станет возможным получение полной уверенности в диагностировании речевых команд.

Отметим, что одним из самых сложных вопросов в сфере автоматизированной диагно-

стики речи является распознавание спонтанного высказывания.

Исследования по изучению диагностики речи показали, что модель идентификации спонтанного сообщения в русском языке еще до конца не создана. Одной из основных причин, по которой спонтанная устная речь распознается недостаточно эффективно является недоступность необходимого корпуса для оценки качества системы распознавания.

При этом необходимо подчеркнуть, что для классической теории характерно применение образца вида N-грамм, позволяющего из множества текстовых документов просчитывать порядок вероятности появления слова с учетом N предшествующих слов. Для того чтобы результаты распределений были достоверными, величина N должна быть небольшой: 1-3 слова, которые подставлены моделями униграмм, биграмм или триграмм. В результате введения лингвистической модели в порядок диагностики речи существенно повысилось качество распознавания в зависимости от учета высказывания.

Данная модель показала свое преимущество среди языков с жесткой последовательностью слов в предложении (например, английского), однако в русском языке есть особые отличительные черты, которые снижают продуктивность статистических моделей. Стоит отметить, что русский язык отличается нежесткой последовательностью слов и представляет собой синтетический флективный язык с богатой морфологией. При этом важно отметить, что отличительная черта данного языка способствует увеличению словаря структуры диагностирования речи и повышает показатели неточности n-граммных структур.

В разрезе понятия «модель в языкознании» некоторые исследователи считают, что модель представляет собой реальную или мыслительную систему, произведенную неестественно. Модель в языке, по мнению ученых, воспроизводит, имитирует своим поведением оригинальное устройство в лингвистических целях. В связи с этим рассмотрим часто встречающиеся свойства моделей:

- моделировать следует такие процессы, особенность которых ограничивается их структурными чертами и ни в какой мере не связывается с их материальным миром;
- модель всегда наделяется совершенными качествами, которые не соответствуют реальной характеристике;
- модель, как правило, пользуется не суждениями об истинных предметах, а объектами, т.е. любая модель - это конструкция, последовательно выведенная из предположений благодаря имеющемуся математическому механизму;
- языковая модель должна носить формальный характер, т.к. в совершенстве каждая формальная модель представляет собой математическую систему;
- модель должна характеризоваться установленным свойством, связанным с объяснением фактов проведенных исследований.

Мнение об упомянутых особенностях моделей обуславливает представления о том, что деление моделей на исчисления и алгоритмы зависят от математической формы изложения модели. Заметим, что знаковая система есть система разрешений, а схема действий – это порядок распоряжений. Как правило, знаковая система имеет форму математической структуры, содержащей начальные понятия, первичные суждения о взаимосвязях между данными понятиями и правилами получения новых аргументов из уже существующих.

Исчисление дает возможность определить посредством финального аппарата все предметы определенного множества, в том числе продолжительного.

Известно, что лингвистами было создано немалое число моделей, ядро которых составляют разнообразные размеры, однако до сих пор не сформировано единого мнения в плане классификации языковых моделей.

Несмотря на то, что языковая модель – сложное понятие с непростой организацией и многочисленной классификацией, языковеды пытаются изобразить с её помощью природного языка.

Таким образом, метод моделирования, зародившийся среди точных наук, на сегодня

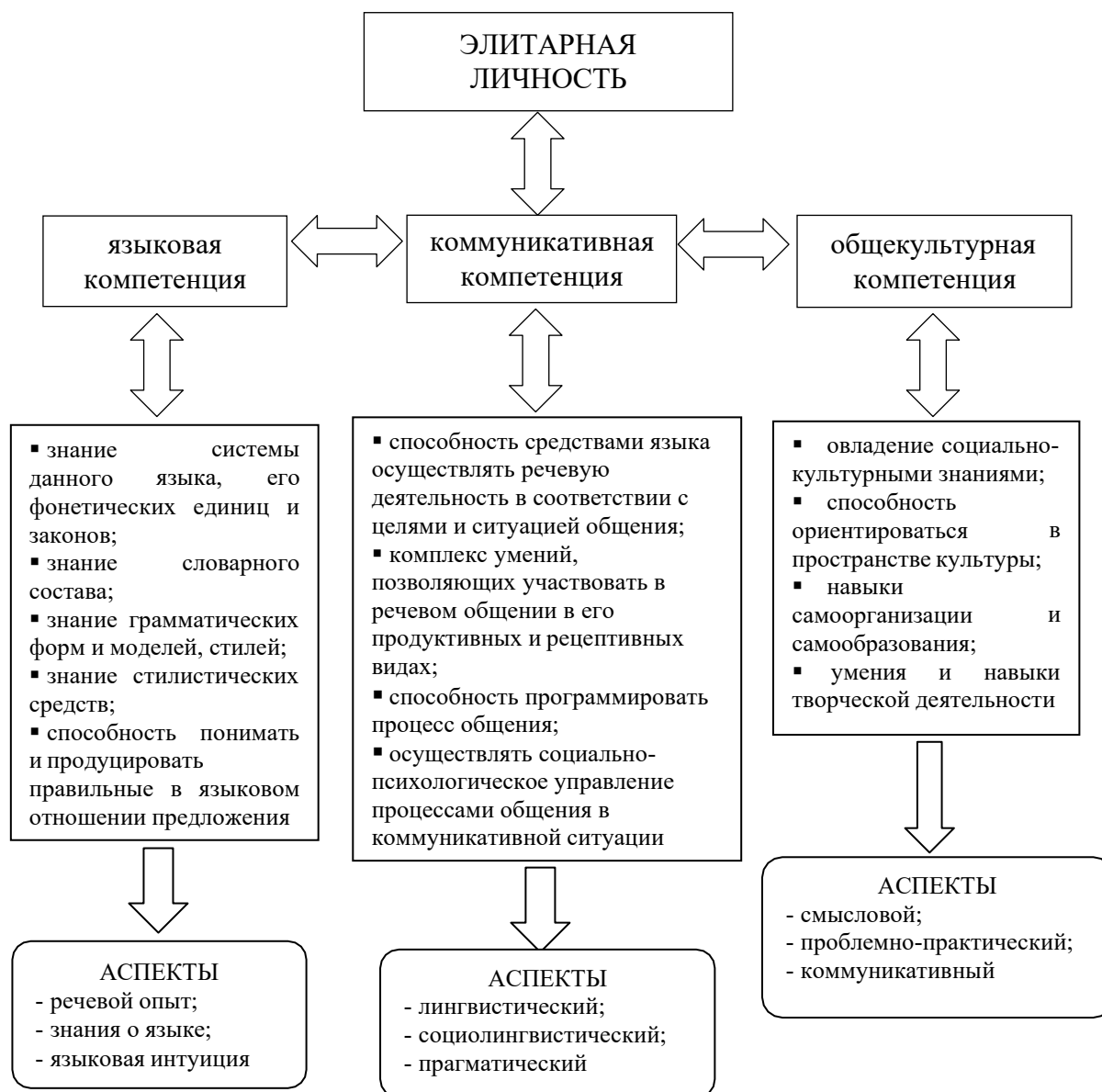

Схема 1. Компетенции элитарной речевой культуры

няшний день активно используется и в гуманитарных науках, включая лингвистику. В языкознании важнейшее строение языка не дается специалисту в прямом наблюдении, в связи с этим в современной лингвистике создание моделей - одно из главных источников изучения объекта.

Резюмируя, возможно сформулировать положения о том, что есть потребность в алгоритмах, методах и программном обеспечении, являющихся весьма актуальными для определения достоверности диагностирования спонтанной речи.

Все, о чем говорилось выше, приводит к тому, что речь является, во-первых, сложной функцией, которая существенно влияет на значимость личности субъекта и контролирует его действия, во-вторых, это выбор говорящего из множества языковых методов, которые структурно различны и могут выполнять одну и ту же функцию в том или ином контексте. Изучение уровня овладения коммуникативными навыками позволяет получить данные о речевых способностях, степени осознания, оценки говорящим ситуации и выборе соответствующих речевых средств.

Анализируя использования частных моделей языковых единиц в речевом поведении, мы рассматриваем модель коммуникации, позволяющую построить конструктивный диалог, повысить интеллектуальный потенциал и языковую культуру специалистов. Модель речевой деятельности понимается нами как процесс, ведущий к идеальному овладению языком, как процесс формирования высшего типа речевой личности – элитарной. На наш взгляд, носителем элитарного типа речевой культуры является личность, которая владеет базовыми компетенциями, умеет уверенно и активно использовать свой интеллектуальный потенциал; имеет необходимый запас знаний, умений и навыков для самореализации и самовыражения.

Предложенная нами модель элитарной личности, владеющей необходимыми компетенциями, выступает как основа речевой культуры специалистов, представляя собой идеальный конструкт. Элитарная языковая личность обладает знанием литературных норм, связанных со структурой языка и самой ее системой. Данная модель дает возможность каждому специалисту, ориентируясь на нее, вырабатывать личный вариант ее реализации с учетом условий и специфики своей профессиональной деятельности. Полагаем, что умение работать с текстами является одним основных приоритетов обладателей элитарной речевой культуры. Они доводят это умение до совершенства, создавая спонтанно тексты любой сложности.

Категорию спонтанности в языкознании выделил в первый раз Ш. Балли, описывая диалогическую речь. Он определил спонтанность как незапланированную, непродуманную речь, ограниченную недостатком времени [2, 202 стр.].

В данной статье под спонтанностью подразумевается качество речи, проявляющееся в ее неподготовленности, которая выражается на лексическом, морфологическом и семантическом уровнях. Спонтанная речь характеризуется следующими признаками: правдивость речи с позиции языковых средств,

отсутствие запланированной информации и запланированного содержания; отображение личной оценки и личного мнения; ситуативно-контекстная форма высказывания, способность устанавливать логическую тему изложения, наличие значительной степени развития механизмов речи, природный темп и т.д. Другими словами, особенность неподготовленности речи заключается в том, что во время монолога или диалога высказывание приобретает у говорящего вербальную форму в реальных условиях коммуникации.

Ученый-лингвист Д.В. Жабин, занимающийся исследованием спонтанной речи, отмечал трудности ее научного исследования. По словам исследователя, многосложность изучения спонтанной речи заключается в том, что при неподготовленном воспроизведении речи ее структура отлична от иных форм речи на уровне фонетики, лексики и синтаксиса. При этом возникает вопрос, связанный с созданием других методов. К тому же запись и конкретность изображения всех отличительных черт данного типа высказывания – еще одна сложность для раскрытия строения, позволяющая описать структуру, заключающую в себе объем и специфические особенности спонтанной речи говорящего [3, 215 стр.].

Как видим, стоит вопрос о характерных особенностях спонтанной речи, об отличии данной речи от других типов устной речи с позиции фонетики, лексики и грамматики, о том, что для детального изучения этих особенностей традиционных языковедческих приемов слишком мало.

По нашему мнению, исследуемая тема позволит узнать:

- наибольшую или наименьшую вероятность в логическом расположении слов языка;
- нарушение в сочетании и употреблении слов, неснятую полисемию, неточность в применении лексики (синонимов, омонимов, антонимов, паронимов);
- нарушение грамматических норм образования языковых единиц и их структуры.

Результаты исследования

Исследование речевой диагностики в аспекте частных моделей языковых единиц в речи позволяет нам установить основные фазы распознавания в контексте речевой коммуникации:

- распознавание речи (запись звуковой информации);
- преобразование полученной речи в текстовый формат;
- обработка информации с помощью алгоритмов языковых моделей;
- понимание величины речи, т.е. разграничение вероятностных характеристик при лексическом, морфологическом и семантическом анализе;
- поступление параметров речи в центральное устройство средства распознавания - декодер, сопоставляющий начальное речевое поступление текста с информацией, которая хранится в базе данных и языковых моделях, и устанавливает наиболее допустимый порядок слов;
- отчет речевой диагностики, основанный на лингво-математической агрегированной модели.

Схема процесса распознавания спонтанной речи в аспекте языковой коммуникации выглядит следующим образом:

Из сказанного становится очевидным то, что исследование речевой диагностики - не просто структура количественных методов и приемов, а система точек зрения на формирование исследования моделей языка, которые содержат в себе приемы, позволяющие получать, хранить и обмениваться данными, анализировать и моделировать данные, интерпретировать и воспроизводить результаты. И, наконец, следует отметить органичность модели языковой коммуникации в отношении идей лингво-математического синтеза.

Исходя из сказанного, нами определены ключевые характеристики языковой личности, являющейся носителем элитарной речевой культуры и отличающейся:

- обширными знаниями языковой системы, правил и норм литературного языка;
- высоким интеллектуальным потенциалом, знаниями этики, стратегий общения, умениями применять риторические приемы;
- практическими умениями создавать разноуровневые тексты любой сложности;
- общечеловеческими нравственными ценностями.

Как видим, обладатель перечисленных свойств представляет собой образец идеальной речевой культуры, поэтому такого носителя называют элитарной языковой личностью, речь которой является эталонной, превосхо-

Схема 2. Процесс речевой диагностики

дющейся по своим параметрам речь любого другого представителя культуры. Немаловажное значение при усвоении модели приобретают необходимый коммуникативный опыт, систематическое стремление к познанию, повышению кругозора, самообразованию. Наличие этих навыков позволяет выделить элитарную языковую личность на фоне других представителей, обладающих более низким уровнем.

Заключение

Исследование вопросов идентификации спонтанной речи - важное базовое направление, область которой включает формирование практических систем связи, медицины, образования и повседневной жизни. При этом нельзя не отметить, что речевая диагностика – инструмент для распознавания ошибок, допускаемых в речи специалистов. Система

предоставления расшифровки записи спонтанной речи даст возможность улучшить процессы и механизмы функционирования языка при продуцировании и понимании речи, освоении лексики и грамматики.

В процессе осуществленного рассмотрения имеющихся на сегодняшний день методов диагностики высказывания можно заключить, что вопросы диагностирования спонтанной речи являются междисциплинарными. По этой причине в создании языковых моделей должны участвовать специалисты в различных областях знаний (инженеры, математики, лингвисты, врачи, учителя и т.д.). Другими словами, подготовка языкового материала становится доступной обработке логико-математическими методами.

**Работа финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856918).*

Список литературы

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Ю. Д. Апресян. - М.: Просвещение, 1966. - 304 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. - 394 с.
3. Жабин Д.В. Формальные признаки спонтанной речи говорящего в ситуации стресса: дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2006. - 330 с.
4. Карпов А., Марков К., Кипяткова И., Важенина Д., Ронжин А. Распознавание русской речи с большим словарным запасом с использованием синтаксико-статистического моделирования языка // Речевое общение. – 2014. - № 56. - С. 213-228.
5. Кравцова Ю.В. Моделирование в современной лингвистике // Вестник Житомирского государственного университета имени Ивана Франка. Сер. фил. науки. - 2014. - № 5 (77). - С.181-189.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. - М.: Искусство, 1970. - 178 с.
7. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей / А. Ф. Лосев. - М.: Наука, 1968. - 296 с.
8. Марчук Ю.Н. Методы моделирования перевода / Ю. Н. Марчук. - М.: Наука, 1985. - 201 с.
9. Ревзин И.И. Метод моделирования и типология славянских языков / И.И. Ревзин. - М.: Наука, 1967. - 301 с.
10. Шеннон К. Математическая теория коммуникации // Bell System Technical Journal. - 1948. - № 27. - С. 379-423.
11. Якобсон Р.О. Избранные труды / Р.О. Якобсон. - М.: Прогресс, 1985. - 460 с.

References

1. Apresjan Ju. D. Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki [Ideas and methods of modern structural linguistics] (Prosveshhenie, Moscow, 1966, 304 p.).

2. Balli Sh. Francuzskaja stilistika [French style] (Publishing House of Foreign literature, Moscow, 1961).
3. Zhabin D.V. Formal'nye priznaki spontannoj rechi govorjashhego v situacii stressa: dis. kand. filol. nauk [Formal signs of spontaneous speech of the speaker in a stressful situation: dis. candidate of Philological Sciences] (Voronezh, 2006, 330 p.).
4. Karpov A., Markov K., Kipjatкова I., Vazhenina D., Ronzhin A. Raspoznavanie russkoj rechi s bol'shim slovarnym zapasom s ispol'zovaniem sintaksiko-statisticheskogo modelirovanija jazyka [Recognition of Russian speech with a large vocabulary using syntactic-statistical language modeling], Rechevoe obshhenie [Speech communication], 56, 213-228 (2014).
5. Kravcova Ju.V. Modelirovanie v sovremennoj lingvistike [Modeling in modern linguistics], Vestnik Zhitomirskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ivana Franka. Filologicheskie nauki [Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Frank. Philological sciences], 5 (77), 181-189 (2014).
6. Lotman Ju. M. Struktura hudozhestvennogo teksta [The structure of the literary text] (Iskusstvo, Moscow, 1970, 181-189 p.).
7. Losev A. F. Vvedenie v obshhuju teoriju jazykovyh modelej [Introduction to general theory of language models] (Nauka, Moscow, 1968, 296 p.).
8. Marchuk Ju. N. Metody modelirovanija perevoda [Translation modeling techniques] (Nauka, Moscow, 1985, 201 p.).
9. Revzin I.I. Metod modelirovanija i tipologija slavjanskih jazykov [Modeling method and typology of Slavic languages] (Nauka, Moscow, 1967, 301 p.).
10. Shennon K. Matematicheskaja teorija kommunikacii [Mathematical theory of communication], Bell System Technical Journal, 27, 379-423 (1948).
11. Jakobson R.O. Izbrannye trudy [Selected Works] (Progress, Moscow, 1975, 460 p.).

Б.Р. Оспанова¹, А.Е. Сейлханова², Т.В. Тимохина¹, А.А. Акынжанова¹

¹Обілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Сөйлеудегі тілдік бірліктердің жеке модельдер аспектісінде сөйлеу диагностикасын зерттеу

Аңдатпа. Мақалада талқыланған тақырып өте өзекті болып табылады. Сөйлеуді өздігінен тану технологияларын кеңінен енгізу білімнің әр түрлі салаларындағы мамандардың ауызша сөйлеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Мақалада модельдеудің қазіргі әлемдегі ғылыми зерттеу әдісі ретіндегі негізгі мәселелері қарастырылып, оның даму перспективалары мен тіл білімінде қолдану ерекшеліктері сипатталған. Сөйлеушінің ерекшеліктерін ескере отырып, тілдік қатынас аспектісінде өздігінен сөйлеуді тану алгоритмін құрудың схемасы ұсынылған.

Функционалдық сипаттамаларымен ерекшеленетін лингвистикалық модельдердің типологиясы келтірілген және сипатталған. Қарым-қатынас моделі қарастырылады, мұнда сөйлеу коммуникациясының көптеген аспектілерін тану өздігінен ауызша сөйлеуді диагностикалаудың белгілі бір жағдайларын қалыптастыруға шарттар ұсынылған.

Авторлар ауызша сөйлеу әдісін лингвистикалық, семантикалық, морфологиялық лингвистикалық бірліктердің белгілі модельдеріне қатысты позициядан өздігінен ауызша сөйлеуді тану сипаттамаларын жақсарту үшін қолданбақ.

Бұл әдістің жұмысы құрылымдық - лингвистикалық модельдеуге негізделген, онда модель бастапқы деректерді тілдік (лингвистикалық) ұсынудан және оларды өзгерту ережелерінен құрылады.

Ұсынылып отырған модельдің түпкі мақсаты - лингвистикалық қарым-қатынас аясында өздігінен сөйлеуді тану процесін қалыптастыру. Бұл сөйлеу коммуникациясының әдісі тілдік бірліктердің белгілі бір модельдеріне қатысты позициядан өздігінен сөйлеуді тану сипаттамаларын одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: сөйлеу диагностикасы, тілдік модель, сөйлеуді тану, тілдік бірліктер, модельдеу, коммуникативті дағдылар, сөйлеу коммуникациясының әдістері, өздігінен сөйлеу.

B.R. Ospanova¹, A.E. Seylkhanova², T.V. Timokhina¹, A.A. Akynzhanova¹

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan*

²*Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan*

Speech diagnostics research in the aspect of particular models of language units in speech

Abstract. The topic presented in this article is quite relevant. The widespread introduction of spontaneous speech recognition technologies makes it possible to improve the oral speech skills of specialists in various fields of knowledge.

The article considers the main problems of modeling as a method of scientific research in the modern world, describes the prospects for its development and features of its use in linguistics. A scheme for creating an algorithm for recognizing spontaneous speech in the aspect of language communication, taking into account the characteristics of the speaker is presented.

The typology of linguistic models distinguished by functional characteristics is given and characterized. A model of speech communication is considered, where the diagnosis of various aspects of speech activity is necessary for the correct and accurate organization of work on the recognition of spontaneous oral speech.

The authors intend to apply the method of verbal communication to improve the characteristics of recognition of spontaneous oral speech from a position related to particular models of linguistic units: lexical, semantic, morphological.

The work of this method is based on structural - linguistic modeling, in which the model is constructed from the linguistic representation of the initial information and the rules for its transformation.

The ultimate goal of the proposed model is the formation of a spontaneous speech recognition process in the context of linguistic communication. This method of speech communication implies further improvement of the characteristics of spontaneous speech recognition from a position associated with particular models of linguistic units.

Keywords: speech diagnostics, language model, speech recognition, language units, modeling, communication skills, methods of speech communication, spontaneous speech.

Сведения об авторах:

Оспанова Б.Р. – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой русского языка и культуры речи, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Казахстан.

Сейлханова А.Е. – докторант кафедры теории и методики иноязычной подготовки факультета иностранных языков, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Тимохина Т.В. – старший преподаватель кафедры русского языка и культуры речи, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан.

Акынжанова А.А. – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры русского языка и культуры речи, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан.

Ospanova B.R. – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of Russian Language and Culture of Speech Department, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, Kazakhstan.

Seilkhanova A.E. – PhD student of the Department of Theory and Methods of Foreign Language Training, Faculty of Foreign Languages, Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

Timokhina T.V. – Senior Teacher of Russian Language and Culture of Speech Department, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, Kazakhstan.

Akynzhanova A.A. – Master of Pedagogical Sciences, Senior Teacher of Russian Language and Culture of Speech Department, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, Kazakhstan.

О.Ю. Шагдурова*
Е.В. Тюнтешева

Институт филологии СО РАН, Новосибирск, Россия
*Автор для корреспонденции: kokoshnikova@mail.ru

Метафора движения по вертикали в хакасском и алтайском языках (в сравнении с казахским языком)

Аннотация. В статье анализируются направления развития переносных значений в глаголах, обозначающих движение вверх/вниз в хакасском и алтайском языках в сравнении с казахским языком. Формирование вторичных переносных значений у глаголов направленного движения ранее не было предметом специального исследования в хакасском и алтайском языках. В ходе исследования выявлены группы моделей метафоризации движения вверх/вниз и способы их выражения в рассматриваемых языках (переносные значения глаголов и устойчивые сочетания). В основном выделенные метафорические модели являются общими для этих языков. Также они свойственны и другим, неродственным языкам, в частности, русскому. Наряду с этим в разных тюркских языках отмечаются свои особенности, которые проявляются, например, в использовании разных глаголов, в их сочетаемости, в наличии конкретных метафор, характерных для тех или иных языков.

Ключевые слова: глаголы движения, развитие семантики, переносное значение, метафора движения, метафорическая модель, тюркские языки Сибири.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-150-158>

Введение

Представление о движении и пространстве, физическом и идеальном является одним из основных фрагментов языковой картины мира. Оно вербализуется в частности в глаголах движения, их вторичных значениях и сочетаемостных возможностях, во фразеологических сочетаниях и идиомах. Во многих работах на материале разных языков рассматриваются переносные значения глаголов движения, в том числе с точки зрения типологии семантического развития; исследуется ориентационная метафора, в частности, ее роль при формировании фразеологизмов [1;

2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 и др.]. Многозначность и некоторые особенности употребления глаголов движения в тюркских языках Сибири получили отражение в диссертационных работах и монографиях О.Ю. Кокошниковой [9], В.И. Барыс-Хоо [10], А.Н. Чугунковой [11]. Однако проблема метафорического развития значения глаголов движения сибирских тюркских языков исследована еще очень мало.

В тюркских языках глаголы движения подразделяют на глаголы направленного, ненаправленного движения и покоя [12, 176 стр.]. Глаголы направленного движения составляют самую большую группу. Их особенностью является указание на направление движе-

ния относительно ориентира, заключенное в смысловой структуре глаголов, т. е. идею направленности движения они выражают имплицитно. М.Г. Усманова делит глаголы направленного движения на следующие подгруппы: 1) глаголы движения по горизонтали; 2) глаголы движения по вертикали; 3) глаголы достижения [там же].

У части глаголов направленного движения наблюдается развитие переносных значений. Кроме того, они участвуют как компоненты в формировании устойчивых сочетаний (фразеологических сочетаний и идиом). Все эти единицы описывают поведение, состояние человека, его жизненные перипетии и достижения.

Цель данной статьи – выявление принципов, тенденций развития значений глаголов направленного движения по вертикали в хакасском и алтайском, их особенностей в каждом из этих языков. Рассматриваются только единицы (глаголы с переносным значением, устойчивые сочетания), описывающие поведение, состояние человека. Для сравнения нами также привлекался материал казахского языка как одного из кыпчакских, территориально близких рассматриваемым языкам.

Выбор сравниваемых языков обусловлен их местом в классификации. Авторы «Сравнительно-исторической грамматики тюркских языков. Региональные реконструкции» относят алтайский к восточной группе кыпчакских языков, хакасский – к кыргызской группе [13, 4 стр., 217 стр.]. С другой стороны, в генеалогической классификации оба эти языка попадают в особую большую группу сибирских языков, выделяемую на основе некоторых морфологических, фонетических признаков, а также с учетом фактов «специфического развития некоторых лексем» [Там же, 714 стр.]. Материал исследования был получен из национально-русских, толковых словарей, художественной литературы.

Методы исследования

В работе использовался метод компонентного и сравнительно-сопоставительного

анализа для выявления сходства и различий в развитии вторичных значений глаголов направленного движения. Метод контекстуального анализа позволил выявить семантику глаголов в устойчивых сочетаниях.

Результаты

У глаголов разных подгрупп направленного движения в рассматриваемых языках обнаруживаются определенные закономерности развития семантики. В основном в процессе метафоризации в рассматриваемых языках участвуют глаголы, обозначающие направления вверх, вниз, внутрь, вовне, от ориентира. В данной статье мы рассматриваем только ориентационные метафоры движения вверх и вниз, вербализованные глаголами направленного движения, как в своих вторичных значениях, так и в устойчивых сочетаниях. При этом в рассматриваемых языках можно выделить следующие случаи метафоризации движения: 1) движение, которое совершает сам человек; 2) движение, которое происходит внутри человека (движение внутренних органов); 3) движение во внешнем мире, которое воздействует на человека.

1. Движение вверх / вниз, которое совершает сам человек. Ориентационные метафоры, субъектом которых является сам человек, выражаются переносными значениями глаголов, указывающих на движение вверх / вниз, и фразеологическими сочетаниями.

1.1. Метафора движения субъекта **вверх** чаще всего оценивается как положительная, что прослеживается на материале многих языков и считается универсалией [1]. В сознании носителей языка она «ассоциируется, прежде всего, с позитивными процессами, происходящими в разных сферах человеческой жизни, с идеей возрождения, достижения успехов, продвижения по карьерной лестнице и т.д.» [5, 141 стр.]. В хакасском и алтайском языках переносные значения, связанные с деятельностью человека, выявляются у глаголов: хакас. *сых-* ~ алт. *чык-*, хакас. *пах-*, хакас. *көдүрүл-* ~ алт. *көдүрүн-*. Пути переноса значения можно представить в виде следующих моделей:

1) «движение вверх – переход на качественно новый уровень (получение более высокого социального статуса, достижение успехов и др.)».

хак. *сых-* ~ алт. *чык-* ‘выходить’; ‘подниматься’; ‘достигать (успехов, власти и т.д.)’: хак. *Амды үлгүзөр кемнер сыгып аларлар* ни? (Хакас чирі) ‘Интересно, кто же будет у власти (букв.: **поднимется** к власти)?’; алт. *Четпектий ле болзоор, өрө чыгараар!* (К. Телесов) ‘Если будете как Четпек, то **подниметесь** вверх!’ [14, 854 стр.].

Это же значение актуализируется во фразеологических сочетаниях, указывающих на достижения человека в социуме и в интеллектуальной сфере: хак. *маха сых-* ‘достичь славы’ (букв.: до славы подняться); алт. *јартына чык-* ‘выяснять’ (букв.: до ясности=его подняться).

Ср. рус. *достичь высот*.

Постепенный переход на качественно новый уровень выражает и казахский глагол *өрле-* ‘двигаться, подниматься вверх по течению или по склону’; ‘развиваться’.

К этой же метафорической модели можно отнести глагол хак. *пах-* ‘залезать вверх, взбираться’. Хотя его переносное значение ‘покорять, подчинять’ передает воздействие на объект, оно подразумевает, что субъект действия сильнее и выше по положению: *Мының алнында кўстіг чон ас чонны пагып алчаң* [15, 443 стр.] ‘Раньше сильный народ **покорял** малый народ’.

2) «движение вверх – ощущение человеком своего превосходства по отношению к другим и его соответствующее поведение».

хак. *көдіріл-* ‘подниматься’; ‘заноситься, зазнаваться; хвалиться’, алт. *көдүрін-* ‘подниматься’; ‘заноситься’: хак. *Изірік Тохчын амды кил чоо көдіріл сыххан, узы ла пазы чох махтан сыххан* [15, 149 стр.] ‘Пьяный Тохчын совсем начал **заноситься**, без конца и края начал хвастаться’; алт. *Тон өткүре көдүрінбе!* ‘Особенно-то **не заносись!**’ [14, 367 стр.].

Этот же перенос наблюдается и в казахском *көтеріл-* ‘подниматься’; ‘важничать’; ‘чувствовать прилив гордости’ [16, 430 стр.].

В отличие от предыдущих примеров, здесь описывается поведение человека, который

сам (как бы) поднимает себя до более высокого уровня (социального статуса и др.), по сравнению с другими. На это указывает и словообразовательная структура данного глагола (< *көдір-* ~ *көдүр-* ‘поднимать’ + афф. страд. (хак.) / + афф. возвр. (алт.)).

Ср. рус. *высокомерничать, считать / ставить себя выше других*.

1.2. В рассматриваемых тюркских языках метафорическое переосмысление ситуации движения **вниз** (падения) человека чаще встречается во фразеологических сочетаниях. У глаголов падения хак. *түс-* ‘падать’, *аңдарыл-* / *иңдеріл-* ‘падать, валиться’ (+ вспомогательный глагол хал- ‘оставаться’, означающий завершенность действия, состояния), хак. кыз. *аңнал-* ‘падать’ (+ хал-); алт. *јыгыл-* ‘падать’ сформировалось также значение ‘умереть’.

1) «падение (неконтролируемое движение вниз) – смерть».

хак. *Семъязы похоронка алган, Смоленск облазында, фашисттернең матыр чаалазып, түс халды тін* (Ах тасхыл 1984, 15 стр.) ‘Его семья получила похоронку, [мол] отважно сражаясь в Смоленской области, погиб’; *Хайранох пабаң синің, алып хара хус, / Хатыг чаада аңдарыл халды* (Татарова 1991, 87 стр.) ‘Несчастный отец твой, богатырь орёл, / В жестокой войне **пал**’; *Ил чирінде иңдеріл халарга ‘Умереть (пасть) на чужбине’* [17, 128 стр.]; *Эң-кўлиңер хайдаг чирде Аңнал халган – чоохтап пиріс* ‘На какой земле **погибли** ваши хозяева-храбрецы, расскажите же’ (Ай-Хуучын 1997, 338–339 стр.); алт. *Ол ло Багыр божогон кийинде, јаан удабаган, онын адазынын эјези, Сырга эмеген, база јыгылган* (Укачин 1985, 347 стр.) ‘После того как умер Багыр, много времени не прошло, сестра его отца, бабушка Сырга, тоже **умерла**’.

Ср. рус. *пасть* со специализированным значением (в бою, на поле боя).

2) «падение (неконтролируемое движение вниз) – потеря достоинства, авторитета». Данная модель представлена только одним случаем в хакасском языке: хак. *азах алтына түспө-не ударить лицом в грязь*’ (букв.: под ноги не упасть): *Надис тее азах алтына түспөс кизи* (Казачинова 1979, 7 стр.) ‘Надис тоже не ударит лицом в грязь (букв.: под ноги не падающий человек)’.

А.К. Казкенова приводит казахские примеры *беделі түс-* ‘потерять авторитет’ (букв.: авторитет=его упасть); *абыройы түс-* ‘потерять достоинство; опозориться’ (букв.: достоинство=его упасть), которые она трактует как метафору исчезновения [8, 535 стр.].

В русском языке поведение человека может описываться метафорой движения человека вниз (*опуститься, низко пасть*), имеющей отрицательную коннотацию.

Лексема *түс-* ~ *түш-* ‘спускаться; падать’ активно функционирует в составе фразеологических сочетаний, описывающих состояние человека, переживание им какой-либо жизненной ситуации, определенного положения дел, в меньшей степени межличностные отношения. Одновременно с формированием фразеологического сочетания *түс-* ~ *түш-* вносятся в него семантику интенсивности действия, состояния. Можно выделить следующие метафорические модели с глаголом *түс-* ~ *түш-* во фразеологических сочетаниях:

1) «перемещение вниз в пространство какого-л. состояния – переживание (интенсивное) какого-л. состояния».

В роли пространственного ориентира здесь выступают лексемы, обозначающие эмоциональное, ментальное, физическое состояние: хак. *пичелге түс-* ‘печалиться, огорчаться’ (букв.: в печаль опускаться) [17, 688 стр.]; *сағысха түс-* ‘задуматься’ (букв.: в мысль опуститься), *маң чоxxа түс-* ‘быть занятым’ (букв.: в некогда опускаться, падать); алт. *ачуга түш-* ‘испытывать сильную душевную боль, страдать, горевать, печалиться’ [18, 46 стр.] (букв.: в боль опускаться); *унутка түже бер-* ‘забыться, позабыть об окружающем, отвлечься от действительности’ (букв.: в забытье опуститься): хак. *Нимее пазох пичелге түзібістің?* ‘Что же ты опять **опечалился?**’ [19, 49 стр.]; алт. *Бис, бу ла сениле кожо отурган эр улус, айт жадыс: ачуга түшіне* ‘Мы, вот рядом с тобой сидящие мужчины, говорим: **сильно не горюй!**’ [18, 46–47 стр.].

Ср. каз. *қайғыға түс-* ‘впасть в печаль’, *зүреге түс-* ‘испытывать хлопоты’ [8, 537 стр.].

Имеются хакасские примеры употребления лексемы *пат-* ‘погружаться; тонуть’, ука-

зывающий на полноту действия: *Сырайын холына тірен салып, ол поэзияның аар, ачыг сағыстарына пат парган* (Ах тасхыл 1989, 27 стр.) ‘Облокотившись, он **погрузился** в свои тяжелые, горькие **мысли**’; *Минің килнім сөбірезіне хайбин, тоғысха ла пүкүле пат парган* ‘Моя невестка не обращает внимание на свою семью, **полностью ушла** в свою работу (букв.: в работу погрузилась)’.

Однако этот глагол чаще встречается во фразеологических сочетаниях в несибирских тюркских языках: каз. *ойға бат-* ‘погрузиться в думу; размышлять, призадуматься’ (букв.: в мысль погружаться), *қиялға бат-* ‘грезить, погружаться в грезы’ [16, 135 стр.]; тур. *tere bat-* ‘обливаться потом’ (букв.: в пот погрузиться) [20, 102 стр.].

Ср. рус. *впасть в печаль, в депрессию, в сомнения, в противоречия* и др.

2) «перемещение вниз в какое-л. жизненное негативное событие – переживание какого-л. негативного жизненного события».

Это метафорическое движение более распространено в хакасском и алтайском языках, чем рассмотренное выше. Иногда вместо *түш-* ~ *түс-* ‘опускаться; падать’ здесь используется *кир-* ~ *кір-* ‘входить’: алт. *коронго түш-* ‘попасть (букв.: опуститься) в бедственное положение’, *төлүге түш-* ‘задолжать’ (букв.: в долг опуститься), *чакка кир-* ‘попасть (букв.: войти) в беду’ [18, 281 стр.]; хак. *обал-хыйалга кір-* ‘попасть (букв.: войти) в беду’, *үреге түс-* ‘разоряться, нищать’ (букв.: в разорение опускаться) [17, 755 стр.]; алт. *Кезик уулдар ачкаларын үзе ле табыштырып береле, мында ок төлүге түжүп* *жадылар* (Адаров) ‘Некоторые парни, отдав все свои деньги, тут же **залезают в долг**’ [18, 264 стр.].

Ср.: каз. *борышқа бат-* ‘залезать (букв.: погрузиться) в долги’ [17, 135 стр.]; рус. *впасть в нищету, в нужду*.

3) «перемещение вниз, внутрь явления социальной жизни – превращение в объект какой-л. негативной реакции социума».

В сочетаниях такого типа локусом может быть как абстрактное существительное, называющее явление социальной жизни (сплетни, разговоры), так и ассоциирующийся с ним со-

матизм. В качестве глагольного компонента в подавляющем большинстве случаев выступает глагол *kір- ~ кир-*, но есть и примеры с *түс- ~ түш-*: хак. *уйатха кір-*, алт. *уйатка түс-* 'опозориться' (букв.: в стыд, позор войти / опуститься, упасть) [17, 719 стр.; 18, 274 стр.], алт. *ооско түш-* (букв.: в рот опуститься, упасть) 'упомянаясь в разговоре людей, быть предметом пересудов, сплетен'.

2. Движение вверх / вниз, которое совершается внутри человека. Такая метафора представлена в идиомах, субъектом которых выступает внутренний орган человека, являющийся в языковой картине мира данных этносов средоточием эмоций: сердце, легкие.

Здесь действуют уже другие ассоциативные связи, чем в предыдущей группе. Движение вверх обозначает преимущественно сильное волнение и страх, что объясняется физиологическими процессами (частое дыхание, сердцебиение): хак. *чүрек көдіріл-* 'испытывать радость, замирать от избытка чувств, переживаний' (букв.: сердце=его подняться); алт. *өкпө-жүрегі көдүриле бер-* 'сильно волноваться' (букв.: легкие=сердце=его подняться): хак. *Палазын көре чүрее көдіріл килче, паарына чаба пазып, охсаныбысча* [15, 419 стр.] 'Когда видит своего ребёнка, радуется, прижав к себе, целует'.

Ср. каз. *жүрегі көтеріл-* 'затошнить'; 'испытаться' [21, 215 стр.].

Напротив, движение внутренних органов вниз ассоциируется с успокоением: хак. *өкпезі түс-* 'перестать сердиться', алт. *өкпөзи түш-* 'успокоиться, перестать сердиться, обижаться' (букв.: легкие=его опуститься) [18, 104 стр.].

хак. *Өкпезі түс парганда, апсах маңзырабыныбысхан* [15, 424 стр.] 'Когда гнев спал старик перестал торопиться'; алт. *Энезинин бу сөстөрине Айканның өкпөзи түже бергендий билдирди. Уулчак бодогон: энези тың адылар болор деп* 'Показалось, что Айкан от таких слов матери **успокоился**. Мальчик думал, что мама будет сильно ругаться' [18, 216 стр.].

Ср. каз. *жүрегі орнына түс-* 'успокоиться' (букв.: сердце=его на место=свое спуститься) [8, 537 стр.].

Другое метафорическое осмысление приобретает движение вверх / вниз в хакасских

фразеологических единицах с компонентами хак. *көңні* 'желание'; 'настроение' и *көдіріл-*. Эти фразеологизмы передают положительные (движение вверх) и отрицательные (движение вниз) эмоции: хак. *көңні көдіріл-* 'настроение=его подняться'; ср. каз. *көңілі көтеріңкі* 'настроение=его приподнятое' [21, 278 стр.]; хак. *көңні / көө түс-* 'падать, ухудшаться, портиться' (о настроении) (букв.: настроение=его упасть): хак. *Тың уян, көөм дее түс парды* (Ф.Бурн.) 'Очень плохо, настроение даже испортилось' [22, 42 стр.]. Ср. также каз. *кө ілі түс-* 'расстроиться' [8, 540 стр.]. Возможно, эти фразеологизмы являются кальками с русского языка.

3. Движение во внешнем мире, которое воздействует на человека.

А.К. Казкенова отмечает, что данная метафора описывает внезапность и неконтролируемость жизненных событий, с которыми сталкивается человек. При этом они изображаются как движущиеся сверху вниз, «падающие» [8, 536 стр.]. Обращает на себя внимание тот факт, что в качестве таких событий выступают 'счастье', 'удача' / 'беда', 'страдание', которые по представлениям тюркских народов, непосредственно связаны с судьбой, долей, которая посылается человеку высшими силами.

Употребление глагола *түс-* в таких сочетаниях встречается в хакасском и алтайском языках: *талаан түскен* 'удача выпала', *үлүс түскен* 'удача, доля выпала', *чааска түскен* 'счастье выпало'; алт. *ырыс түшкөн* 'счастье выпало'.

Особенно ярко эта метафорическая модель представлена в тюркских языках за пределами Сибири: каз. *басына бақ қонды* (букв.: на голову=его счастье спустилось), *сәті түсті* 'удача выпала (букв.: спустилась)', *басына іс түсті* 'попасть в затруднительное положение' (букв.: на голову=его беда спустилась) [8, 536–537 стр.], тур. *başına dert düş-* 'попасть в беду' (букв.: на голову=его страдание упасть) [20, 98 стр.]. Такие события могут изображаться также в виде природного явления: каз. *басына бәле жауды* (букв.: на голову=его беда пролилась дождем) [21, 101 стр.].

В отличие от казахской языковой картины мира, в хакасской «спускаться, падать сверху»

может только что-то хорошее (счастье, удача), в беды человек опускается сам. Компонент *пас* ~ *баш* 'голова' также не характерен в таких сочетаниях в сибирских языках. Неожданное появление кого-л., чего-л. выражается фразеологизмом *хак. пасха тўс* - 'совершенно неожиданно появляться, приходить' (букв.: на голову падать): *Сагыста даа чох кизи пістің пазыбысха тор чили тўс парган* 'Человек, которого мы совсем не ждали, вдруг **свалился нам на голову**, как метеор' [22, 460 стр.]. Но, возможно, это сочетание – калька с русского языка.

Выводы

Таким образом, в каждой из трех выявленных групп моделей метафорическое осмысление движения вверх / вниз происходит по-разному. Так, движение вверх самого человека оценивается в основном положительно и связывается с развитием, лучшим социальным статусом и др. Движение же внутренних органов вверх воспринимается как некоторое отклонение от их нормального положения, что связано с учащенным дыханием, сердцебиением при сильных эмоциях. Соответственно,

движение вниз, возвращение их в исходное положение приводит к успокоению. Воздействие внешнего мира на человека отображается в языке в виде движения сверху вниз (внезапного падения) различных положительных / отрицательных событий (счастье, удача / беда). Развитие семантики у глаголов направленного движения вниз в составе фразеологических сочетаний представляет собой особый случай. Одновременно с формированием сочетания эти глаголы вносят в него семантику интенсивности, полноты действия.

В хакасском, алтайском и казахском языках выявляются в основном общие модели развития переносных значений у глаголов направленного движения по вертикали. По-видимому, они характерны и для других, не тюркских, языков, например, для русского. Однако в разных тюркских языках наблюдаются свои особенности, например: использование глагола *пат-* ~ *бат-* в хакасском и тюркских языках за пределами Сибири, в частности, в казахском; характерные для казахского языка сочетания с компонентом *бас* 'голова', основанные на метафоре движения вниз различных событий, как положительных, так и отрицательных.

Список литературы

1. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: УРСС, 2004. – 253 с.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Перемещение в пространстве как метафора эмоций // Логический анализ языка. Языки пространств. – М.: Языки русской культуры, 2000.
3. Долгова И.А. Метафорическая модель перемещения в пространстве. Дисс.... канд. филол. наук. – Самара, 2007. – 242 с.
4. Надеина Л. В. Семантика движения в отражении русской языковой диалектной метафоры. Дисс.... канд. филол. наук. Томск, 2007. – 320 с.
5. Надеина Л.В. Ориентационные метафорические модели движения в русских народных говорах. На примере глаголов движения по направлению вверх // Вестник Читинского государственного университета. – 2009. - № 6 (57). – С. 139–144.
6. Гусейн-Заде И.А. Метафора движения по вертикали в образной характеристике чувств и эмоций // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 1 (5). – С. 5–10.
7. Киселева С.В., Уханова И.А. Метафорические значения английских глаголов движения // Вестник Курганского государственного университета. – 2018. – 49 (2). – С. 25–27.
8. Казкенова А.К. Глаголы падения в казахском языке // Acta Linguistica Petropolitana. – 2020. – Т. 16.1. – С. 523–544.
9. Кокошникова О.Ю. Семантическая структура многозначного глагола в хакасском языке в сопоставлении с тюркскими языками Южной Сибири. – Новосибирск: Изд-во «Сова», 2004. – 144 с.

10. Барыс-Хоо В.С. Лексико-семантическая группа глаголов движения в тувинском языке (в сопоставительном аспекте). – Новосибирск, 2006. – 33 с.
11. Чугунецова А.Н. Категория пространства в хакасском языке. Дис. ... док. филол. наук. – М., 2016. – 345 с.
12. Усманова М.Г. Функционально-семантическая классификация глаголов башкирского языка. Дис. ... док. филол. наук. – Уфа, 2002. – 416 с.
13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2002. 767 с.
14. Алтайско-русский словарь. Под ред. А.Э. Чумакаева. – Горно-Алтайск, 2018. – 936 с.
15. Толковый словарь хакасского языка. Под ред. К.Н. Боргояковой. Т. 1. Абакан: Хакаское книжное издательство им. В.М. Торосова, 2020. – 608 с.
16. Казахско-русский словарь / Под ред. Р.Г. Сыздыковой, К.Ш. Хусаина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 962 с.
17. Хакасско-русский словарь / Под ред. О.В. Субраковой. – Новосибирск, 2006. – 1114 с.
18. Чумакаев А.Э. Алтайско-русский фразеологический словарь. – Горно-Алтайск, 2005. – 312 с.
19. Чертыкова М.Д. Лексико-семантические группы глаголов хакасского языка (глаголы со значением психической деятельности). – Абакан, 2016. – 172 с.
20. Большой турецко-русский словарь / Сост. А.Н. Баскаков и др. – М.: «Русский язык», 1998. – 958 с.
21. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 712 б.
22. Боргоякова Т.Г. Краткий хакасско-русский фразеологический словарь. – Абакан: Издательство ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 1996. – 144 с.

Список источников

- Ай Хуучын 1997 – Хакасский героический эпос «Ай-Хуучин». – Новосибирск: Наука, 1997. – 479 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. – Т. 16).
- Ах тасхыл 1984 – Ах тасхыл. – Ағбан, 1984. – № 32. – 142 с.
- Ах тасхыл 1989 – Ах тасхыл. – Ағбан, 1989. – № 37. – 150 с.
- Казачинова 1979 – Казачинова Г.Г. Той. – Абакан, 1979. – 158 с.
- Татарова 1991 – Татарова В.Н. Аат табызы. – Абакан, 1991. – 232 с.
- Укачин 1985 – Укачин Б. Туулар туулар ла бойы артар. – Горно-Алтайск, 1985. – 366 с.
- Хакас Чирі – Республиканская газета на хакасском языке.

Список сокращений

алт. – алтайский язык; **букв.** – буквально; **каз.** – казахский язык; **хак.** – хакасский язык; **хак. кыз.** – кызыльский диалект хакасского языка; **ср.** – сравни; **рус.** – русский язык, **тур.** – турецкий язык.

References

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaforý, kotorymi my zhivem* [Metaphors We Live By]. (Editorial URSS, Moscow, 2004, 253 p.). [in Russian]
2. Bulygina T.V., Shmelev A.D. *Peremeshcheniye v prostranstve kak metafora emotsiy* [Movement in Space as Emotion Metaphor]. *Logicheskiy analiz yazyka: yazyki prostranstv* [Logical Analysis of Language: Languages of Space] (Moscow, 2000). [in Russian]
3. Dolgova I.A. *Metaforicheskaya model' peremeshcheniya v prostranstve*. [Metaphorical Model of Movement in Space]. Diss. Candidate of Philological Sciences (Samara, 2007, 242 p.). [in Russian]
4. Nadeina L.V. *Semantika dvizheniya v otrazhenii russkoy yazykovoy dialektnoy metaforý* [Semantics of Motion Reflected by Russian Dialect Metaphors]. Diss. Candidate of Philological Sciences (Tomsk, 2007, 320 p.). [in Russian]
5. Nadeina L.V. *Orientatsionnye metaforicheskie modeli dvizheniya v russkikh narodnykh govorakh. Na primere glagolov dvizheniya po napravleniyu vverkh* [Orientational metaphorical models of motion in

Russian dialects. Based on the example of verbs of movement in the upward direction], Vestnik Chitinskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Chita State University], 6 (57), 139–144 (2009) [in Russian].

6. Gusein-Zade I.A. Metafora dvizheniya po vertikali v obraznoy kharakteristike chuvstv i emotsiy [Metaphor of Vertical Motion as Figurative Characteristic of Emotions], Vestnik Tomskogo gos. universiteta [Bulletin of Tomsk State University]. 1 (5), 5–10 (2012). [in Russian]

7. Kiseleva S.V., Ukhanova I.A. Metaforicheskiye znacheniya angliyskikh glagolov dvizheniya [Metaphorical Meanings of English Motion Verbs], Vestnik Kurganskogo gos. universiteta [Bulletin of Kurgan State University], 2 (49), 25–27. (2018). [in Russian]

8. Kazkenova A.K. Glagoly padeniya v kazakhskom yazyke [Verbs of falling in Kazakh language], Acta Linguistica Petropolitana, 1 (16), 523–544 (2020). [in Russian].

9. Kokoshnikova O.Yu. Semanticheskaya struktura mnogoznachnogo glagola v khakasskom yazyke v sopostavlenii s tyurkskimi yazykami Yuzhnoy Sibiri [Semantic Structure of Polysemantic Verbs in the Khakas Language Compared to Southern Siberian Turkic Languages] ("Sova", Novosibirsk, 2004, 144 p.).

10. Barys-Khoo V.S. Leksiko-semanticheskaya gruppa glagolov dvizheniya v tuvinskom yazyke v sopostavitel'nom aspekte [Lexical-Semantic Group of Motion Verbs in Tuvan: Comparative Aspect]. Diss.... Candidate of Philological Sciences (Novosibirsk, 2006, 33 p.).

11. Chugunekova A.N. Kategoriya prostranstva v khakasskom yazyke (v sravnitel'no-nipologicheskom aspekte). [Category of Space in Khakas Language (Comparative-Typological Aspect)] Dis. ... Doc. Philol. Sciences (Abakan, 2016, 345 p.).

12. Usmanova M.G. Funktsional'no-semanticheskaya klassifikatsiya glagolov bashkirskogo yazyka [Functional-Semantic Classification of Bashkir Verbs]. Dis. Doc. Philol. Sciences (Ufa, 2002, 416 p.).

13. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Regional'nye rekonstruktsii [Comparative Grammar of Turkic Languages. Regional Reconstructions] ("Nauka", Moscow, 2002, 767 p.).

14. Altaysko-russkiy frazeologicheskiy slovar' [Altai-Russian Phraseological Dictionary] (Gorno-Altaysk, 2005, 936 p.).

15. Tolkovyy slovar' khakasskogo yazyka [Khakas Explanatory Dictionary]. Vol. 1. Ed. by K. N. Burnakova (V.M. Torosov Khakass Book Publishing House, Abakan, 2020, 608 p.).

16. Kazakhsko-russkiy slovar' [Kazakh-Russian Dictionary] (Daik-Press, Almaty, 2008, 962 p.).

17. Khakassko-russkiy slovar' [Khakas-Russian Dictionary]. Ed. by O.V. Subrakova ("Nauka", Novosibirsk, 2006, 1114 p.).

18. Chumakaev A.E. Altaysko-russkiy frazeologicheskiy slovar' [Altai-Russian Phraseological Dictionary] (Gorno-Altaysk, 2005, 312 p.).

19. Chertykova M.D. Leksiko-semanticheskie gruppy glagolov khakasskogo yazyka (glagoly so znacheniem psikhicheskoy deyatel'nosti) [Lexical-Semantic Groups of Khakas Verbs (Verbs Denoting Psychological Activities) (Abakan, 2016, 172 p.).

20. Bol'shoy turetsko-russkiy slovar' [Great Turkish-Russian Dictionary]. (Moscow, 1998, 958 p.).

21. Kenesbaev I.K. Kazak tilinin frazeologiyalyk s'ozdigi [Kazakh-Russian Phraseological Dictionary] («Gylym», Almaty, 1977, 712 p.).

22. Borgoyakova T.G. Kratkiy khakassko-russkiy frazeologicheskiy slovar' [A short Khakas-Russian phraseological dictionary] (Publishing House of N. F. Katanov Khakas State University, Abakan, 1996, 144 p.).

О.Ю. Шагдурова, Е.В. Тюттешева

РФА СБ Филология институты, Новосибирск, Ресей

Хакас және Алтай тілдеріндегі вертикалды қозғалыс метафорасы (қазақ тілімен салыстырғанда)

Аңдатпа. Мақалада хакас және алтай тілдерінде жоғары / төмен қозғалысты білдіретін етістіктердегі бейнелі мағыналардың даму бағыттары қазақ тілмен салыстырыла талданады. Бағытталған қозғалыс етістіктерінде қайталама бейнелі мағыналардың қалыптасуы бұрын хакас және алтай тілдерінде арнайы зерттеу тақырыбы болған емес. Зерттеу барысында жоғары/төмен қозғалыстардың метафоралану мо-

дельдерінің топтары және олардың қарастырылып отырған тілдерде берілу тәсілдері (етістіктердің бейнелі мағыналары және тұрақты тіркестер) анықталды. Негізінен бөлінген метафоралық модельдер осы тілдерге ортақ. Олар сондай-ақ басқа, туыс емес тілдерге, атап айтқанда орыс тіліне тән. Сонымен қатар, әртүрлі түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктері бар, олар, мысалы, әртүрлі етістіктерді қолдануда, олардың үйлесімінде, белгілі бір тілдерге тән нақты метафоралардың болуында көрінеді.

Кілт сөздер: қозғалыс етістіктері, семантиканың дамуы, бейнелі мағына, қозғалыс метафорасы, метафоралық модель, Сібірдің түркі тілдері.

O.Yu. Shagdurova, E.V. Tyuntesheva

*Institute of Philology of the Siberian Branch of the Russian
Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia*

Metaphor of Vertical Motion in Khakas and Altai (in Contrast with Kazakh)

Abstract. In the following article, we analyze the development vectors of figurative meanings in verbs denoting upward/downward motion in the Khakas and Altai languages, in contrast with Kazakh. Formation of secondary figurative meanings in Khakas and Altai verbs of directional motion has not been studied before. In the article, we distinguish several groups of metaphorization models of upward/downward motion and ways of their expression in these languages (figurative meanings and common word combinations). These metaphorization models are mostly the same in both languages; they are also typical for other, genetically unrelated languages such as Russian. At the same time, we observe a number of traits unique for various Turkic languages, namely the usage of specific verbs, their compatibility with other words, and the existence of metaphors typical for specific languages.

Keywords: verbs of motion, development of semantics, figurative meaning, metaphor of motion, metaphorization model, Siberian Turkic languages.

Сведения об авторах:

Шагдурова О.Ю. – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора языков народов Сибири Института филологии СО РАН, ул. Николаева, 8, Новосибирск, Россия.

Тюнтешева Е.В. – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора языков народов Сибири Института филологии СО РАН, ул. Николаева, 8, Новосибирск, Россия.

Shagdurova O.Yu. – Candidate of Philology, Senior Researcher at the Department of the languages of the peoples of Siberia, Institute of Philology of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 8 Nikolaev str., Novosibirsk, Russian.

Tyuntesheva E.V. – Candidate of Philology, Senior Researcher at the Department of the languages of the peoples of Siberia, Institute of Philology of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 8 Nikolaev str., Novosibirsk, Russian.

О.Қ. Рақымжан*
Б. Шалабай

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
(E-mail: oralsyn90@mail.ru, bshalabai@mail.ru)
*Байланыс үшін автор: oralsyn90@mail.ru

Ғаламның концептуалдық-тілдік бейнесіндегі «жалғыздық» концептісі (С.Жүнісов шығармалары негізінде)

Аңдатпа. Көркем мәтіндерді талдау белгілі бір жазушының концептуалдық жүйесінің ерекшеліктерін анықтау арқылы әлемді танудың ұжымдық, ұлттық тәжірибесінің құрамдас бөлігін сипаттауға мүмкіндік береді. Мақалада жазушы С.Жүнісов шығармаларындағы «жалғыздық» концептісінің коммуникативті-дискурсивті бірлік ретінде зерттеу барысында концептінің әртүрлі дискурстардағы көріністері талданды. Оның мазмұны мен санадағы көрініс нысандары анықталды, өзектендірудің тілдік және когнитивті тетіктері анықталды,

Жазушының когнитивтік жүйесінде сақталған ақпараттың көркем интерпретациялануы және түсіну ерекшелігін анықтау арқылы көркем концептінің семантикалық өрісі ашылады. Яғни, «жалғыздық» ұғымының концептуалды өзегі анықталады.

«Жалғыздық» ұғымы барлық уақытта сыйымды мәдени нышан болып көрінді, сонымен қатар әлеуметтік, моральдық және метафизикалық дағдарыс дәуіріндегі адамның жағдайының символы, сонымен бірге жалпы әлемдегі адамның нақты жағдайы болды. Шынында да, адам өмірінің негізгі мәселелерінің бағыты бола отырып, жалғыздық мәселесі, шын мәнінде, адамның проблемасы болып табылады және оны шешу талаптары соңғысын шешу ниетімен салыстырылады. Бұл зерттеу мәдениетаралық стилометриялық қолтаңба, негізгі концептуалды метафоралар және экзистенциалды жалғыздықты анықтау қиынға соғатын әрбір лингвистикалық метафораның дайындалуы туралы қорытынды жасау үшін романистер, ақындар мен жазушылар зерттеген экзистенциалды жалғыздықтың тақырыптық қамтылуын зерттейді.

Зерттеу жұмысында жалғыздық ұғымы эмоционалды, әмбебап, реттеуші, негізгі концептінің қасиеттеріне ие екендігі талданады. Зерттеу перспективаларын біз дискурстың басқа түрлеріндегі концептінің одан әрі зерттеуде, зерттеу материалын кеңейтуде, дискурсты және концептіні олардың өзара байланысын тереңдетуде көреміз. Сонымен қатар, жалғыздық ұғымын зерттеу семантикалық мазмұны жағынан оған жақын, бірақ қамтылған құбылыстардың тар ауқымы бар ұғымдарды зерттеуге негіз бола алады.

Кілт сөздер: когнитивтік лингвистика, концепт, фрейм, когнитивтік модель, семантикалық өріс, концептосфера, таным.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-159-166>

Кіріспе

Қазіргі уақытта концепт термині қазіргі тіл білімінің екі негізгі бағыты – когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттануда белсенді қолданылатынын білеміз. Олардың әрқайсысында терминге анықтама беріліп, соңғы жылдардағы зерттеулерде танымдық және лингвомәдени концептілер байқалады.

Соңғы онжылдықтардағы мәдениетаралық қарым-қатынас бірлігін іздеу когнитивистика мен лингвомәдениеттанудың іргелі категориясы болып табылатын концепт теориясының қалыптасуына әкелді. Концептілерді зерттеу лингвистиканың екі бағытына негізделген: лингвокогнитивті және лингвокультурологиялық. Концепт – белгілі бір құбылыстың психикалық белгілерін қамтитын таным-дық-тұжырымдамалық деңгейдің бірлігі [1, 245]. Біздің зерттеуімізде «концепт» терминімен біз «адам санасындағы мәдениеттің шоғырын» түсінеміз; мәдениет адамның ақыл-ой әлеміне енетін нәрсе – бұл сөзбен бірге жүретін идеялар, ұғымдар, білім, бірлестіктердің «жиынтығы». Бұл жағдайда біз этникалық компонентті қарастырмаймыз, өйткені барлық ұғымдарды әмбебап (махаббат, жақсылық, жек көру және т.б., жалғыздық) және Ұлттық (белгілі бір этносқа бағытталған, бұл біздің зерттеуімізге кірмейді) деп бөлуге болады. Ғалым Д.Лихачевтің айтуынша, «концепт сөздің өзі үшін емес, сөздің әрбір негізгі (сөздік) мағынасы үшін бөлек» [2, 6]. Яғни, концепт – бұл ақыл-ой бірлігі, адамның қоршаған әлем туралы білімі мен жеке адамның іс-әрекетінен алған тәжірибесі бар, жалпы мәдени және жеке құндылықтарды көрсететін адам.

Концептінің қайталанбайтын қасиеттері – бұл есте сақтау және қиял. Концепт теориясын ашу үшін «фрейм» және «семантикалық өріс» сияқты ұғымдарды атап өту керек. Фрейм теориясының негізі – бұл әлем туралы білім құрылымдық жасушалар түрінде көрінеді деген түсінік.

«Семантикалық өріс» ұғымы адамның ұзақ мерзімді жадында сақталатын және белгілі бір салада қарым-қатынас қажет болған кезде

пайда болатын тақырыптық қатарды құрайтын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығын қамтиды. Яғни, егер концептінің құрылымы туралы айтатын болсақ, онда біз оның семантикалық өрісіне кіретін фреймдерді қарастырамыз. Бір-біріне тәуелді сөздердің жеке мағыналарының концептілері белгілі бір тұтастықты құрайды және біз оны концептосфера ретінде анықтаймыз. Концептосфераға тіпті «өз мағыналары арқылы ұғымдар тудыратын шығармалардың атаулары» кіреді.

Қазақ тіліндегі әр қилы сипаттағы концептілердің өрісі, сипаты, мәні өз алдына белгілі бір талдауларды, зерттеуді қажет еткендіктен, «жалғыздық» концептісімен тікелей байланысты қырларын танытуды, сол бағытта жүргізілген зерттеу нәтижесінде ашылған қырларын ашуды жөн көрдік. Алға қойған мақсатымыз – «Жалғыздық» концептісіне концептуалды-семантикалық талдау жасау. Яғни, осы орайда, тіл біліміндегі «жалғыздық» ұғымының лингвистикалық құрылымының ерекшеліктерін неғұрлым толық сипаттауға мүмкіндік болады.

Зерттеу әдістері

Тіл білімі мәселелерін әр түрлі ғылым салаларымен байланыста қарау кең көлемді зерттеулерге жол ашып, ғылыми нәтижелерге қол жеткізгені белгілі.

Концептілерді зерттеуге әлемдік лингвистикада бірінші болып көңіл аударған ғалым С.А.Аскольдов болды. Ғалым: «Концепт – ойдағы құрылым, яғни белгілі бір затты ойлау кезінде оны сол тектес басқа бір заттармен ауыстырады», – деп, концептінің танымдық әдіс ретінде негізгі қызметі орынбасушылық қызмет екенін көрсетеді [3, 53]. Яғни, когнитивтік лингвистиканың басты ұғымдық-концептуалдық аппаратына енетін элементтердің бірі концепт болып табылады.

Осы орайда, зерттеу жұмысымызда жалғыздық концептісінің семантикасын анықтау үшін концептуалды талдау әдісіне жүгініп, С.Жүнісов шығармалары сараланды.

Батыс ғылымында жалғыздық ұғымын зерттеудің бірнеше тәсілдері бар: психоанали-

тикалық (Дж.Зилбург, П.Лейдерман, Г.Салливан, З.Фрейд, Ф.Фромм-Рейхманн), клиентке бағытталған (К.Роджерс), әлеуметтік (К. Боумен, Д.Рисман және Ф.Слейтер), өзара әрекеттесуші (Р. Вейс), танымдық (Л.Пепло, М.Мицели және Б. Мораши), интимдік (В. Дерлег, С. Маргулис), жүйелік (Дж. Фландерс), экзистенциалды (К. Мустакас, И. Ялом).

Тек соңғы онжылдықта жалғыздық ұғымын психикалық құбылыс ретінде терең зерттеу жүргізіле бастады (С.Л.Вербицкая, С.Г.Трубникова, И.А.Уледова және т.б.), әсіресе, әр жастағы топ өкілдерінің жалғыздықты сезіну ерекшелігі қарастырылды (Г.А.Гаврилова, А.Р.Кирпинов, С.В.Малышева және т.б.).

Талқылау

Концептіге байланысты ғалымдардың зерттеу жұмыстарына шолу жүргіздік. Ендігі теориялық жайттарды негізге ала отырып, «жалғыздық» концептісіне талдау жүргіземіз.

Жалғыздық, жоғалту, жеке адам мен қоғам арасындағы түсініктің болмауы постмодернизм дәуіріндегі көптеген романдардың орталық тақырыптары болып табылады.

Жер бетіне алғаш рет адам аяғы тиген уақыттан бастап жалғыздық ұғымы да ілесіп келеді. Оның өлшемін ешкім бағамдап, шегіне жеткен емес. Жетімдік пен жалғызбастылық, дос-жарансыз өткен сәт пен қарт адамның күйі, жалғыздық тақырыбымен мазмұндас. Бірақ аталған дүниелер мәңгілік емес, уақытша. Ал бір-екі күндік жалғыздық адамзат жалғыздығының өлшеміне сыймайды, шегіне жетпейді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жалғыздық – жекелік, жалғызбастылық деп беріледі. Жалғыздық көрді – жалғызбастылықтан жапа шекті. Жалғыздан-жалғыз – жаныңда өзге ешкім жоқ, бір өзі ғана деп түсіндіреді [4, 257]. Ал, синонимдік сөздікте аталған сөз былайша өрбиді: жалғыздық, жалқылық, даралылық. Жалғыз қалғандық, жалқы болушылық. [5, 238]. Осы тұста, «жалғыздық концептісін» мынадай когнитивтік моделдер арқылы көрсете аламыз. Олар: «жалғыздық – тыныштық (оты өшу, құмары тарқау, қызығы тарқау, қаны суу,

көңілі суу); жалғыздық – ішкі азап (жабығу, құлазу); жалғыздық – көңіл жайлауы (қызық пен думанның қалмауы, ән мен сәннің жоғалуы, құрдымға кетуі, құлазу, жалғызсырау); жалғыздық – батырлық, ол жағымды, жағымсыз мағына береді (батырлық, азап, қорлық); жалғыздық – қорлық (қорлық, жан азабы); жалғыздық – өкініш, уайым (қайғы, шексіз уайым, қу далада жылау)». Сонымен қатар, жалғыздық концептісін сипаттайтын тезаурусы «жалғыз қалу, жақынсыз қалу, жанашырсыз қалу, жалғыз жүру, өмірден жиіркену, ай далада жаны қуу, жаны жалғызсырау, жан тынышын іздеу, уайым алу, қу далада жылау» сияқты тіркестердің семантикасы арқылы айқындалып, «әлсіз, панасыз, байғұс» деген сөздерімен қорытылады [6, 111].

Зерттеу нәтижесі

Жалғыздық тақырыбы қазіргі философиялық және әлеуметтік әдебиетте шексіз. Жалғыздық – «XX ғасырдың обасы» – әр түрлі пәндер тұрғысынан қарауды қажет етеді. Алдымен, жалғыздық концептісінің теориялық тұжырымдамаларына арналған бірнеше философиялық еңбектерді қарастыра отырып, ондағы әр түрлі көзқарастардан, әртүрлі құбылыстардан осы құбылысты талдауға жақындауға болады. Мысалы, әйгілі экзистенциалист-философ Мартин Бубер американдық әлеуметтану ғылымындағы жалғыздықтың интерпретациясын методологиялық тұрғыдан қалыптастыру септігін тигізді. Жалғыздық феноменімен айналыса отырып, ол өмірді түсінудің екі түрі – индивидуалдық және ұжымдық, адамның Құдаймен байланысы сияқты күрделі философиялық мәселеге назар аударады. Бубер ежелгі дәуірден бастап, еуропалық философияны талдай отырып, тұжырым жасауға тырысады. Біріншіден, өзін қабылдамауы – индивидуалдық, яғни өзімен-өзі болу. Екіншіден, – ұжымдастыру, адамның қоғамның ішінде көрінбей кетуі. Екі жағдайда да жалғыздық жойылып кетпейді, тек байқалмай кетеді. М.Бубер индивидуализмді де, коллективизмді де жоққа шығарып, үшінші жолды ұсынады. Ол адамның ойын өзгерту-

ді ұсынады. Яғни, Бубердің айтуынша, адам өзінің жалғыздығын тек түсіну арқылы жеңеді және шынайы қарым-қатынас тек шынайы адамдар арасында болады [7, 88-98].

Қазіргі авторлардың еңбектерін шартты түрде екі топқа бөлуге болады: сипаттама және бар тәсілдерді талдау және жалғыздықтың өзіндік үлгілерін ұсыну.

Даниел Перлман мен Летиция Энн Пепло «Жалғыздық туралы теориялық көзқарастар» тақырыбында жалғыздыққа қатысты сегіз теориялық көзқарасқа салыстырмалы талдау жүргізді. Салыстырудың негізгі критерийлері: жалғыздықтың оң немесе теріс сипаты, осы құбылыстың жеке немесе жағдаяттық себептері. Бұл критерийлер келесі теориялық бағыттармен салыстырылды: психодинамикалық, феноменологиялық, экзистенциалистік, социологиялық, өзара әрекеттесуші, танымдық, жеке, жүйелік-теориялық. Яғни, авторлар когнитивтік көзқарасты ұстанады. Яғни, жалғыздық жеке тұлғаның екі фактор арасындағы сәйкессіздікті қабылдаған кезінде пайда болады деп болжайды [8, 160].

Батыстық қоғамтану кем дегенде бір ғасыр бойы жалғыздық феноменін жан-жақты зерттеп келеді. Бұл әлеуметтік құбылыс тарихи, мәдени тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Рухани сұхбаттасу барысында әйгілі американдық драматург Теннесси Уильямс мойындады: «We are all sentenced to solitary confinement inside our own skins, for life. All writing is an antisocial act, since the writer is a man who can speak freely only when alone; to be himself he must lock himself up, to communicate he must cut himself off from all communication; and in this there is something always a little mad». Бұл философиялық ұстаным белгілі бір дәрежеде қоғамда болып жатқан рухани процестерді айқын қабылдайтын қазіргі батыс зиялыларының ойымен сәйкес келеді.

Барлық зерттеушілер жалғыздықты адамның қоғамнан, отбасынан, тарихи шындықтан, үйлесімді табиғи ғаламнан оқшаулану тәжірибесімен байланысты деп түсіндіреді.

Әдебиеттегі жалғыздық тақырыбы соншалықты кең, сондықтан ол ғасырлар бойы жиі айтылып келе жатқан тақырып болды.

Поэтикалық мәтіндегі концептілік құрылымдардың көрінісі туралы зерттеген ғалым А.Әмірбекова «жалғыздық» концептісіне тоқтала келе: «Жалғыздық – бұл метафизикалық концепт. Бақыт ұғымы секілді түсінілуі күңгірт ұғынылуы мен танылуы қиын ұғым» – деген пікір білдіреді [9, 54].

Қандай шығармада болмасын, жазушы қоғамның рухани-адамгершілік мәселесіне қатысты өзінің авторлық ұстанымын ашық және айқын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, жазушы С.Жүнісовтің әңгімелері, басқа жазушылардың шығармалары сияқты, жоғары, тәрбиелік мәнге ие.

Тіл арқылы сақталған ұлттық танымның көрінісін, көркемдік танымның заңдылықтарын ұлттық болмысымен ерекшеленетін нақты тілдік деректерді С.Жүнісов шығармалары тілінің негіздерін зерттеуден табуға болады. Осы орайда, жазушы шығармаларындағы «жалғыздық» концептісіне тоқталсақ: дүниеден аулақтану, жапанды жалғыз кезу, оты өшу фреймдері арқылы танылады. Философиялық аспектісі тағдыр, жан бағу, өмір кешу, дүние фреймдерімен беріледі.

Мысалы: Мынадай когнитивтік моделдер арқылы көрсетуге болады:

«Жалғыздық – ішкі азап» когнитивтік моделі.

«Адам – Әлем, Әлем – Адам» десек, адамның рухани болмысының күйреуінен жалғыздыққа жетелейді, өмірі тек жабығу мен құлазудан тұрады.

Адам көңілінің құлазуы кейде адам атаулыдан аулақтауға, жалғыздыққа жетелейді. «Жалғыздық» – «дүниеден аулақтану», туған елден кете алмау – «азап». Философиялық тұрғыдан түсіндірер болсақ, ішкі жанның әлдебір абсолютті күшке ұмтылуы.

«Жаз жайлауда да бұрынғы салтанатпен қалған сері тірі пендеге көрінбей, сол қораның астында жабайы адамдарша жалғыздық тауқыметін үнсіз тартты. Сол жалғыздық әсері ме, әлде серінің дінге сенбесе де, пірге сенетіндігінен бе, кейінгі кезде кеш түссе-ақ өз-өзінен елегізіп, қайсыбір түндерді ұйқысыз өткізетін болды» (С.Жүнісов «Ақан сері»).

Дүниеден аулақтану – фрейм. Санадағы стереотиптік ассоциациялық таңбалар

арқылы қалыптасқан. Қазақ танымында дүниеден аулақтану бұл әлемнен жоғалумен пар-пар. Жоғалу. Абай тілі сөздігінде: «құру», жойылу», «жоқ болып кету», «із-түзсіз құрып кету» Концепт бойынша: адамның дүниеден бөлектенуі, өзге әлемге жол тартуы, өзін-өзі ұмытуы, ішкі тартыстың жоғалуы. Ғалым Қ.Жаманбаева мұны «адамның өзінің ішкі «Менімен» бас тартуы, процеспен тұтасуы, өзін өзінен, дүниеден бөлу, өзін-өзі ұмыту» [11, 84] - деп түсіндіреді.

«Жалғыздық - кедейлік, әлсіздік» когнитивтік моделі.

Жазушы танымында жалғыздық әлсіздікті, кедейлікті танытады. *«Жапандағы жалғыз үйді, Қарасайдың қара шаңырағын бульдозермен тік көтере сытырып тастаған...» ...Қарасай аз уақыт үнсіз қалды. Талай жылдан бері Малжан ағашының баурындағы жапан түзде түтін түтеткен жалғыз үй – атадан қалған ескі көз, көне жұрт еді. Қарасай елу жылдай алысып жүріп, ақсүйек ата дәстүрінің қалпын бұзбай, ескі дастарқан кенегін кетірмей келіп еді. Бүгінде көне дәстүр көңге айналды, ескі дастарқан өрім-өрім болды. Жапандағы жалғыз үйдің үйіндісі де жоқ» (С.Жүнісов «Жапандағы жалғыз үй»).* Бұл – сансырап өгейлік күй кешкен ұлт қасіретінің түспалды бейнесі еді.

Поэтикалық мәтіндегі «жалғыз үй», «көне жұрт» ұғымдары өзара ассоциациялық тізбек құрып, «көне жұрт» ескілікті, «жалғыз үй» дәрменсіздікті, танытады. Мұндағы «жалғыз және көне қазақ халқының концептуалдық танымында дүниенің жақсы және жаман бөліктері ретінде бағалаушылық өлшемге ие».

«Жалғыздық - өкініш, уайым» когнитивтік моделі.

Жаратылыс заңдылығы – туу, өлу. Тіліміздегі «бірге тұмақ бар да, бірге өлмек жоқ» паремиологиялық бірлігі астарындағы ой адамның түбінде жалғыздық торынан құтылмайтынын танытып, «қайғы» концептісімен астасатынын аңғартады. Өмірдегі тосын жағдайлар мен себептердің әсерінен, кенеттен келген ажалдың салдарынан зор қайғы, өкініш туындайтыны белгілі.

Ақанның жалғыздығы – тұрмыс-тіршіліктегі жалғыздық емес, құлазыған рухани жалғыз-

дық. Ақынның ойсурет, фреймдік сценарийлік танымында қарастырылған «жалғыздық» концептісінің мәтіндегі тілдік экспликациясы: оты өшу, құмары тарқау, қызығы тарқау, қаны суу, көңілі суу элементтері арқылы көрінеді.

«Жалғыздық - қорлық» когнитивтік моделі.

«Жалғыздық. Дарашылдық. Жапа-жалғыз қалу. Дүниеден, әлемнен бөліну. Өзінің жанын аластау» ғана емес, жалғыздық – қорлық. Абай тілі сөздігінде: «жалғыздық көру – кемшілік көру, опық жеу, жалғызсырау» [10, 58]. Бұл жолдардан танылатын жалғыздық – тұрмыс-тіршіліктегі жалғыздық емес, құлазыған рухани жалғыздық. Жазушының ойсурет, фреймдік сценарийлік танымында қарастырылған «жалғыздық» концептісінің мәтіндегі тілдік экспликациясы: оты өшу, қызығы тарқау, қаны суу, көңілі суу элементтері арқылы көрінеді.

«Жалғыздық - тыныштық» когнитивтік моделі.

Жан күйінің тыныштық табуға ұмтылысы жалғыздыққа апарады. «Терең түкпірдегі ерен жан қозғалыстарының санамен бүркемеленуі. Бұл атаудың мағыналық бөлшектері үнсіздік, толғаныс, тұңғышқа батқан ауырлық (ой), тылсым» [11, 97].

Поэтикалық мәтінде концепт бейнелі репрезентацияда танылып, бүтіннің бөлшегі модельдерімен объективтенген.

Байқап отырсақ, жазушының мәңгілік әлеміндегі жалғыздық образы оның шығармаларынан көрінеді. Жазушы кейіпкерлері шетінен сыршыл, мұңшылдау, нәзік жүрек иелері. Олар әлденеге алаңдаулы, шерлі. Себебі, мұның барлығы жазушының өз мұңы, өз сыры, халық трагедиясы...

Талдау көрсеткендей, жалғыздық ұғымы эмоционалды, әмбебап, реттеуші, негізгі концептінің қасиеттеріне ие. Жалғыздық ұғымын коммуникативті-дискурсивті бірлік ретінде зерттеу барысында концептінің әртүрлі дискурстардағы көріністері талданды. Оның мазмұны мен санадағы көрініс нысандары анықталды, өзектендірудің тілдік және когнитивті тетіктері анықталды. Концептінің әр деңгейінің дискурсивті белгілері және олар-

ды санада ұсыну формалары (концептуалдық схема, пропозициялар, пресуппозициялар, образдар, қауымдастықтар, стереотиптер) тіркелді. Зерттеу перспективаларын біз дискурстың басқа түрлеріндегі концептінің одан әрі зерттеуде, зерттеу материалын кеңейтуде, дискурсты және концептіні олардың өзара байланысын тереңдетуде көреміз. Сонымен қатар, жалғыздық ұғымын зерттеу семантикалық мазмұны жағынан оған жақын, бірақ қамтылған құбылыстардың тар ауқымы бар ұғымдарды зерттеуге негіз бола алады.

Қорытынды

С.Жүнісовтің шығармаларына концептуалды талдау жасай отыра, тіл тек ойды білдірудің құралы немесе оның тікелей құрылысы ғана емес, тіл – алдымен сол ойды әр ұлттың өзіндік танымына ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан дүниетанымдық негізде құраушы құрал деген тұжырым жасауға болады. Тіл арқылы сақталған ұлттық танымның көрінісін, көркемдік танымның заңдылықтарын ұлттық болмысымен ерекшеленетін нақты тілдік деректерді жазушы С.Жүнісовтің шығармалары тілінің негіздерін зерттеуден кездестіреміз.

Адам баласының когнитивтік санасында «жалғыздық» концептісі ерекше орын алғаны белгілі. Себебі, өлімнің алғышарты да кейінгі салдары да адам баласының қайғыру әрекетіне ұласып, белгілі уақыт өлшеміне сәйкес жекеленуге, яғни жалғыздыққа әкеліп тірейді. Бұл – жаратылыстың бұлжымас заңдылығы.

Ойымызды қорыта келе, көптеген ғалымдар жалғыздық құбылысы адамның тұтастығының, ішкі және сыртқы қақтығыстардың, оның қоғамдағы іске асырылу дәрежесінің бұзылуымен бірге жүретіндігімен келіседі. Қазіргі әлемдегі қарым-қатынас мүмкіндіктеріне қарамастан, адам әлі де жалғыздықтан зардап шегетінін растайды. Әдебиетте жалғыздық мәселесі – мәңгілік тақырып. Яғни, жоғарыда айтылған тұжырымдарды зерделей келе, жалғыздық концептісін төмендегідей жіктеуге болады:

- Жалғыздық – адам төзгісіз тозақ;
- Жалғыздық – зиян;
- Жалғыздық – ішкі қасиет;
- Жалғыздық – серіктес бола алмау;
- Жалғыздық - бұл адамның кедейлігі;
- Жалғыздық – әмбебап мәселе;
- Жалғыздық жынысқа байланысты;
- Жалғыздық жоғалтулар арқылы күшейеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Соснин А.В. Концепт как ментальный репрезентант сверхтекста. Историческая и социально-образовательная мысль. - 2016. - Т. 8 – №5. - Ч.1. – С. 244-251.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. - 1993. – №1. – С. 269.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. От теории словесности к структуре текста. Антология. – Москва: Academia, 1997. – 168 с.
4. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы, 2005. – 720 б.
6. Әділбекова Л. І. Жансүгіров прозасының идеалдық көркемдік ерекшеліктері. Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 1997. – 265 б.
7. Hartog J., Audy J.R., Cohen J.A. The Anatomy of Loneliness (1981). – N.Y.: Intern. Univ. Press. – 624 p.
8. Nilsson, B., Lindstrom, U. A., Naden, D. (2006). Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness // Scandinavian Journal of Caring Sciences. – Vol. 20 (1), P. 93-101.
9. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері (М.Мақатаев поэзиясы бойынша). Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы: Аманат-ТТ, 2006. –125 б.

10. Жаманбаева К.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998, – 140 б.
11. Омарұлы Б. Зар заман ақындары және Абай // Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 124 б.

References

1. Sosnin A.V. Konsept kak mentalnyi reprezentant sverhteksta. Istoricheskaya i sosialno-obrazovatel'naya mysl [Concept as a mental representative of supernatex. Historical and socio-educational thought], 8(5), 244-251 (2006).
2. Lihachev D.C. Konseptosfera russkogo yazyka [Conceptosphere of the Russian language, Izvestiya RAN. Cerija literatyry i jazyka [News of the Russian Academy of Sciences. Literature and Language Series], 1, 269 (1993).
3. Askoldov C.A. Konsept i slovo [Concept and word], Russka rech. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiya [Russian speech. From the theory of speech to the structure of the text. Anthology] (Academia Moscow, 1997, 168 p.).
4. Zhanuzakov T. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Dyke Press, Almaty, 2008, 968 p.).
5. Bizaqov S., Bolganbaev A., Dauletkulov S. Kazak tilinin sinonimder sozdigi [Dictionary of synonyms of the Kazakh language] (Arys, Almaty, 2005, 720 p.).
6. Adilbekova L. I. Zhansugurov prozasynyn idealdyk korkemdik erekshelekteri. [Ideal artistic features of I. Zhansugurov's prose]. Dissertation for the degree of Candidate of philological Sciences (Almaty, 1997, 265 p.).
7. Hartog J., Audy J.R., Cohen J.A. The Anatomy of Loneliness (Intern. Univ. Press, N.Y., 1981, 624 p.).
8. Nilsson, B., Lindstrom, U. A., Naden, D. Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness. Scandinavian Journal of Caring Sciences, 20 (1), 93-101 (2006) .
9. Amirbekova A.B. Konseptilik kurylymdardyn poetikalyk matindegi verbaldanu erekshelekteri (M. Makataev poeziyası boyınsha) [Features of verbalization of conceptual structures in the poetic text (according to the poetry of M. Makataev)]. Dissertation for the degree of Candidate of philological Sciences (Amanat-TT, Almaty, 2006, 125 p.).
10. Zhamanbaeva K.A. Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: jemocija, cimvol, tildik sana [Cognitive bases of language use: emotion, symbol, language consciousness (Gylym, Almaty, 1998, 140 p.).
11. Omaruly B. Zar zaman akyndary zhane Abai [Grief akyns of time and Abay], Kazirgi abaitanudyn ozekti maseleleri [Actual problems of modern Abay studies] (Gylym, Almaty, 2002, 124 p.).

О.Қ.Рақымжан, Б.Шалабай

Кокшетауский университета им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

Концепт «одинокчество» в концептуально-языковой картине мира (по произведениям С. Жунусова)

Аннотация. Анализ художественных текстов позволяет охарактеризовать составляющую коллективного, национального опыта познания мира путем выявления особенностей понятийной системы конкретного писателя. В статье проанализированы проявления концепта в различных дискурсах в ходе исследования концепта «одинокчество» как коммуникативно-дискурсивной единицы в произведениях писателя С. Жунусова. Определены его содержание и формы проявления в сознании, выявлены языковые и когнитивные механизмы актуализации.

Через художественную интерпретацию информации, хранящейся в когнитивной системе писателя, и выявление специфики понимания раскрывается смысловое поле художественного концепта. То есть определяется концептуальное ядро понятия «одинокчество».

Понятие «одинокчество» во все времена представлялось емким культурным символом, а также символом состояния человека в эпоху социального, морального и метафизического кризиса, а также ре-

альным состоянием человека в мире в целом. Действительно, являясь направлением основных проблем человеческой жизни, проблема одиночества, по сути, является проблемой человека. Это исследование исследует тематический охват экзистенциального одиночества, изученный романистами, поэтами и писателями, чтобы сделать вывод о подготовке каждой лингвистической метафоры, для которой трудно определить межкультурную стилометрическую подпись, основные концептуальные метафоры и экзистенциальное одиночество.

В исследовательской работе показано, что понятие одиночества обладает свойствами эмоционального, универсального, регулятивного, основного концепта. Перспективы исследования мы видим в дальнейшем изучении концепта в других видах дискурса, расширении материала исследования, углублении дискурса и концепта в их взаимосвязи. Кроме того, изучение понятия одиночества может служить основой для изучения понятий, близких по смысловому содержанию к нему, но имеющих узкий круг охватываемых явлений.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, когнитивная модель, семантическое поле, концептосфера, познание.

Oralsyn Rakymzhan, Berdibay Shalabay

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

**The concept of “loneliness” in the conceptual and linguistic picture of the world
(based on the works of S. Zhunisov)**

Abstract. The analysis of literary texts allows us to characterize the component of the collective, national experience of cognition of the world by identifying the features of the conceptual system of a particular writer. The article analyzes the manifestations of the concept in various discourses during the study of the concept of “loneliness” as a communicative and discursive unit in the works of the writer S. Zhunisov. Its content and forms of manifestation in consciousness are determined, linguistic and cognitive mechanisms of actualization are revealed.

Through the artistic interpretation of the information stored in the writer’s cognitive system and the identification of the specifics of understanding, the semantic field of the artistic concept is revealed. That is, the conceptual core of the concept of “loneliness” is determined.

The concept of “loneliness” has always seemed to be a capacious cultural symbol, as well as a symbol of the human condition in an era of social, moral and metaphysical crisis, as well as the real state of man in the world as a whole. Indeed, being the direction of the main problems of human life, the problem of loneliness, in fact, is a human problem. This study explores the thematic scope of existential loneliness studied by novelists, poets and writers to conclude the preparation of each linguistic metaphor for which it is difficult to define an intercultural stylometric signature, basic conceptual metaphors and existential loneliness.

The research paper analyzes that the concept of loneliness has the properties of an emotional, universal, regulatory, basic concept. We see the prospects for research in the further study of the concept in other types of discourse, the expansion of the research material, the deepening of discourse and concept in their relationship. In addition, the study of the concept of loneliness can serve as a basis for the study of concepts that are close in semantic content to it, but have a narrow range of phenomena covered.

Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, cognitive model, semantic field, conceptual sphere, cognition.

Авторлар туралы мәлімет:

Рақымжан О.Қ. – докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Бердібай Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Көкшетау, Қазақстан.

Rakymzhan O.K. – PhD student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Berdibay Sh. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

A.B. Akhmetova^{1*}

G.E. Imambayeva²

B. Csapó³

¹University of Szeged, Hungary, Szeged

²Innovative Eurasian University, Kazakhstan, Pavlodar

³MTA-SZTE Research Group on the Development of Competencies, Hungary, Szeged

*Corresponding author: aigul0884@mail.ru

Young learners' reading-writing skills in English as FL in Kazakhstan

Abstract. This study examines reading and writing skills in English as a foreign language (EFL) of 12-year-old students in the middle schools in Pavlodar (North part of Kazakhstan). The participants were six graders, Kazakh (N=115) and Russian (N=145) native speakers from seven randomly chosen middle secondary schools in Pavlodar. Kazakh and Russian students performed the tests in English assessing reading and writing skills, and responded several questions regarding socio-economic status (SES) in order to explore the interaction of SES and skills in EFL. The results showed that Kazakh students performed better in writing, whereas Russians were better in reading. Moreover, weak correlation between reading and writing skills in English may emerge the effect of non-transparent orthography of English and the deep transparency in Kazakh and Russian languages. The instruments proved to be appropriate for Kazakhstani context although writing tests need further improvements. Apparent independence of reading and writing performances may be due to the compound nature of score in writing, limited number of classes, fewer opportunities for everyday interaction in EFL.

Keywords: reading and writing, skills, assessment, bilingual, young learners, EFL, SES.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-167-180>

Introduction

To examine the relationship between reading and writing skills in English as the foreign (EFL) among young learners in the middle school is a challenging process, albeit necessary for the further literacy development. In the present research study, we try to define the level of students' receptive and reflective skills in EFL

and analyze the interaction of some background variables on students' reading and writing abilities while learning English. This study may also provide the opportunity to determine the problem in learning process, and develop skills in EFL, as well as let us understand poor results of Kazakhstani 15-year-old students of reading literacy in Programme for International Students Assessment (PISA) survey (M=390 in

2009 to M=387 in 2018) (OECD, 2019). We applied reading comprehension tests as a pilot study (c.f. Nikolov & Csapó, 2018) for the first time. The test involved the tasks that assess writing and listening skills, albeit Kazakhstani 6th graders performed a modified version of the instruments, which examines only reading and writing skills. In addition, to maximize the validity of the adopted and modified version of the tests in English, (Nikolov and Csapó, 2010), the students responded several background questions in their native language. The procedure was computer based via eDia online system (Csapó & Molnár, 2019), the methods included both quantitative and qualitative analysis.

Theoretical background

Reading and writing are two dynamic phenomena where critical thinking is the main element. Thus, Gebhard et al. (2013) define reading and writing relationship as the complex possess of person's individual perception, thinking ability, and community. Other researchers (Ehri, 1997; Perfetti, 1997) determine that reading and writing have "dual-identity". Furthermore, literature states (Hayes & Simon, 1974; Hayes, Waterman & Robinson, 1977) that reading and writing are cognitive mechanisms because during these processes - a "map" appears from speech to script and/or from script to speech. Although some scholars assume that reading and writing skills are "two sides of the same coin" (Ehri, 2000; Perfetti, 2003) because both decoding (reading) and encoding (writing) processes need comprehension. Another important issue of reading and writing relationship is their interaction, which plays one of the significant roles in the process of language learning. However, researchers claim (Cumming, 2013; Hirvela & Du, 2013; Koda, 2007; Nikolov & Csapó, 2010) that this interaction is possible if a person has a certain proficient level in their mother tongue or native language (L1) before transferring those skills to the target language (L2) or a foreign language. Jim Cummins (1976) called this transferring process a "threshold hypothesis", where the learner has already

achieved "the level of competence" in L1, and further has less "threshold" in L2. Therefore, literacy in reading and writing are extremely essential for that transferring process, as well as for society and the people's abilities to read, write, understand, and apply necessary information for further interaction and cooperation.

For example, Chall (1996 as referenced in Snow, 2006, p. 4) claims that literacy depends on the quality of instruction, which is pivotal for successful progress in reading and writing process. Claire Kramsch (2019) determines "literacy" as the core of communication, where reading and writing, comprehension and practice, culture, language and society, competence and individual differences are in close interrelation and connection. Universal Grammar of Reading (Perfetti & Liu, 2005) defines reading as a "linkage" between language and writing system. The writing system furthermore depends on language that is discovered through the spoken and/or sound element (phoneme, morpheme), and then encoded into written form. In this period, an early intervention and appropriate instruction for further development in reading and writing are required. Researchers (Chall, 1996; Grimm, Solari, & Gerber, 2018; Wolf, 2008) assume that intervention should be in the learner's native language because the development of reading and writing components starts at the age of nine and is expected to be completed at fifteen.

Language lexicon, word knowledge and literacy development of the learner can be determined by assessment of the reading and writing skills. The level of reading and writing skills in the assessing process can be noticed in learning L1 language and then further in L2, where the achievements in L1 has a key component for further development in L2. Several studies (Carreira, Ozaki & Maeda, 2013; Courtney, 2014; Nikolov & Csapó, 2010; Wu, 2003) been frequently implemented and focused contextually in the theory of testing and evaluating reading and writing skills while learning the language. For example, Chomsky in Universal Grammar (UG) divides lexicon in lexical and functional categories, where the former has the "content" words, and the latter

- “grammatical” (as in Mitchell & Myles, 2004, p. 54). These categories, as “content of words” and “grammatical structure” should be well developed in L1 of the learner, so they could contribute to his/her outcomes in L2 (see e.g., Courtney et. al., 2017; Sparks, 2012).

The current testing process will show the power and the effect of implementing the models of education program in a certain context, where several factors, such as, knowledge of the content, language level, classroom climate, teacher’s role, students’ individual differences may impact the outcomes. Those factors may be permanent and influence young learners’ outcomes while reading and/or writing in L1, and further, in L2, where lexis and vocabulary are essential. Moreover, researchers claim (Netten, Mienke & Verhoeven, 2011; Mullis et. al., 2007; Verhoeven, 2000) that second language learners may have several difficulties in reading literacy skills while learning the language, which is being used in school instruction. Further, this problem can affect and threaten reading comprehension in the second language that may be different from home language of the learners. Thus, learner’s individual differences in L1, L2, and/or EFL during teaching and learning reading and writing skills should be taken into account.

Individual differences of the learners in second language acquisition (SLA)

Individual differences in the second language acquisition could be revealed in language aptitude and motivation (Dörnyei & Ryan, 2015), although the fact, that bilingual people have an ability to obtain proficient level in L2 “is not considered to be universal” (Dörnyei & Ryan, 2015, p. 5). These individual differences may be defined by the learners’ traits and conditions. This current study focuses on how these personal traits and states can be differentiated among 12-year-old Kazakh and Russian students while learning English as FL or L2. Although young learners cannot be proficient in L2 if the number of classes is limited and the required social communication is absent. Researchers assume (e.g., Alderson, 2005; Johnstone, 2009; Nikolov,

2016a) that early language learners may not be proficient in L2 as their language achievement frameworks are based on the “developmental stages” (Nikolov, 2016a, p. 7) that monitor how the learners pass from beginning to intermediate level. On the contrary, well-developed skills and abilities in L1 could be transferred to L2 (Cumming, 2013; Hirvela & Du, 2013; Koda, 2012; Nikolov & Csapó, 2010). But the question is how already developed skills in L1 can be transferred to L2, and what interference is supposed to prevent learners from developing language abilities and reading comprehension in L2. Researchers (Dörnyei & Ryan, 2015; Sparks, 2012) state whether personal traits of the learners and curriculum for FL learning are appropriate and significantly interacted in the classroom process to the learners. This suggests that accountability, assessment culture, the early language programs and curricular should and must be oriented on language and the content of the learners’ knowledge. Because the learners’ aptitude and motivation are significant in the learning process and success in L2, albeit in order to meet those requirements a framework for building tasks and diagnosing the ability level in L2 should be appropriate for learners. Thus, young learners with a limited number of classes in L2 should be considered individual differences in teaching and learning as they can define the words but cannot compose them into the sentences (Benigno & Jong, 2016 as referenced in Nikolov, 2016a, p. 55; Nikolov & Csapó, 2018) or define the letters and the words but cannot recognize the meaning in the sentence.

Education in Kazakhstan

Since Kazakhstan has started to participate in international assessment programs, such as PISA, (International Association for the Evaluation of Educational Achievement), IEA – Trends in Mathematics and Science Study (TIMSS), Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS), the reports of those international surveys became significantly important for teaching quality, literacy development of children in reading, mathematics, and science in secondary

education. Low results of the country indicate that education system in Kazakhstan requires intervention in teaching and learning process, school management, resources, gender, and socio-economic background issues. For instance, PISA-2018 (OECD, 2019) underpinned that mean performance in reading literacy of Kazakhstani 15-year-old students showed lower results than in 2009, where on average only 35% reached Level 2 in reading, which is significantly lower than the results from OECD countries (77%). Negligible percent of Kazakhstani young learners were able to accomplish Level 5 and/or 6 in reading literacy, albeit on average that did not influence the main results of the whole country.

"Education for all, developing common system of education, well-being of the students, and active involvement of knowledge in the process" - are the main principles of "the Law of Education" in Kazakhstan (see Article #56, MES, 2013). The process of teaching reading and writing skills in Kazakhstan traditionally starts from kindergarten/pre-primary school (5-6 years of age), which further continues in primary school (6-7 years of age). However, learning English, as a foreign has become an obligatory subject for all, only since 2013

Traditionally education system in Kazakhstan consists of three stages such as, pre-primary (kindergarten), secondary (primary, middle, and upper secondary schools), and higher education (college, university). Students may apply to vocational, technical schools and/or colleges after lower secondary school (age 15) or after graduating upper secondary (ages 16-18). Basic secondary education is mandatory and free for all Kazakhstani citizens from (ages 7 to 15). The duration of studying in technical schools is 4 years – after grade 9, and 3 years – after 11-12 grades, respectively. High schools and universities have three-tiered levels -bachelor (three /or four years of studying), master (one/two years), and PhD (three/four years).

By School Resources Review (OECD/The World Bank, 2015), Kazakhstan has embarked on profound reforms to improve the quality of education system and is increasingly looking to international standards and best practices.

Even though the level of education attainment in population was high, the performance of Kazakh 15-year-olds in PISA-2012 suggested that there was a considerable room to improve the quality of students' learning outcomes. Kazakh students are on average two years behind their peers from OECD countries, where 45% are low performers, and this proportion is significantly above on average from OECD countries (23%). Language of instruction in schools, school location, type, and students' socioeconomic background in the schools make a difference in students' performance. In this case, national and international assessments suggest marked differences in education outcomes between urban and rural areas.

Implementation of English as a compulsory foreign language in secondary education was announced in August 23, 2012 decree #1080 (MES, 2013) and launched in 2013. The requirements of core curriculum and syllabuses for EFL teaching and learning reading skill is among essential. However, the number of hours being allocated for learning English as the compulsory foreign language is relatively small e.g. per week two hours - in primary school, three/four –in middle and upper secondary regarding the profile and type of schooling (i.e., humanities, science, or mathematics). Reviews of National Policies for Education assume that secondary education in Kazakhstan should refocus knowledge and skills on developing and applying real-life situations define criteria for comprehensive evaluation of the quality in teaching, develop a framework for appropriate school management, as well as to encourage teachers to build up research and creative skills in their students (OECD, 2014). Thus, the importance of PISA for Kazakhstan is obvious as the world measurement may be valuable and crucial for further development of the country in education, politics, and economics. The current study is assessing young learners' reading literacy skills and comprehension in English as FL from seven randomly chosen urban middle schools in Pavlodar. PISA-2018 in Kazakhstan assessed students from sixteen regions of Kazakhstan although the information of which and how many schools participated in

PISA-2018 survey from Pavlodar region was not known.

Methods

Research questions

The present study examines the relationship of young learners' literacy development in English as a foreign language (EFL). The following research questions are under the focus of this research work:

- 1) How does the effect of mother tongue influence the results of learners' performances in English as a FL?
- 2) What is the relationship between reading and writing skills in EFL?
- 3) To what extent do socio-economic variables, reading, and writing in EFL predict outcomes in EFL of bilingual and monolingual learners?

Participants

The participants were 12-year-old learners (year 6) from randomly chosen public seven middle schools of Pavlodar. The samples represented 16% of the schools in Pavlodar city from the total number of 43 schools in Pavlodar city. The students came from Kazakh and Russian families. The number of samples, performing the reading tests in L2 (English), and the background variables such as gender, age, and mother tongue are presented in Table 1 below (see Table 1). Some students who performed the questionnaire session did not attend the language test session therefore, the numbers in English sub-scale tests were different (22 students were absent).

Table 1

Number of participants in the Grade 6 (2018)

Variables	English
N (sub-samples)	282
Gender (male; %)	48
Age (mean, years)	12.00
Age (SD)	.21
Mother tongue (%) Kazakh	43.6
Mother tongue (%) Russian	56.4

Instruments

The original English reading tests booklet (c.f. Nikolov & Csapó, 2010, 2018) included 5 reading tasks, 2 writing tasks, and 2 listening tasks. This pilot project was applied only two reading tests (20 items) and two writing tests (9 items) (Table 2). Listening part in L2 was excluded due to several technical devices in the schools to listen the tracks properly. The applied tests were modified and adapted. Students' socio-economic background measured several items regarding students' mother tongue, age, grade, gender, as well as parents' highest level of education, and number of books at home. The background questions were in students' mother tongue (L1) (Kazakh and Russian).

Parents' level of education in Table 3 demonstrated that most six graders' parents had a graduate degree of education mother's level of education was 25.3% (19.2+4.2+1.9), and father's was 13.9% (10.8+1.9+1.2). However, the vast majority of the students did not know what degree their parents have. The statements the students had to choose regarding parents'

Table 2

Tests booklet in L2 in Grade 6 (2018)

Skill	Task	Input content	No. of items
Reading 1	Find the title of each book	Descriptions of books	10
Reading 2	Find the missing parts in the list	Text 'First Day of School'	10
Writing 1	Write an e-mail to invite your English friend	Answer the following questions	4
Writing 2	Write a blog post about your favorite season	Answer the following questions	5

Table 3

Parents' level of education (%) in the 6th grade (2018)

Parents' level of schooling	All Students	
	Mother's schooling	Father's schooling
Did not go to school	.4	1.2
Grades 1-9, middle school	9.6	10.8
Grades 1-11, secondary school	18.1	18.8
Vocational and technical schools	9.2	14.6
Bachelor degree	19.2	10.8
Master degree	4.2	1.9
PhD degree	1.9	1.2
I do not know	37.3	40.8

highest level of education included the following information: 1) did not go to school; 2) finished grades 1-9, middle school; 3) completed grades 1-11 main secondary school; 4) finished vocational and technical school; 5) has Bachelor degree; 6) has Master degree; 7) has PhD degree; 8) I do not know. These results presented the percentage in the group, not the number of the samples.

The percentage in the group of Kazakh and Russian native speakers were almost the same thus, as we would like to determine the whole picture of the students' socio-economic background. This finding indicated that parents' education is significantly important for further academic development of the child as if the parents' less educated this could negatively influence on further career goals of the person which could reflected on motivation, individual habits, priorities, and on personal characteristics while learning e.g. reading or foreign languages.

Number of books at home was another socio-economic variable that we applied further in the study. The variable was measured by 6-scale: 1) 0-10 books; 2) 20-50 books; 3) 100 books; 4) 200 books; 5) 500 books; 6) more than 500 books. Interesting to know that only 30 per cent in the 6th grade reported that they had more than 100 books and the rest of others mentioned they had around 20-50 books.

Procedures

We instructed all participants before assessment survey, where a personal password code was given for entering the online platform.

Table 4

No. of books (%) in the 6th grade

No. of books at home	All Students
0-10 books	22.7
20-50 books	28.8
100 books	32.7
200 books	9.6
500 books	4.2
More than 500 books	1.9

Students took 30-50 minutes to do the tests in L2 in winter, 2018. Test materials in English, reading and writing skills were administered to sixth graders via the eDia system (Csapó & Molnár, 2019). Reading comprehension tests have several tasks including reading and writing (*Reading test 1, 2, and Writing test 1, 2*) and were distributed into several cognitive operational types as Information Retrieval (IR), Inference (Inf.), and Reflection (Ref.). Scale of the items was coded as 0-1, where "0" – wrong answer, and "1" – right answer.

Information Retrieval (IR) tasks reveal to the process of selecting the required information from the number of paragraphs and texts. These categories were established in PISA-2018 (OECD, 2019, p. 31). IR could be defined as the way of retrieving and determining "a corpus of stored information the portions which are relevant to particular information needs" (Sembok et al., 2008, p. 40; see also e.g., Fagan, 1987; Smeaton,

Table 5

Reliability of the tests

Sub-scales	Test in English	N of items	M (SD) (%)
Information Retrieval	$\alpha=.893$	10	50.0 (28.7)
Inference	$\alpha=.878$	10	50.0 (28.7)
Reflection	$\alpha=.926$	9	50.0 (27.5)

1) How does the effect of mother tongue influence the results of learners' performances in the tests?

1987). The tasks "*Match the title of the book*" were referred to IR.

Inference (Inf.) tasks involve putting the missing information to a given text, as in puzzle to infer a missing part to make meaning and require an acquisition of a new meaning "from context is the distance between the target word and its cue" (Cain et al., 2004, p. 672-673; see also e.g. Carnine et al., 1984; Daneman & Green, 1986). The tasks "*Match the missing part of the text*" were referred to Inf. tasks, as the performer needs to make a conclusion from the various recourses or key words around the context in order to understand the meaning of the word.

Writing tasks were deemed appropriate to the Reflection (Ref.) part of the tests, as students had to answer guided questions. The scoring system for writing tasks had 0-1 scale, the criteria of the scores determined relevant. For example, if the student did not write anything and/or the answer was not related to the meaning of the question – a "0" score was earned, and "1" score would be obtained for the right and appropriate answer. Thus, students could earn four points for writing task 1, and five scores for writing task 2. The maximum score for writing skills is nine points.

Finally, after qualitative assessment of the writing part the points were set up to IBM SPSS Statistics 23 computer software for further analysis and revealing the results quantitatively.

Results

The reliability of the instruments in English was very good (Cronbach's $\alpha = .897$) as well as the values for writing component seemed better than in reading sub-scales ($.878 \leq \alpha \leq .926$). Interestingly, Kazakh native speakers outperformed Russian native speakers in English writing tests, albeit mother's level of education did not influence students' performance in either group. See further psychometrics of the tests in English as FL of young learners in Table 5.

Researchers in the last decades have determined that proficiency of students' skills in L1 could have success in L2. The aim was to examine the effect of mother tongue in English language learning. Our hypothesis was that students, with strong L1 language self-confidence were more successful in L2 outcomes. Reading tests were divided and analysed separately in Information Retrieval (IR), Inference (Inf.) and

Table 6. Results in English Test sub-scales

Scale	Mother Tongue	N	M (%)	SD (%)	Cronbach's alpha
Information Retrieval	Kazakh	115	48.42	28.94	.897
	Russian	145	51.25	28.55	.889
Inference	Kazakh	115	49.35	29.31	.885
	Russian	145	50.52	28.31	.873
Reflection	Kazakh	115	53.02	27.98	.937
	Russian	145	47.60	26.87	.916

Table 7

Correlations of Sub-scales in English: Kazakh native speakers

	Information Retrieval	Inference	Reflection	No. of books at home	Mother's education	Father's education
EFL	.838**	.856**	.026	.223*	-.075	-.082
Information Retrieval		.613**	-.067	.131	-.049	-.101
Inference			-.053	.198*	.044	-.020
Reflection				-.002	-.055	-.054
No. of books at home					-.122	-.047
Mother's education						.477**
**p<0.01						
*p<0.05						

Reflection (Ref.) in EFL or L2 (Table 6). The mean of Kazakh native speakers in English Reading tests were $M=50.46\%$ ($SD=28.33$), and Russian performers $M=49.63\%$ ($SD=29.41$). The effect of mother tongue did not significantly influence the results of Kazakh and Russian native speakers in English test. Cohen's d (1988) was very small in all variables IR ($d=-0.11$); Inf. ($d=-0.03$); Ref. ($d=0.17$), which seemed that mother tongue of learners' had little effect while learning English as FL. We suppose that duration of learning the language might relate to the age of the students. In the upper grades, the number of classes in EFL should be more.

This seemed interesting as the information retained that native language while learning English by Kazakhstani young learners did not

reliably affect English as L2. We assume that this might be due to the age of the students, and/or the limit of hours for language learning in the classroom.

2) What are the relationships between reading and writing skills in EFL?

3)

To determine the relationships between reading and writing skills in EFL we examined the correlation of the sub-scales in EFL. The correlation between reading and writing components in English was non-significant: .053 (n.s.). In English sub-scale tasks Information Retrieval (IR) and Inference (Inf.) had strong significant correlation and relatively low with Reflection. The reason for this might be that the new standard was only announced in April 2013

Table 8

Correlations of Sub-scales in English: Russian native speakers

	Information Retrieval	Inference	Reflection	No. of books at home	Mother's education	Father's education
EFL	.881**	.867**	.069	-.149	.243**	.172*
Information Retrieval		.689**	-.037	-.121	.158	.112
Inference			.136	-.265**	.240**	.144
Reflection				-.016	.052	.000
No. of books at home					.103	.042
Mother's education						.667**
**p<0.01						
*p<0.05						

(MES, 2013) and the participants were studying English language (EFL) only their second year as they went to school in 2013 (assessment was conducted in 2018) and most students started to learn English from the age 11 (grade 5). Although for those, who went to school in 2014 started to learn English from the age 6/7 in primary school. The survey was the first pilot assessment study in those schools thus, we consume that this could be one of the reasons of low correlation of Reflection and Inference and Information Retrieval in English, as well as the eDia online platform was implemented for the first time (see Tables 7-9) in Pavlodar.

The tables show the strongest significant correlations (.856 and .867 respectively) between IR and Inf. in Kazakh and Russian native speakers. In order to see the whole impact of the tests on SES (mother's and father's level of education and number of books at home) we compose all operational skills (information retrieval, inference and reflection) in one as English reading comprehension tests as the foreign (EFL).

It seemed interesting that number of books and inference tasks were correlated (.198) positively in Kazakh performers but significantly negatively (-.265) among Russian ones. However, the correlations between mother's and father's level of education and EFL (.243; .172) were found significant in Russian native speakers but not among Kazakh students. In the case of inference tasks, the relationship was significant between mother's education level in the group of Russian performers but not in Kazakh group. The reason of poor correlation between reading and writing in L2 (English) may relate to the age of the students, their individual differences, teaching and learning style or the classroom climate. Another reason could be that writing scripts in Kazakh and Russian languages are highly transparent so the phonological awareness of the words plays an essential role while learning Kazakh or Russian languages, albeit for English, the non-transparent orthography language, spelling process is highly required. Insofar, the correlation of IR and Inf. was strong in L2 language tests, but it did not find in Reflection part.

Table 9

Correlations of Sub-scales in English: all students

	<u>Inference</u>	<u>Reflection</u>
Information Retrieval	.662**	-.052
<u>Inference</u>		.053
**p<0.01		

Students' low achievements in English as FL and no correlation between reading and writing skills could relate to the age of young learners and the limited knowledge in English. Nikolov (2016b) consumes that students' level of "can do statements" and types of the tasks in L2 or FL are framed and limited as their potential in L2 could not be appropriate for strong correlation, as the level of proficiency in L2 is not enough for appropriate reading and writing skills. The relationship between reading and writing was limited and not existed, albeit learners' attitude and motivation to school were positive.

4) To what extent do socio-economic variables, reading, and writing in EFL predict outcomes in EFL of bilingual and monolingual learners?

In order to answer the third research question multiple regression analyses stepwise method was used in each language group separately regarding students' SES variables (Kazakh and Russian) in English test outcomes as the dependent with parents' level of education, number of books and reading and writing in L2 by Kazakh and Russian native speakers. The model in regression analysis pointed that mother's education has the strongest influence on the achievements of reading comprehension tests in English in Russian students and not in Kazakh. In Kazakh and Russian groups, the level of father's education did not influence achievements in EFL. It is interesting why parents' level of education was not significant in the Kazakh native group as the root generation by father's line is significantly important for each Kazakh family. As Kazakh nation has tribe tradition -"ruy" in their nation,

Table 10

Regression analyses

Independent variables	Dependent variable: Reading comprehension tests in English					
	Kazakh native speakers			Russian native speakers		
	R square =.050			R square =.090		
	β (Beta)	t	Sig	β (Beta)	t	Sig
Mother's education	-.048	-.519	0.605	.261	3.239	0.001
Father's education	-.072	-.778	0.438	.011	.100	0.921
No. of books at home	.223	2.432	0.017	-.176	-2.187	0.030

the tradition is required to know seven ancestors by the father's line. It seemed interesting that students whose L1 was Kazakh, achieved better results in writing than those, whose L1 was Russian. Number of books at home seemed to contribute the outcomes in English tests for Kazakh learners better than Russian performers the differences in path coefficients (beta β : .223; -.176) (Table 10) was higher in Kazakh students, albeit negative among Russian ones.

It seemed that Kazakh native speakers use more books and textbooks materials at home for learning English as a foreign language than Russian. The probability value was statistically significant. However, these findings examined only sixth graders from urban secondary schools in Pavlodar city, and not the whole region. Although we consider the fact that, the level of EFL of young adolescents was low as an alarming indicator for schoolteachers, parents, and other stakeholders. Therefore, further assessments of other age groups in several other regions and cities of Kazakhstan are necessary to explore, as this may benefit to modify the process of teaching and learning English language as FL to young learners.

Discussion and conclusion

The learners' reading and writing skills should be well developed in the learners' native language and then further promote literacy in L1 to L2 or EFL. However, "scaffolding" in reading and writing skills require appropriate instruction and intervention in early language stages. Negligible results of the students in English and

low correlation with SES seemed that parents and teachers discuss less and/or not enough with the students about their outcomes in school. Strong correlation was found in the indexes, created by the reading test items: IR (information retrieval) and Inf. (inference) within English, and weak relation to Ref. (reflection). This may indicate that learners in Kazakhstan have to learn more material (theoretical) by heart and perform less practical tasks. The frequency of diagnostic tests in L1, L2, and EFL in the classroom context should have a regular basis for better indication the drawbacks in education; define individual differences of the learners, and provide effective curriculum framework. Young learners should read and write more while learning EFL in and out of school, and teachers should carefully control and assist students in teaching and learning process. SES is essential for students' career goals and job findings, albeit students should be motivated to read more books they would like to read in L1 and L2 and the school administration should manage this opportunity for all students in the school library. Thus, teacher, researchers, parents and other stakeholders in Kazakhstan should shorten the number of "factual information" in teaching and learning materials but increase more critical tasks.

In addition, this current study has several limitations, such as the study suffers the assessment of students' reading and writing skills in their native language, teachers' viewpoints, and the ways of their regular assessment. We did not conduct any questionnaires for teachers and parents of how they motivate their students and

kids to read more books, as well as the absence of interview with the language teachers regarding comprehension while reading and the reading content. The study also did not provide any information regarding factors that may influence students' literacy in reading and writing. These issues require further research investigation in the way of improving teaching, learning process, and development of reading literacy among learners, teachers, and parents. All participants should work and inspire reading process as reading literacy is significantly essential for students' critical thinking, and problem solving.

Future research agendas will be under the scope of reforming program in the middle education in terms of implementing diversify methods in L1 and L2, flexibility, and feasibility for all members in the schooling process. Digitalizing the list of literature books that student should have to read in the middle stage in L1 (Kazakh and Russian), and in L2 (English) languages may increase motivation and literacy (Zickuhr et al., 2012). The list of reading books in L2 (English) should be carefully taken into account, where the language level in the foreign language books for students be appropriately chosen, adaptive, available in paper and electronic version, as well. Accountability of the books and reading materials in the library, computer software, and ICT devices should grow students and teachers' motivation.

Further perspectives of reading and writing interrelationship will be the ways of how to improve literacy level among learners in Kazakhstan in the middle school. These assessment results lead us track to the problems in and out of school classroom management, literacy in reading, writing, foreign language teaching, individual differences of students learning L2 in the middle school. Although students' literacy level in the middle school may be better if the assessment is frequently applied and the students' achievements be regularly discussed with teachers, parents, peers, and other stakeholders. School administration should provide a space for parents to participate in the learning process and help teachers to define children's problems in reading comprehension in L1, L2, and EFL.

Overall, the analysis indicated that regular assessment in reading and writing skills is necessary as this may assist teachers to improve teaching reading and writing skills to young adolescents in native language and English as FL. Although parents' level in education had limited contribution due to young age of the learners, personal traits may affect further outcomes in English. However, parents' role in education in literacy development is a significant factor for reading and writing skills. Thus, further deep investigation and evaluation of more data and variables are required.

References

1. Alderson, J.C. Diagnosing Foreign Language Proficiency: The Interface between Learning and Assessment (2005). Continuum; Bloomsbury Academic. Retrieved March 23, 2022. London. – URL: <http://dx.doi.org/10.5040/9781474212151> (Accessed: 20.05.2021).
2. Cain, K., Oakhill, J., & Lemmon, K. (2004). Individual Differences in the Inference of Word Meanings From Context: The Influence of Reading Comprehension, Vocabulary Knowledge, and Memory Capacity. *Journal of Educational Psychology*, 96 (4), 671–681. – URL: <https://doi.org/10.1037/0022-0663.96.4.671> (Accessed: 20.05.2021).
3. Carreira, J. M., Ozaki, K., & Maeda, T. Motivational model of English learning among elementary school students in Japan. *System*, 41(3), 706-719 (2013).
4. Chall, J. S. (2002). *The academic achievement challenge: What really works in the classroom?*. New York: Guilford Press.
5. Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). New York: Lawrence Erlbaum Associates. – URL: <https://doi.org/10.4324/9780203771587> (Accessed: 20.05.2021).

6. Courtney, L., Graham, S., Tonkyn, A., & Marinis, T. Individual differences in early language learning: A study of English learners of French. *Applied Linguistics*, 38(6), 824-847.
7. Csapó, B., & Molnár, G. (2019). Online diagnostic assessment in support of personalized teaching and learning: The eDia System. *Frontiers in Psychology*, 10 (1522). (2019).
8. Cumming, A. Assessing integrated writing tasks for academic purposes: Promises and perils. *Language Assessment Quarterly*, 10 (1), 1-8. (2013).
9. Cummins, J. (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. – URL: <https://doi.org/10.21832/9781853596773> (Accessed: 20.05.2021).
10. Dornyei, Z., & Ryan, S. (2015) *The psychology of the language learner revisited*. New York: Routledge. – URL: <https://doi.org/10.4324/9781315779553> (Accessed: 20.05.2021).
11. Ehri, L. C. (2000). Learning to read and learning to spell: Two sides of a coin. *Topics in Language Disorders*, 20 (3), 19–36. – URL: <https://doi.org/10.1097/00011363-200020030-00005> (Accessed: 20.05.2021).
12. Ehri, L. C. (2005). Development of Sight Word Reading: Phases and Findings. In M. J. Snowling & C. Hulme (Eds.), *The science of reading: A handbook* (pp. 135–154). Blackwell Publishing. – URL: <https://doi.org/10.1002/9780470757642.ch8> (Accessed: 23.05.2021).
13. Gebhard, M., Chen, I. A., Graham, H., & Gunawan, W. (2013). Teaching to mean, writing to mean: SFL, L2 literacy, and teacher education. *Journal of Second Language Writing*, 22(2), 107-124. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2013.03.005> (Accessed: 23.05.2021).
14. Grimm, R. P., Solari, E. J., & Gerber, M. M. (2018). A longitudinal investigation of reading development from kindergarten to grade eight in a Spanish-speaking bilingual population. *Reading and Writing*, 31(3), 559-581.
15. Hayes, J. R. (2012). Modeling and Remodeling Writing. *Written Communication*, 29 (3), 369–388. – URL: <https://doi.org/10.1177/0741088312451260> (Accessed: 23.05.2021).
16. Hayes, J. R., Waterman, C. A., & Robinson, C. S. (1977). Identifying relevant aspects of problem text. *Cognitive Science*, 1, 297-313.
17. Hirvela, A., & Du, Q. (2013). “Why am I paraphrasing?”: Undergraduate ESL writers’ engagement with source-based academic writing and reading. *Journal of English for Academic Purposes*, 12 (2), 87-98. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2012.11.005> (Accessed: 23.05.2021).
18. Johnstone, R. An early start: What are the key conditions for generalized success? In J. Enever, J. Moon, and U. Raman (Eds.) (2009). *Young learner English language policy and implementation: International perspectives* (pp. 31-41). Reading, UK: Garnet Publishing.
19. Koda, K. (2007). Reading and language learning: Crosslinguistic constraints on second language reading development. *Language learning*, 57, 1-44.
20. Koda, K. (2012). How to do research on second language reading. In A. Mackey & S. Gass (Eds.), *Research Methods in Second Language Acquisition: A practical guide*. (pp. 158-179). Oxford: Blackwell Publishing.
21. Kramsch, C. (2020). Educating the global citizen or the global consumer? *Language Teaching*, 53(4), 462-476.
22. Mitchell, R., & Myles, F. (2004). *Second language learning theories* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
23. MES Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan (2013). [Electronic resource]. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V17015605_1 (Accessed: 23.05.2021).
24. Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Kennedy, A. M., & Foy, P. (2007). *PIRLS 2006 International report*. Boston, MA: International Study Center, Lynch School of Education, Boston College.
25. Netten, A., Droop, M., & Verhoeven, L. (2010). Predictors of reading literacy for first and second language learners. *Reading and Writing*, 24 (4), 413–425.
26. Nikolov, M., & Csapó, B. (2010). The relationship between reading skills in early English as a foreign language and Hungarian as a first language. *International Journal of Bilingualism*, 14(3), 315-329.
27. Nikolov, M. & Csapó, B. (2018). The relationships between 8th graders’ L1 and L2 readings skills, inductive reasoning and socio-economic status in early English and German as a foreign language programs. *System*, 73, 48-57.
28. Nikolov, M. (2016a). *Assessing young learners of English: Global and local perspectives*. New York: Springer. 338 p.

29. Nikolov, M. A (2016b). Framework for Young EFL Learners' Diagnostic Assessment: 'Can Do Statements' and Task Types. In M. Nikolov (Eds.), *Assessing young learners of English: Global and local perspectives* (pp. 65-92). Cham: Springer. – URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-22422-0_4 (Accessed: 25.05.2021).
30. OECD Reviews of National Policies for Education: Secondary Education in Kazakhstan. Paris: OECD Publishing. (2014). – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264205208-en> (Accessed: 25.05.2021).
31. OECD/The World Bank OECD Reviews of School Resources: Kazakhstan 2015. Paris: OECD Publishing. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264245891-en> (2015) (Accessed: 25.05.2021).
32. OECD PISA 2018 Results (Volume I): What students know and can do. Paris: OECD Publishing (2019). – URL: <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en> (Accessed: 25.05.2021).
33. Perfetti, C. Reading ability: Lexical quality to comprehension. *Scientific studies of reading*, 11(4), 357–383 (2007). – URL: <https://doi.org/10.1080/10888430701530730> (Accessed: 25.05.2021).
34. Perfetti, C. A. (2003). The universal grammar of reading. *Scientific studies of reading*, 7(1), 3–24. – URL: https://doi.org/10.1207/S1532799XSSR0701_02 (Accessed: 25.05.2021).
35. Perfetti, C. A., & Liu, Y. (2005). Orthography to phonology and meaning: Comparisons across and within writing systems. *Reading and Writing*, 18(3), 193-210.
36. Sembok, T. M., Zaman, H. B., & Kadir, R. A. (February 20–22, 2008). IRQAS: information retrieval and question answering system based on a unified logical-linguistic model. [Paper Proceeding]. In the 7th WSEAS International Conference on Artificial intelligence, knowledge engineering and data bases, Cambridge, UK.(pp. 460-464). [Electronic resource] – URL: http://www.researchgate.net/profile/Rabiah_Abdul_Kadir/publication/234778531_IRQAS_information_retrieval_and_question_answering_system_based_on_a_unified_logical-linguistic_model/links/00b7d523b9ec23d697000000.pdf (Accessed: 25.05.2021).
37. Snow, C. E. (2006). What Counts as Literacy in Early Childhood?, In K. McCartney and D. Phillips (Eds.), *Blackwell Handbook of Early Childhood Development*. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.
38. Sparks, R. L. (2012). Individual differences in L2 learning and long-term L1–L2 relationships. *Language Learning*, 62(2), 5-27 – URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9922.2012.00704.x> (Accessed: 25.05.2021).
39. Verhoeven, L. (2000). Components in early second language reading and spelling. *Scientific Studies of reading*, 4 (4), 313-330.
40. Wolf, M. (2008). A triptych of the reading brain: Evolution, development, pathology, and its intervention. *The educated brain*, pp.183-197.
41. Wu, X. (2003). Intrinsic motivation and young language learners: The impact of the classroom environment. *System*, 31(4), 501-517.
42. Zickuhr, K., Rainie, L., Purcell, K., Madden, M., & Brenner, J. (2012). *Younger Americans' Reading and Library Habits*. Washington, D.C.: Pew Research Center's Internet & American Life Project.

А.Б. Ахметова¹, Г.Е. Имамбаева², Б. Чапо³

¹*Сегед университеті, Сегед, Мажарстан*

²*Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан*

³*Құзыреттілікті дамыту жөніндегі МТА-SZTE ғылыми зерттеу тобы, Сегед, Мажарстан*

Қазақстанда оқушылардың ағылшын тілін шет тілі ретінде оқуы

Аңдатпа. Бұл зерттеуде Павлодар қаласының орта мектептеріндегі 12 жасар оқушылар арасында ағылшын тілінде шет тілі ретінде (АШТ) оқу және жазу дағдылары тексерілді. Қатысушылар алтыншы сынып оқушылары болды, қазақ тілінде оқитын балалар саны (N = 115), орыс тілінде (N = 145) болды. Бұл зерттеуге қатысушылар ретінде Павлодар қаласының жеті кездейсоқ таңдалған жалпы орта Білім беру мектебінің оқушылары болды. Оқу және жазу дағдыларын бағалау үшін қазақ және орыс тілдерін меңгерген оқушылар ағылшын тілінен тест тапсырды, сонымен қатар, тестілеу пәнінің әлеуметтік-экономикалық мәртебесі (ӘЭМ) туралы бірнеше сұрақтарға жауап беріп, ӘЭМ мен ағылшын тілін үйрену дағдылары шет тілі ретінде (АШТ) зерттелді. Көрсетілген нәтижелері бойынша, қазақ тілде оқитын оқушылар жазбаша тапсырмаларда жоғары көрсеткіш көрсетті, ал орыс тілінде оқитын балалар оқу тапсырмаларын жақсы орындады. Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі оқу дағдылары мен жазу дағдыла-

рының арасындағы байланыстың әлсіздігі анықталды. Аталмыш жағдайдың көрсеткіші кирилл емлесін қолданып жүрген қазақ және орыс тілдеріндегі әріптердің жазылуымен байланысты, себебі ағылшын тіліндегі әріптердің жазылуы латын графикасында тұр. Алынған нәтижелерді ескере отырып, жалпы, пайдаланылған құралдар қазақстандық контекстке сәйкес келеді, бірақ кейбір тапсырмаларды өзгертіп, олардың ауыстыруын талап етеді. Талдау барысында білім алушылардың оқу мен жазу дағдылары арасындағы айқын алшақтық анықталды, бұл өз кезегінде жазбаша жұмыстарды бағалаудың қиындығымен, шет тілін үйренуге арналған сағаттың жеткіліксіздігімен және ағылшын тілінде шет тілі ретінде (АШТ) күнделікті қарым-қатынас жасаудың шектеулі болғанымен байланысты деп білеміз.

Кілт сөздер: оқу және жазу, дағдылар, бағалау, екі тілде сөйлеу, мектеп оқушылары, ағылшын тілі шет тілі ретінде, әлеуметтік экономикалық мәртебе

А.Б. Ахметова¹, Г.Е. Имамбаева², Б. Чапо³

¹*Сегедский университет, Сегед, Венгрия*

²*Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан*

³*Научно-исследовательская группа МТА-SZTE по развитию компетенций, Сегед, Венгрия*

Навыки чтения и письма у учащихся, изучающих английский язык как иностранный в Казахстане

Аннотация. В данном исследовании проведен анализ навыков чтения и письма на английском как иностранном (АИЯ) среди учащихся 12-лет в средних школах г. Павлодара. Участниками исследования были учащиеся шестых классов, в котором количество детей с казахским языком обучения составляло (N = 115), с русским языком (N = 145). Исследование проводилось среди случайно выбранных учащихся 7-ми средних общеобразовательных школ г. Павлодара. Учащиеся с казахским и русским языком обучения выполняли тесты по английскому языку для определения оценки навыков чтения и письма, а также отвечали на поставленные вопросы, связанные с социально-экономическим статусом (СЭС) испытуемого, с целью определения взаимодействия СЭС и навыков при изучении английского языка как иностранного (АИЯ). Результаты показали, что школьники с казахским языком обучения лучше выполняют задания по письму, а русские - по чтению. Более того, слабую корреляцию, возникшую между навыками чтения и письма в английском языке, может предположительно объяснить тем, что правописание на английском языке во многом отличается от написания букв на казахском и русском языках, где используется правописание на кириллице, в то время как орфография английского языка основана на латинице. Результаты показали, что инструменты в целом оказались подходящими для контекста Казахстана, хотя некоторая часть тестов требует определенных доработок. Также в процессе анализа было выявлено отсутствие взаимосвязи между навыками чтения и письма у учащихся, которые, по нашим предположениям, связано с некоторыми сложностями оценивания письменных работ, недостаточным количеством часов на изучение иностранного языка, ограниченными возможностями повседневного общения на английском языке как иностранном (АИЯ).

Ключевые слова: чтение и письмо, навыки, оценка, двуязычие, учащиеся школ, английский как иностранный, социально-экономический статус.

Information about authors:

Akhmetova A.B. – PhD student, Doctoral School of Education, University of Szeged, Hungary.

Imambayeva G.E. – Doctor of Philology, Professor, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan.

Csapó Benő – Professor, Dr., MTA-SZTE Research Group on the Development of Competencies, Szeged, Hungary.

Ахметова А.Б. – PhD докторанты, Білім беру докторантурасы, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан.

Имамбаева Г.Е. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан.

Чапо Бено – профессор, доктор, Құзыреттілікті дамыту жөніндегі МТА-SZTE ғылыми зерттеу тобының басшысы, Сегед, Мажарстан.

XFTAP 17.82.10

Р.С. Қожабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: uarda@inbox.ru

Абай және Шауқи шығармаларындағы даналық

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы ақын Абай Құнанбайұлы мен қазіргі заманғы араб әдебиетінің негізін қалаушы ақын Ахмед Шауқидің шығармаларындағы даналық тақырыбы мазмұндық тұрғыда талданған. Талдау барысында ақындардың туындыларындағы басты тақырыптар мен ой-пікірлер сараланған. Абай шығармалары тікелей, ал Шауқи шығармалары араб тілінен қазақ тіліне аударыла отырып, зерделенді. Зерттеу барысында Абайдың “Өсемпаз болма әрнеге”, “Ұстаздық қылған жалықпас”, “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, ал Шауқидың “Туған жерге оралу”, “Ніл алқабындағы ірі оқиғалар”, “Мұғалімге тағзым ет” шығармаларына қатысты ой-пікірлер мен зерттеулер қарастырылып, оларға тұжырымдар жасалынды. Абай мен Шауқи шығармалары олардың жан-дүниесі болмыстың барлық алуан түрлі мағыналарын ашуға тырысады және олардың қай жерде болмасын көркемдік сипаттары айқын көрсетіледі. Олар әрдайым ақиқат пен кемеңгерлікті іздейтін және Жаратушы берген ең жақсы қасиеттердің болуын қалаған пікірлерге және әртүрлі тұжырымдарға қатысты ой-өрісі кеңейген дана ақындар болып қала береді.

Кілт сөздер: Абай, Ахмед Шауқи, даналық, поэзия, салыстыру тәсілдері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-181-190>

Кіріспе

Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлы өлеңдері мен қара сөздеріне өзі өмір сүрген дәуірдің тыныс-тіршілігін, қоғамдық өмірін, халықтың мұң-мұқтажын, моральдық мәселелерді арқау еткен. Құнанбайдың ел басқару ісіне Абайды ерте араластыруы, Абайдың халықтың сөз қазынасына молығып, шешендік

өнерге төселіп, ел арасының әрқилы сөзіне қанығып өсуіне әсері тиді. Абай шығармаларының өмір шындығынан туындаған саяси-әлеуметтік сарынын дөп басып дәл тану үшін, ұлы ақын өмір кешкен әлеуметтік орта мен ол араласқан мәдени, рухани қазына көздерін оқып, білуіміз қажет.

Абаймен сарындас “امير الشعراء”, “Ақындар ханзадасы” атанған мысырлық ақын Ахмед

Шауқи (1868-1932) де өз заманының жанашыры болған дана ақын. Шауқидың отбасы Мысырлық хедивпен жақын қарым-қатынаста болғандықтан, ол бала кезінен Аббас II сарайында өмір сүреді. Сол себепті де ақын бала кезінен қоғамдық мәселелер мен саяси жағдайлардың куәгері болады. Сыншылар Шауқидің сараймен байланысы және оның өнеріне әсері туралы өз пікірлерінде әр түрлі көзқараста болды. Олардың біразы оны сарайда хедивтің қарамағында өмір сүргендіктен, оның шығармалары көбіне сарай ақыны ретінде мадх жанрында жазылып, сұлтанның шектеулерімен шектелген десе, ал кейбіреулері егер де сарайда өмір сүріп, билікті осыншама жақын көрмесе, оның өнері осыншама талғампаз болмас еді деп мәлімдейді [1].

Даналық – адамзаттың сан ғасырлар бойғы таным процесі мен өмірлік тәжірибесі негізінде жинақталған рухани білімді игеріп, оны ұрпақтан ұрпаққа ұлағатты ой-пікір, ізгі әрекеттер түрінде жеткізе білетін адам қасиеті, тұлғаның тиімді анализбен, адамдар өміріндегі түрлі оқиғаны алдын-ала жобалауымен және бағалауымен байланысты интеллектуалдық дамуының ең жоғары деңгейі. Ол болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты өңдеу мен бейімделуге тікелей байланысты. Сонымен бірге даналық интеллектуалдық жетілудің ерекше жағдайы ретінде танылады.

Даналық терминінің араб тіліндегі мағынасына тоқталар болсақ, сөздіктерде ол “**حُكْمٌ**” егістігінен шыққан және оның негізгі мағынасы “дана болу” екендігі көрсетіледі. Араб тіліндегі дереккөздерде “хикма” сөзі белгілі және белгісіз халде Құран Кәрімде 20 рет кездесетіндігі айтылады.

Қасиетті Құран Кәрімде (**آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ** [سورة البقرة: 129] **رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ** [2] **وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ**).

Қазақ тіліндегі аудармасына келер болсақ, “Раббымыз, олардың арасына өздерінен болған, оларға аяттарыңды оқып беретін, Кітап пен **өсиеттерді** (Құран мен хадистерді) үйрететін және оларды тазартатын бір пайғамбарды жіберген. Әлбетте Сен күш-құдірет пен даналық Иесісің” (Бақара сүресі: 129). Аудармада көріп отырғанымыздай, “әл-хик-

ма” термині “өсиеттер” деп аударылған. Сондай-ақ, “әл-хикма” сөзі Құранның әр түрлі аяттарында “кітап” сөзімен байланыстырылып, қолданылады. Келесі аят оған мысал бола алады: **مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ** [النساء: 54] **أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَاهُمْ**). Қазақ тіліндегі аудармасында “Немесе олар, Алланың өз кеңшілігімен адамдарға бергенін қызғана ма? Расында Ыбырайым (Ғ.С.) ның жұрағатына **Kітап, хикмет** және зор патшалық берген едік”. (Ниса сүресі: 54) [2]. Демек, Құран Кәрім аяттарында байқайтынымыз, “хикма”, яғни даналық сөзінің мағынасы өте терең, әрі қолданылу аясы да өте ауқымды.

Осындай қасиеттердің бірі даналыққа тән. Даналық үнемі өткенге көз тастап, тарихқа үңілумен болады, адамның, қоғамның, халықтың қазіргі күйін өткен шақ және болашаққа қарап, салыстырады, сынайды. Даналық – философия негізі. Басқа ғылым түрлері тәрізді философиялық ілімдер де даналықтан бастау алады. Сократтың “*Менің білетінім – өзімнің ештеңе білмейтіндігім, өзгелер оны да білмейді*” деуінде үлкен мән бар. Білмейтінін біліп, түсінуге, әлем ақиқатын танып, ой түюге ұмтылу – адамды рухани кемелдікке, данышпандыққа бастайтын жол. Бұл жол-даналық философиясы. Оны біз Әл-Фарабиден, Конфуцийден, Сократтан, Достоевскийден, Толстойдан, Ыбырай мен Абайдан, Шауқиден, таба аламыз.

Даналық философияның түпкі мәні. Сократтың айтуынша, даналық деген дүниені, өзінді басқаларды түсіну, бәріне де түсінікпен қарау. Түрлі дәуірлердің талғам-таразысына, талап шарттарына төтеп беріп, заман ағымына өзінің қалың қатпарлы ой-толғамдарымен, даналық, даралық сипаттарымен жауап бере білген қазақтың бас ақыны Абай мен Мысырлық ақын Шауқи шығармашылықтары бір жарым ғасырдан астам уақыттан бері әркез зерттеу объектісі болып келеді. Осындай көп уақыттан бері зерттеліп келе жатқанына қарамастан екі ақынның шығармашылығына қатысты қамтылмаған түрлі тақырыптар әлі де жетерлік. Кезеңдік жағынан қарастырар болсақ, Абай мен Шауқи 19 ғасырдың соңы

мен 20 ғасырдың басында өмір сүрген, танымал ақындар. Олардың шығармашылығында ортақ ұқсастықтар көптеп кездеседі, солардың бірі даналық тақырыбы.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: талдау, қазақтың бас ақыны Абай мен мысырлық бас ақын Шауқи поэзиясындағы даналық тақырыбын зерделеу үшін, ақындардың өмірбаянымен, шығармашылығымен жете таныса отырып салыстыру үшін, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу барысында келесі материалдар қолданылды: Мұхтар Әуезов, Абай Құнанбаев, Ахмад Шауқи, Шауқи Дайф және т.б. әдебиетші ғалымдардың еңбектері.

Абайды “қазақтың бас ақыны” деп бағаласа, ал Шауқи “Ақындар әміршісі” лақап атымен танымал. Шындығында, Абай да, Шауқи да – қазақ және араб әдебиеті тарихында теңдесі жоқ суреткер ақындар. Қазақтың кемеңгер ақыны Абай және мысырлық дара ақын Шауқидың шығармалары көптеген тілдерге аударылып, дүниежүзіне кеңінен тараған. Екі ақын есімінің адамзаттық өреге көтерілгендігінің белгісін өзекті мәселе деп білеміз. Мақаланың зерттеу нысаны болып, жалпы Абай және Шауқи жайлы монографиялар мен ғылыми еңбектер болса, ал зерттеу пәні ретінде екі ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты бірқатар зерттеу еңбектері мен олардың өлеңдер жинағы болып табылады. Зерттеуіміздің мақсаты болған Абай мен Шауқи өлеңдеріндегі даналықты зерделеу үшін келесі міндеттер қойылды:

- Абай және Шауқи өмір сүрген кезеңге тоқталу;
- Ақындар шығармашылығын зерделеу, ақындық ерекшеліктерін айқындау;
- Салыстырмалы талдау ретінде Абай және Шауқи өлеңдеріндегі даналық тақырыбына байланысты негізгі бағыттарды зерделеу.

Талқылау

Абай Құнанбайұлы ойшыл, ақын, ағартушы, ұлттың жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырғаны сөзсіз. Президентіміз Қ.Тоқаев “Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан” атты мақаласында “Оның шығармаларында ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі деген бірегей құбылыс ретінде бағаланды”, – дейді. Қ.Жұбанов айтқан екен: “Абай – жағдайының жағдайсыздығы тудырған, басып тұрған қараңғылық ішінен келер таңның шолпаны болып елестеп, тұнып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күңіренген адам. Бұл – өз ортасының Дантесі сияқты. Бірақ Данте – ескінің соңы, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді”.

Тарихи деректерге сүйенер болсақ, Абай әкесінің қасында болған жылдарда би-болыстардың қулық-сұмдықтарын, қазақ даласына ыдырай бастаған феодалдық-рулық қатынастардың кереғар қайшылықтары кіріптар еткен әлеуметтік теңсіздіктің зардаптарын, аштық пен жалаңаштықты, патриархалдық, кертартпа салт-сана, әдет-ғұрып заңдарының залалдарын айқын түсінді. Патша үкіметінің отаршылық саясаты мен парақор орыс әкімдерінің жергілікті би-болыстардың арамза әрекеттерін айнытпай танып, көкірегінде жиркеніш сезімі оянып, соларға қарсы күресуге бел буды.

“Өлмейтұғын артына сөз қалдырған...” – дейді. “Адам өлмес” дегеннің мағынасы өзі өлсе де, кейінгіге сөзі, айтқан ойы қалады деген пікірге саяды. Абай “Өлең сөздің патшасы” өлеңінде “сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел!” – деп жұртшылықтан ақындық сөзге зор маңыз беріп қарауын, поэзияның жоғары қоғамдық міндетін түсіне білуін талап етті. Жаңа танымның баурап аларлық күшін, жаңа ақындық сөздің құнын әрбір адамның тани алатынына қазақ өмірінің сол кездегі жағдайында толық сенім арту қиын да еді. Абай оны жақсы түсінді, мұны оның “Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін” деген өлеңіндегі мына шумақтар толық

дәлелдейді: ...*“Шу дегенде құлағың тосаң-сиды, Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей”*.

Барша әлемге өзінің даналығын дәлелдей білген Абай – дана адам. Абай үшін даналық сипаты – адам мен уақыт, өнер мен қабілет, түсінік пен іс-әрекет бірлестігі. Абайдың да, қазақ халқының да даналығы табиғаттанудағы, адамтанудағы, өнер табудағы, ағартушылықты жетілдірудегі ойшылдықтан, талпыныстан құралды. Абайдың көптеген өлеңдері мен прозалық шығармаларында *“... адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына төтелей қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әрі сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз”* [3]. Абайдың көптеген өлеңдерінде терең философиялық ойлары, табиғатқа, болмысқа көзқарастары, таным, ақыл, сана сынды жайлы толғаныстары көрініс тапқан: *“Өлсе өлер табиғат, адам өлмес”, “Көк тұман – алдындағы келер заман”, сондай-ақ “Қара сөздері”* – ақынның философиялық көзқарасының мәйегі, сөзінің мәні мен тұжырымдарының тереңдігі жағынан ұлттық мәдениет шегінен әлдеқайда асып түсіп жатқан маңызды мұра.

Абайтанушы Ж.Молдабеков *“Абай қазақ бейнесі мен болмысын тереңірек тануға мүмкіндік ашқан сайын, оның түйгені де түпкілікті болды”,* – дейді. *“Ақыл керек, іс керек, мінез керек”; “ары бар, ақылы бар, ұяты бар”* кісіден гапыл қалма; *«сөзіне қарай кісіні ал»; “шын сөз қайсы біле алмай, әр нәрседен құр қалма”;* түпсіз сөздерге еріп *“надандарға бой берме”*. Шыншылдың *“сөзін оқы және ойла, тез үйреніп тез жойма”*. *“Жақсыға айтсаң, жаны еріп, Ұғар көңіл шын беріп”* деп Абайдың халқын даналыққа бастауы да кездейсоқ емес.

Ахмед Шауқи *“Амир әл-Шуара”,* (сөзбе-сөз – *“ақындар ханзадасы”*) лақап атымен танымал мысырлық жазушы, драматург, ағартушы, аудармашы, жаңа заманғы араб әдебиетінің негізін қалаушы танымал ақын. Ахмед Шауқи – Мысырдың ғана емес, сонымен қатар араб және батыс әлемінің ең көрнекті заманауи ақындарының бірі.

Ол – Мысыр елі халық арасынан өзінің рухани өкілі етіп таңдаған адам сынды. Соның арқасында ғана Мысыр тарихта *“менің поэзи-*

ям, менің әдебиетім!” деп із қалдыра алады. Шауқи – күннің шығыстан шыққаны секілді әдебиетке қатысты есім: күн ұясынан көтерілген сайын, сәулесі барлық жерге төгіледі, ал оның есімі араб әлемінде аталған кезде мағынасының ауқымы Ніл, пирамидалар, тіпті Каирмен бірге бүкіл Мысырды көрсетуде қатар қолданылады. Адам өмірі жастық, ересектік және кәрілік кезеңдерден өтеді, бірақ шынайы жазушы жастық, ересек және жастық кезеңін қайта бастан өткізеді, өйткені ол нақты поэтикалық мақсаттарға жету үшін өмір сүреді [4].

Доктор Мухамед Хусейн Хейкал *“Әш-Шауқият”* кітабының кіріспесінде былай деп жазады: Шауқи Египетте оқыды, сол жақта оқуын аяқтады және оған еуропалық ақпарат құралдары, өмір салты мен поэзия едәуір ықпал етті. Бұл әсер оның өмірінде де, поэзиясында да көрініс тапты, және оның поэтикалық жинағының жеке бөліктерін қарап отырып, олардың екеуі де поэзияның жоғарғы деңгейлеріндегі ақындар, ал екеуі де Мысырға деген сүйіспеншілігі қасиеттілік пен ғибадат деңгейіне дейін жайылған мысырлықтар екенін санамағанда, сіз оның екі түрлі адам екенін сезінесіз. Сонымен қатар, екі адамның әрқайсысы бір біріне ұқсамайды. Бірі – жаны иманға толы сенуші, мұсылмандардың бауырластығын қасиетті етіп, Халифат мемлекетін қасиетті ететін мұсылман, оның ішіндегі істер мен оқиғалар өлең мен шабыт ретінде көрініс тапқан. Ол даналықты өмірдің негізі және тірегі ретінде қарастыратын ақылды адам. Ол араб тілі әрбір бейнені, мағынаны, идеяны және қиялды сыйғызады деп пайымдайтын консерватор. Екіншісі – өмірдің ләззаты мен бақыты ретінде үлкен үміттер мен мақсаттарды көретін әлемдік адам. Ол – жан дүниесі адамгершілікке толы төзімді адам, адамдар мен олардың ұмтылыстарын қамтитын мақсатшыл адам және тілдегі сөз байлығы мен ой-өрісі жағынан жаңашыл адам [1].

Мың жыл ішінде Шауқиға ұқсас ақын туған жоқ [5]. Философ Мансур Фахмидің айтуы бойынша, Шауқи өзінің өлеңдерінде ғылымнан, тарихтан, қоғамдық өмірден және адамның өзіндік ерекшеліктерінен алынған тұтастықты біріктіргісі келді. Ол *“поэзия –*

ата-ананың; тарихтың және табиғаттың ұлы” деп айтатын. Ол өз еңбектерінің бірінде: “Егер поэзияда естеліктер және эмоция немесе даналық болмаса, ол жай рифма мен ритмдерден басқа ештеңе емес” деп жазады. Тұтастыққа деген философиялық үрдіске сүйене отырып және осы стильде поэзияны қалыптастыра отырып, Шауқи ұлылықтағы көркемдікті, әділеттіктегі даналықты және философияны көптеген мысалдармен көрсетіп, салыстырмалы түрде әлеуметтік өмірді, аскетизмді және діндарлықты ашты [6].

Дара тұлғалар Аллаһтан дарыған қабілеттері арқылы айналасымен тіл табыса отырып, төңірегіндегілердің әрқилы мүддесі мен мұратының басын қосып, өзінің ішкі толғанысы арқылы оны мақсат пен талпынысқа жұмылдырады, сонымен қатар сол қоғамның бойына жиған қуат-күші мен мүмкіндігін аша отырып, оның ары қарай даму жолдарын көрсетіп берген тұлғалар – Абай және Шауқи. Екі ақынның да өмір сүрген кезеңдеріне тарих арқылы қарайтын болсақ, елдегі қоғамдық қайшылықтардың шиеленісуі мен отаршылдық езгіні басынан кешірген сол дәуірдің тумалары.

Екіншіден, Абай да, Шауқи да өздері жасаған қоғамдық ортадағы адамдардың бойын жайлаған ауыр дерттер мен сол дертке шалдықтырып отырған ірілі-ұсақты қоғамдық себептерді және соның салдарынан күллі қоғамды жайлаған рухани азғыншылықты танып біліп, оны шығармалары арқылы көрсете білген.

Үшіншіден, екі ақын да өз ұлтын ұйқыдан, надандықтан оятып, береке-бірлікке шақыра отырып, олардың көкірегіне нұр құйып, жер бетіндегі мәдениетті елдердің қатарынан орын алуы үшін ғұмыр бойы күресіп өткен данышпан даналар.

Төртіншіден, Абай да Шауқи да формасы басқа болса да әр қайсысы өз шығармаларында тастан қашап жасалғандай не бір тамаша көркем образдар жарату арқылы өз кеуделерінде пайда болған терең идеялар мен қилы сезімдерді солардың басына жинақтап, кейінгі ұрпаққа мәңгі өшпес мұра қалдырған суреткерлер.

Қазіргі кезде абайтанушы ғалымдар ақынның жан-жақты қырларын қарастырып жүргендей, Шауқиді зерттеушілер де оның шығармашылығының әрқилығын тереңнен зерделеуде.

Екі ақынның шығармашылығын зерттей отырып, олардың өлеңдеріндегі даналық тақырыбын қарастырудың маңыздылығын байқадық.

Ақындар өз шешендіктерін мұра етіп алып, даналықтарын жинап, оларды келесі дерек көздерінен іріктеп алды:

1. Оның кең мәдени ортасы негізін қалаушылардан және олардың избасарларынан оқу, танысу және білу арқылы мұраға қалды.

2. Ұзақ өмірлік тәжірибесі арқылы ол қоғамның барлық қабаттарымен араласып, жаттану мен тұрақтылық арасында ауытқып отырды.

3. Қоғамындағы саяси және интеллектуалды қақтығыс.

Дана Абайдың шығармашылығының басым бөлігі “жұмбақ мәтіннен құралғандығы” баршаға мәлім, себебі қанша уақыт өтсе де, дана ақынның әр сөзінің астарынан терең мағыналар ізделініп, әлі де зерттелуде [7]. Абай поэзиясын сипаттайтын болсақ, ол “сырты күміс, іші алтын, айналасы теп-тегіс жұмыр келіп, бірыңғай келісім тауып” тұрады.

Өмірді оқушыларына үйретуші, танытушы ұстаз Абайдың шығармалары даналыққа толы. Кез келген қазақ баласы жатқа білетін Абайдың “Әсемпаз болма әрнеге” өлеңінің:

Әсемпаз болма әрнеге,

Өнерпаз болсаң, арқалан.

Сен де - бір кірпіш, дүниеге,

Кетігін тап та, бар қалан! [8] – деген алғашқы шумағы арқылы, әрбір адам баласына “өмір” табалдырығын аттаған соң, өз орнын табуға талпыныс жасап, еңбектену керектігін ұғынамыз. Шығыстанушы Ы.М. Палтөре осы шумақтағы “Сен де бір кірпіш, дүниеге, // Кетігін тап та, бар қалан!” дейтін өлең жолдарын Мұхаммед пайғамбардың айтқан хадистерімен байланыстырып, Абай айтқан ой-пікірдің бастауы – Құран және хадис мәтіндеріне негізделеді деген пікірді алға тарта отырып, оған дәлел ретінде Мұхаммед пайғамбардың

төмендегі хадисімен байланыстыра талдау жасайды:

“Мені мен (маған дейінгі) пайғамбарлардың мысалы бір кісінің құрылыс салып, оны әдемілеп, көріктендіріп, тек бұрыштарының бірінде бір кірпіш сиятын кетік қалдырып кеткеніне ұқсайды. Оған адамдар келіп айналып көріп, таңырқап, әлгі (құрылыс салға) кісіге: әттең, мына кетікке бір кірпіш қойсаң ғой деседі. Расында сол кетік – менің орным. Сондай-ақ мен пайғамбарлардың ең соңғысымын”, – дегені айтылады. Бұл хадис мәтінінде пайғамбар өзін ең соңғы кетікті жабатын бір кірпіш бейнесінде суреттейді. Хакім Абай осы айтылғанды интерпретациялап, оқырманға пайғамбар өмірін үлгі-өнеге етіп, бұл дүниедегі әрбір адамды кірпішке теңейді. Абай әрбір адамды бұл дүниеде “Сен де бір кірпішсің” деу арқылы оның мойнына жүктелген міндеттің ауырлығын сезінуге, түсінуге үндейді. Сондықтан оқырманға уақытыңды босқа жібермей, өз орныңды тауып, жүктелген міндетті атқар дегенді ақын “Кетігін тап та, бар қалан!” деп береді [9]. Осы зерттеулерді негізге ала отырып, ақынның бұл өлең жолдарында дана ақын ең алдымен діндарлыққа, өнерге, білімге, биік адамгершілік қасиеттерге баулитынын көреміз.

Осы өлеңнің келесі:

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық қылған жалықпас,

Үйретуден балаға[8], – деген бір ғана шумағы арқылы қазақ халқының бойына сіңген ұстазға деген қадір-құрметті данышпан Абай айтылуы қарапайым, мағынасы терең сөздермен жеткізгенін мойындауымыз керек. Бұл жолдарда білімге деген құштарлық, тынымсыз еңбек пен талпыныс, тәлім-тәрбие жатыр. Сондай-ақ дана Абай *“Адамның адамшылығы – жақсы ұстаздан”* деген жолдар арқылы да шәкірт пен ұстаздың арасындағы байланысты сабақтастыра жеткізеді. Он тоғызыншы сөзінде: *“Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады”* – дей келіп, әрбір адам ба-

ласы тіршілігінде білуге, үйренуге талпыну қажеттігіне ерекше көңіл бөліп қана қоймай, еңбектерінде ойларын саралап, жіктеп көрсетуге мән берген. Ал мына бір өлең жолдары арқылы дана Абай өз өкінішін білдіре отырып, артындағы ұрпағы қайталамасын деп, ұстаз ретінде шәкірттеріне жол сілтейді:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексермедім.

Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім [8], – деген кемеңгер ақынның бұл өлеңіндегі басты идеясы – жастарды білім алуға, шынайы зерделі де терең ғылымға шақыру. Абайдың жетінші сөзінде *“... құмарланып, жиган қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді”, – деген жердегі “жанның тамағы”* деген сөз тіркесінің философиялық ұғым екені белгілі. Біздің пайымдауымызша, Абай бұл ұғымды адам санасынан бөлек өмір сүретін ерекше құбылыстың әсер етуі арқылы пайда болатын ғылым, білімнің жинақталған қоры ретінде қарастырады.

Абайдың қара сөздері оның даналыққа толы дүниетанымын көрсететін шығармасы болып табылатыны сөзсіз.

Абаймен сарындас мысырлық ақын Ахмед Шауқиға тоқталар болсақ, ол да әрдайым халқының қамын, болашағын уайымдап жүретін, қандай шығарма жазса да ішкі сырын, тамырын қармай жазатын дана ақын. Араб тіліндегі тарихи деректерде, 1914 жылы ағылшындар Шауқиді Андалусиядағы Оңтүстік Испанияға жер аударуға мәжбүр етті, ақын ол жерде 1920 жылға дейін болады. Келесі шумақтар – оның туған жеріне оралғаннан кейінгі алғашқы өлеңінен таңдалған жолдар:

ولیس بعامر بنیان قوم ، إذا أخلاقهم كانت خرابا
وإنّ المجد في الدنيا رحيق ، إذا طال الزمان عليه طابا
ويا وطني لقيتک بعد یاس ، کانی قد لقيت بك الشبابا
[10] ولولا البر لم یبعث رسول ، ولم یحمل إلى قوم کتابا

Шарықтамаса, халықтың жасағаны,

Адамгершік белгісінің жоғалғаны.

Атақ-даңқ бейнебір шарап тәрізді,

Уақыт өте дәмі де жақсарады.

Елім, сені торыңудан соң жолықтырдым,

Өзіңмен жастық-шақты бірге өткіздім.

Пайғамбарлар қайырымдылыққа жол бастаған

Қасиетті кітаптарға иман келтірдім.

Бұл шумақтарға зер сала қарайтын болсақ, ақынның туған жеріне, еліне деген құрмет пен сүйіспеншілігін көреміз. Қарапайым шумақтарда терең ойлар мен өткір даналық жатыр. *“Шарықтамас, халықтың жасағаны, // Адамгершік белгісінің жоғалғаны”* деген бастапқы жолдарды зерделей келе ешбір өркениет- негізі мен құндылықтары болмаса орнай алмайтынын, ешқандай ұлт абыройсыз атақ-даңқ пен мәртебеге ие бола алмайтынын ұғынамыз. Шауқи қарапайым сөздер арқылы өлеңге қарапайым халықтық сипат пен әлеуметтік астар беруге ұмтылады. Сондай-ақ, *“Атақ-даңқ бейнебір шәрбат тәрізді, // Уақыт өте дәмі де жақсарады”* деген жолдарда ақын *“Атақ-даңқты”* дәмді *“шарапқа”* теңей келе, оның қандай қиындықпен келетінін, әрі оған шектен тыс құмартпауды да параллель күйде жеткізеді. Біздің пайымдауымызша, келесі жолдарда данағөй ақын халқының басынан өткен қиын-қыстау кезеңдерді өзінің де басынан кешіргенін, әрдайым еркіндікті, теңдікті көксегенін, сондай-ақ халқының тағдырын ақындық санамен саралаған. Ал соңғы жолдарда Аллахтың елшілеріне, қасиетті кітаптарына иман келтіретінін растайды.

1932 жылы желтоқсанда Заки Мүбәрак *“Аполлон”* журналында бірегей зерттеулер жариялады, онда Шауқи поэзиясындағы мақсатты даналық пен туа біткен даналық туралы әңгімеледі [11]. Шауқи поэзиясындағы алғашқы айқын құбылыс – оның барлық өлеңдері мен шумақтарынан даналықтың оғаштығын іздеу. Бұл құбылыс оның поэзиясында ғана емес, сонымен қатар жас кезінен бері қалыптасқан тұлғалық тенденциядан көрінеді. Ақынның ақылды болғаны жақсы, ал даналық алдын ала ойлап таппай өздігінен пайда болғанда, одан да көркем бола түседі. Шауқи даналықты дәріптеу үшін әңгіме стилін жиі қолданды. Мысал ретінде 1894 жылы Женевада өткен Оныншы Шығыс Конгрессіне арналып жазылған *“Ніл алқабындағы ірі оқиғалар”* поэмасын келтіруге болады. Бұл Шауқидің

Египетті, оның үкіметі мен халқын ескі өсиет дәуірінен бері сипаттайтын ұзақ өлең болды. Әңгімелер дәйекті түрде баяндалып, кейде бес тармақтан тұратын даналық ойларымен ерекшеленген [11].

Мысалы, ол перғауындардың билігі кезінде Мысыр халқының жағдайы туралы айтқан кезі:

ان ملكت النفوس فابغ رضاها فلها ثورة وفيها مضى
يسكن الوحش للوثوب من الأسر فكيف الخلاق العقاء
يحسب الظالمون أن سيسودون وأن لن يؤيد الضعفاء
[1] والليالي جوائر مثلما جاروا وللدهر مثلهم أهواء

Халықты басқарам десең, ризашылығын ізде

Оларда намысқойлық пен өткірлік бар.

Жыртқыштай тұтқындалған пана ізде

Ақылды жаратылыста бір үміт бар.

Жауыздар билік құруды көздеп,

Әлсізге қамқор болмайды мүлдем.

Түндер өтуде бір-бірін іздеп,

Заманға рух бер, сен оны қолдап.

Өзінің әйгілі *“قم للمعلم”* (*“Мұғалімге тағзым ет”*) қасидасында Шауқи қоғамдық білім шындығының көп өлшемді бейнесін ұсынады. Шығармада оның туған елінің балаларының ой-өрісінің дамуы тұрғысынан артта қалушылықты байқағандай, ескі мен жаңаның кіріктірілген ащы шындығы суреттеледі. Шауқи сонымен бірге өркениеттің күйреуін қазіргі жалпы жетістіктермен салыстырып, мысқылдайды және өткен кезеңдегі Мысырдың жетістіктерімен салыстырып, өлшейді:

قَمِّ لِلْمُعَلِّمِ وَفِّهِ التَّجْبِيلَا
أَعْلَمْتَ أَشْرَفَ وَأَجَلَ مِنْ الَّذِي
سَبَّحَانَكَ اللَّهُمَّ خَيْرَ مُعَلِّمٍ
أَخْرَجْتَ هَذَا الْعَقْلَ مِنْ ظُلُمَاتِهِ
إِنَّ الشَّجَاعَةَ فِي الْقُلُوبِ كَثِيرَةٌ
رَبُّوا عَلَى الْإِنْصَافِ فَتَيَّانِ الْحَمَى
فَهُوَ الَّذِي يَبْنِي الطَّبَاعَ قَوِيْمَةً
وَيَقِيْمُ مَنْطِقَ كُلِّ أَعْوَا جِ مَنْطِقٍ
كَادَ الْمُعَلِّمُ أَنْ يَكُونَ رَسُولًا
يَبْنِي وَيَنْشِئُ أَنْفُسًا وَعُقُولًا
عَلَّمَ بِالْقَلَمِ الْقُرُونِ الْأُولَى
وَهَدَيْتُهُ النُّورَ الْمُبِينِ سَبِيلًا
وَوَجَدْتُ شَجَاعَةَ الْعُقُولِ قَلِيلًا
تَجْدُوهُمْ كَهْفَ الْحَقِيقِ كَهُولًا
وَهُوَ الَّذِي يَبْنِي النُّفُوسَ عُدُولًا
وَيُرِيهِ رَأْيًا فِي الْأُمُورِ أَصِيلًا

[12]

Мұғалімге тағзым ет

Мұғалімге тағзым еткін құрметпен,

Пайғамбар болуға ол аз-ақ қалды.

Мәртебелі жан бар ма одан артық,

Білім берер жалғанда ниетпенен.

Нұрын төгер баршаға ізетпенен,

Аллахым, шексіз мақтау саған ғана.
 Ұстаздардың ұстазысың тек сен ғана
 Адамзатқа үйреттің білмегенін
 Жазуды да үйреттің оқуды да,
 Сансыз шүкір жаратушым, саған ғана.
 Ақыл-ойды құтқарып қараңғылықтан,
 Жарық жолға бағыттадың біз ұққан
 Жүректерде көп батылдық кездесер
 Білім есігін ашайық алтын кілтпен.
 Әділ тәрбие берейік ұрпақтарға,
 Қорғасын деп біздерді бар қиындықтан.
 Көркем мінез орнатар шәкіртіне,
 Мұғалім – ол білім нұры әр сөзінде.
 Үйретеді шәкірттерін туралыққа
 Сарқылмас ілім жиған кеудесіне.

“Алты алаштың баласы қосылса, төр мұғалімдікі”, – деп Алаш қайраткері Мағжан Жұмабаев айтқандай, ұстаздың мәртебесі әрқашанда биік. Ахмед Шауқидің “Мұғалімге тағзым ет” қасидасының тереңіне үңілсек, қай заманда болсын ұстазға деген құрметтің жоғары болғанын байқаймыз. Ақын бұл жерде оқырманға мұғалімнің тұлғалық ерекшелігін айқындай келе, оның мәртебесенің биіктігі сондай, тіпті пайғамбар болуға сәл-ақ қалды деп ерекше сипаттау береді. Мұғалімнің зор тұлға екенін айта отырып, бірақ ең Ұлы Жаратушы Аллах екенін ұмытпауымыз керек деп ескертеді. Расында ^{الذي علم بالقلم} ағала бүкіл адамзатты жаратушы, Ұстаздардың Ұстазы. Осы жерде ақын Қасиетті Құран Кәрімнің сөздеріне оралады. “قلب ملع يذلا”, “Ол қалам арқылы үйретті” деген Әл-алақ сүресінің 4-аятын негізге ала отырып, Аллахтың Ұлылығын дәріптейді.

Бұл аяттың тәпсіріне тоқталар болсақ, “Ол адам баласына қаламмен жазуды үйретті. Бұл Аллах тағаланың ұлық нығметі. Қалам – білім мен ғылымның құралы. Қаламды айта отырып, адамзатқа білмеген дүниесін үйреткенін жеткізуде” [13].

Бұл жолдарды оқып, зерделеу арқылы ақынның даналығы мен діндарлығына айрықша көз жеткіземіз.

Шауқидің поэзиясы даналыққа, мейірімділікке, адалдыққа, жанашырлыққа толы. “Қызыл Жарты ай” өлеңінде: “Бұл өмірде асыл істер құрметке ие болған кезде, ол кітапқа айна-

лады, ал біздер оның негізіне айналамыз. Өмір – бұл бір күн немесе оның жарық сәулесі, сондықтан адам болып өмір сүр”, – дейді дана ақын [14].

Нәтижелер

Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбайұлы мен мысырлық “ақындар ханзадасы” Ахмед Шауқидің өлеңдерін мазмұндық талдау барысында қос ақынның шығармаларында терең даналық бар екеніне көз жеткіздік. Абай мен Шауқидың даналығы олардың данышпандық ойлары мен парасатты сөздерінде, олардың рухани байлығында, кемеңгерлігінде деп білеміз. Себебі қос ақын да үнемі заман құбылыстарымен, онда болып жатқан өзгерістермен бірге толысып, шығармаларында туған ел, туған жерге деген құрмет пен сүйіспеншіліктерін, халқының қуанышы мен қайғысын сезіне білген дара ақындар.

Зерттеу барысында Абай және Шауқи туралы ақын-жазушылардың ой-пікірлерін негізге ала отырып, қос ақынның таңдаулы шығармаларына талдау жасалынды. Абай мен Шауқи арасындағы рухани жақындық олардың шығармаларын зерделеу арқылы дәлелденді. Себебі олардың шығармаларындағы бір сарын, бір бағыт, ортақ мәселелер оқырманға ой салып, толғандырады сөзсіз. Ақындардың туындыларындағы тақырыптарды зерделей келе, ондағы даналықтың тереңдігін ұғынамыз.

Қорытынды

Қорыта келгенде, әлем таныған дана ақындар Абай және Шауқи шығармаларында тақырыбы жағынан да, ой жағынан да ерекше үндестік бар екеніне көз жеткіземіз. Ақындар өмір сүрген кезеңдегі қоғамдағы әртүрлі мәселелер мен діни көзқарастар олардың шығармаларынан көрініс тауып, оқырманды кемел болашаққа, білімге, талпынысқа, көркем мінез-құлыққа, адамгершілікке баулиды. Қос ақынның шығармаларына мазмұндық талдау жасалумен қатар, олардың басты тақырыптары талданды. Абай да Шауқи да өз замандарының дана тұлғалары болғандықтан,

олардың туындыларындағы рухани жақындақ пен байланыс тақырыптағы басты мәселелердің бірі боп табылады.

Өз Отанын, халқын, дінін жырлаған адамның поэзиясында көптеген дана сөздер, кеңестер мен нақылдар болғандығы таңқаларлық емес. Абай мен Шауқи философиясы – гүлдену даналығы; бұл жарқын, әсем философия, онда бұлыңғыр, қатандық, қиындық немесе

кедергілер жоқ. Керісінше, бұл жарқын доктрина және тиісті қажеттілік секілді, ол терең талдау кезінде көрінбейді, керісінше барлық адамға және әртілде сөйлейтіндер үшін ортақ ілім. Абай да, Шауқи да бұл даналықты бір немесе бірнеше бағытқа салды, сондықтан ол керемет гүлдену арасындағы керемет жеміс іспетті көрінді, ал ақындардың поэзиясы ақыл-ойды нәрлендіріп, жүректі сусындатты.

Әдебиеттер тізімі

1. أحمد شوقي. الشوقيات. – بيروت: دار الكتب العلمية. 2001. – 6-111ص.
2. القرآن الكريم. – المدينة المنورة: فهد. 1991. – 20-87ص.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1967. – 171 б.
4. الرفاعي م. من وحي القلم. الجزء 3. – بيروت: المكتبة العصرية. 2001. – 279ص.
5. جبري ش. دراسة عن شوقي. – دمشق: دار فتيبة للطباعة والنشر. 1997. – 9ص.
6. عبيد أ. ذكرى الشاعرين. – بيروت: عالم الكتب. 1933. – 495ص.
7. Абай жырларындағы заманның көріністері [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=18492020.htm> (қаралған күні: 12.04.2021).
8. Құнанбайұлы А. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп.....Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Раритет, 2011.
9. Палтөре Ы. Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңінің мәтініне Құран және хадис мәтіндері аясында талдау // ҚазҰУ хабаршысы, Шығыстану сер. – 2012. - №4. – 100 б.
10. عبد الفتاح أ. شخصيات الادبية. – حوالی: مكتبة ابن كثير. 1998. – 84ص.
11. مبارك ز. أحمد شوقي. بيروت: دار الجيل. 1988. – 371-371ص.
12. ارسلان ش. شوقي أو صداقة أربعين سنة. الشوف: الدار التقدمية. 2009. – 86ص.
13. Құнанбай мен Абай [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/qunanbai-men-abai-27632016.htm> (өтініш берілген күні: 17.10.2021).
14. شوقي ضيف. شوقي شاعر العصر الحديث. القاهرة: الحينة المصرية العامة للكتاب. 2010. – 78ص.

References

1. Shawki A. Al-shawqiat - poems (Dar al-kutub al-elmiya, Beirut, 1998, 6-111 p.). [الشوقيات]
2. Koran Kareem (Fakhd, Medina, 1991, 20-87 p.).
3. Auevov M. Abay Kunanbayev. Makalalar men zertteuler [Abay Kunanbayev. Articles and researches] (Almaty, 1967, 171 p.).
4. Al-Rafii M. Inspired by the pen. 3-th section (Al-Maktaba Al-Asriya, Beirut, 2001, 279 p.).
5. Jebri, Sh. Study on Shawki (Dar Qutaybah, Damascus, 1997, 9 p.).
6. Ubeyid A. Zikra al-Sha'irayn [A memory of two poets] (Alam Al-Kutub, Beirut, 1933, 495 p.).
7. Abay jylaryndagy zamannyn korinisteri [Scenes of the time in the poems of Abay] – 2020. Available at: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=18492020.htm> (Accessed: 12.04.2021).
8. Kunanbayuly A. Okinishti kop omir ketken otip [It's a pity that so many lives have passed] (Raritet, Almaty, 2011).
9. Paltore Y. Abaydyn «Asempaz bolma arnege» degen oleninin matinine Kuran jane hadith matinderi ayasynda taldau [Analysis of the text of Abai's poem «Do not be greedy» in the context of the texts of the Koran and the hadith, KazUU habarshysy, Shygystanu ser [KazNU Bulletin, Oriental series, 4, 100 (2012).
10. Abdel-Fattah A. Literary characters (Maktabat Ibn Kathir, Hawalli, 1998, 84 p.).
11. Mubarak Z. Ahmad Shawki (Dar Al-Jeel, Beirut, 1988).
12. Arsalan Sh. Shawki and friendships for forty years] (Al-Dar al-Taquadumiyah, Al-Shouf, 2009, 86 p.).

13. Qunanbay and Abay – 2016. Available at: <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/din-men-dastur/qunanbai-men-abai-2763-2016.htm> (Accessed:17.10.2021).
14. Daif Sh. Shawki the poet of modern era (Al-Hai'a Al-Masriya Al-Amma lil Kitab, Cairo, 2010, 78 p.).

Р.С. Кожобекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Мудрость в произведениях Абая и Шауки

Аннотация. В статье анализируется тема мудрости в творчестве основоположника казахского литературного языка поэта Абая Кунанбаева и основоположника современной арабской литературы поэта Ахмеда Шауки. В ходе анализа рассматриваются основные вопросы, темы, выводы и мнения о произведениях поэтов. Произведения Абая изучались в оригинале, а произведения Шауки были переведены с арабского языка на казахский. В ходе исследования были учтены мнения и исследования по произведениям Абая «Будь разборчив», «Учитель никогда не устает», «Я не думал о знании, как был молодым» и произведениям Шауки «Возвращение на родину», «Важнейшие события в долине Нила», «Поклон учителю», сделаны выводы по ним. В творениях Абая и Шауки предстают всевозможные грани их мировоззрения, ярко проявляются художественные особенности. Они остаются поэтами, которые всегда ищут истину и мудрость, имеют широкий спектр идей и мнений и хотят обладать лучшими качествами, данными Создателем.

Ключевые слова: Абай, Ахмед Шауки, мудрость, поэзия, методы сравнения

R.S. Kozhabekova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Wisdom in the works of Abay and Shawki

Abstract. The article analyzes the theme of wisdom in the works of the founder of the Kazakh literary language, the poet Abay Kunanbayev and the founder of modern Arabic literature, the poet Ahmed Shawki. The analysis examines the main issues, themes, conclusions, and opinions about the works of poets. Abay's works were also studied directly and Shawki's works were translated from Arabic into the Kazakh language. The study considered opinions and studies on the works of Abay's «Be picky», «The teacher never gets tired», «I didn't think about knowledge as I was young» and Shawki's «Return to the Motherland», «The most important Events in the Nile Valley», Bow to the Teacher» and conclusions were drawn. The works of Abay and Shawki try to reveal all kinds of meanings of their souls, and their artistic features are vividly reflected everywhere. They remain wise poets who are always looking for truth and wisdom, have a wide range of ideas and opinions, and want to have the best qualities given by the Creator.

Keywords: Abay, Ahmad Shawki, wisdom, poetry, comparison methods.

Автор туралы мәлімет:

Кожобекова Р.С. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы, Шығыстану факультеті, Қарасай Батыр көш., 95 А, Алматы, Қазақстан.

Kozhabekova R.S. – Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh University, Department of Middle East and South Asia, Oriental Faculty, Karassay Batyr str., 95A, Almaty, Kazakhstan.

Б.Б. Тагудретова
Қ.Қ. Алпысбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: t.bota_90_10@mail.ru

Мархабат Байғұттың шығармашылық жолының қалыптасуы

Аңдатпа. Мақалада жазушы Мархабат Байғұттың жазушылық ұстанымы, кредосы, көркемдік мақсат-мұраттары, өзін қалыптастырған шығармашылық орта мен әдеби үдеріс, авторлық дара қолтаңбасы қарастырылады. Жазушылық еңбек жолындағы қазақ және орыс әдебиеті классиктерінің тигізген ықпалы да сөз болады. Жазушы прозасының қазақ әдебиетіндегі орны көрсетіледі. Қаламгерлік даралығының пайда болуы мен қалыптасуы және өзіндік стилі мен шеберлік үлгісінің басты сипаттары айтылады. М.Байғұттың шығармашылық өмірбаяны, суреткерлік қыры туралы қорытындылар ізденуші талдауына ғана емес, аға буын жазушы-сыншылардың, әдебиетші-ғалымдардың ой-пікірлеріне сүйене отырып дәйектеледі. Жазушының жазу машығы, қазақ прозасына қосқан үлесі біршама айқындалады. Жазушылық еңбекпен қатар қарымды журналист ретінде танылған еңбегі бағамдалады. М.Байғұттың шығармашылығы тұтастық ретінде қарастырылып, оның эволюциялық даму кезеңдері жүйеленеді. Өмірдегі автор мен шығармадан танылатын автор шеберлігінің арасындағы жанды байланыс түрлері жіктеліп, оның қозғаушы тетіктері сараланады. Атап айтқанда, өмірлік тәжірибе, жіті бақылау, әлем классиктерін қайталай оқу, қажет тұста жаттау, туған жер табиғатын жиі тамашалау, ауыл өмірі тіршілігіне мүмкіндігінше дендеу, бастан өткізгендерді еске түсіру, қаламгерлермен күнделікті қарым-қатынас, қоғам өмірінің түрлі салаларына араласу, журналистік тәжірибені көркемдік қажеттілікке жарату сияқты дағдылар, машықтар мен мақсатты әдеттердің көркемдік нәтижелері тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Мархабат Байғұт, әдеби орта, классикалық әдебиет, шығармашылық байланыс, әдеби үрдіс, өзіндік стиль.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-191-199>

Кіріспе

1920-1930 жылдар әдебиетіндегі М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин т.б. сынды сөз зергерлерінің жазған көркем дүниелері ұлтымыздың рухани құндылықтары санатында әдебиетіміздің алтын қорын құрады. Осындай көркем дүниелер кел-

тірген орта мен дәстүр кейінгі әдеби процеске де өз әсерін тигізді. XX ғасырдың 60-70 жылдары әдебиетімізге келген қазақ жазушылары ел тарихындағы елеулі оқиғаларды, өз заманындағы шындықты көркемдік тұрғыда игеруге нық қадам басты. Көркемдік дамудың жаңа сатысына көтерілген прозалық шығармалардың қатарын Т.Әлімқұлов, Қ.Ысқақов, С.Мұратбеков, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев,

Д.Исабеков, О.Бөкей, Т.Әбдіков, Б.Нұржеке т.б. дарынды жазушылар толықтырды. Осы бір оқшау топтан кейін әдебиетке келген буын арасында да өз өрнегі мен көркемдік үлгісін ала келген талантты прозашылар аз емес. Қарапайым халықтың ішінде жүріп, көпшілікпен етене араласып, ұлттың көркем сөзіне қомақты үлес қосып, көркем прозада соны серпіліс тудырған қаламгерлердің бірі – Мархабат Байғұт.

Мектеп қабырғасында-ақ өлең жазудан бастаған, «ақын бала болатын бала екен» дегізіп, талай жанның таңдайын қақтырған ол, көп өтпей-ақ «менен ақын шықпайды-ау» деген ойға келіп, тырнақалды прозалық туындысын әскер қатарында жүріп жазған қаламгер, қазіргі таңда проза жанрының майталманына айналды.

Көркем әдебиет аясы – кең әлем. Әр туындының әділ төрешісі – оқырман ықыласы. Оқыған әр жанның жүрегіне жол тауып, көңілінде жылулық оята білсе, ол – жазушының абыройлы міндетінің атқарылғаны. Осы міндетті жауапкершілікпен мойнына ала отырып, ұлт пен ұрпақ алдындағы парызын өтеу жолында М.Байғұт өз заманының нағыз жаршысына айналды. Жазушылық биік парызды жанына серік еткен суреткер талғам таразысы мен талап деңгейі жоғарылығының арқасында шеберлік биігіне көтерілді. Олай болса, заман талабына сай өзіндік үн қосқан, сан қырлы талант иесі, бар ғұмырын асыл сөзге арнап келе жатқан қаламгер М.Байғұт қалай жазды? Шығармалары қалай туындады? Шығармашылық жолы қандай кезеңдерден тұрды? Жазудағы өзіндік әдісі, әдеті, әдеби ортасы, стилі қандай? Міне, осы сұрақтардың жауабын іздеп көрмекпіз.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында талдау, жинақтау, жүйелеу, саралау әдістері қолданылды.

Талқылау

Жазушының еңбек жолын, шығармашылығын зерделеу соңғы уақытта

қазақ ғалымдарының қызығушылығын арттырып келеді. Көркем прозада қалам тербеген жазушылардың дені әдебиет шымылдығын шағын әңгіме жазумен ашатыны белгілі. М.Байғұт та әсерлі, шынайы шығармаларымен оқырман ықыласына бөленген, әдеби сын-да жоғары бағаға ие болған жазушылар қатарынан саналады. Оқырман алдындағы құрмет пен абырой оңай қолға келе бермейді. Ол – үлкен еңбектің жемісі. Жазушының өмірі мен шығармашылық жолына үңілсек, өмір мектебінің қилы кезеңдерінен таусылмас сабақ алғанын аңғаруға болады.

Бастауыш мектептің үшінші сыныбында оқып жүріп, екі жәшік кітапты оқып тауысқан зерек Мархабат оны адал досына, өмірлік серігіне айналдыра білді. Кітаппен дос болған адамның білімді, парасатты, мәдениетті болатынын, кітаптың тәрбие мен руханияттың өзегі болар құрал екенін ол жастай ұқты. «Мен көптеген әңгіме мен повесімде, шама-шарқымша, адам бойындағы мейірімділікті, ізгі қасиеттерді қайткенде қалыптастыруға және сақтап қалуға болады деген сұрақтарға жауап іздеуден танған емеспін» [1,2] деп, шығармашылық жолында ұстанатын басты бағдарын жиі айтып жүр. Бала Мархабат жастайынан арабша сауатты ауыл молдаларынан намаз оқуды үйреніп, құранның аяттарын жаттады. Қаршадайынан кітапқұмар, білімге, діни әңгімелерге құштар болған ол қазіргі таңда қазақтың Марғасқасы атанды, қазақ қоғамының өнеге көрсетер тұлғасына айналды. Алғаш мақаласын да мектеп қабырғасында жүргенде жазды. Өлеңге іңкәрлік оны өз заманындағы ірі тақырыптарға жетеледі. 9-сыныпта оқып жүргенде Ленинді түсінде көрген Мархабат «Түсімде көрдім Ильичты» деген жыр шумақтарын 450000 данамен тарайтын «Мәдениет және тұрмыс» журналы басып шығарғанда, өз айналасы ғана емес, ел оқырмандары да таң қалған. Содан кейін-ақ есімі елге танымал болып кете барды, шығармалары біртіндеп аудандық, облыстық, қалалық, республикалық баспа беттерінде жиі көріне бастады.

Ежелгі өркениеттер ізі қалған киелі мекен, тарихы терең, қасиетті өлке Оңтүстіктің Түлкібас ауданы, Пістелі аулында дүниеге келген

болашақ жазушы ауыл өмірінің қуанышы мен қайғысын, қызығы мен мұңын көріп, сезініп өсті. Жастайынан әкеден айрылды. Арман қуып, білім алуға аттанған бозбала Мархабаттың Алматыға сапары ұзаққа созылмады. Филология факультетінің күндізгі бөліміне оқуға түссе де, кейін әскер қатарына шақырылып, одан кейін отбасы жағдайына байланысты сырттай бөлімге ауысып, аудандық «Шамшырақ» газетінде қызметін бастайды.

Қаламгердің дара жолының қалыптасып, әңгіме жазуға құлшынысын арттырған, игі әсерін тигізген өнегелі арна, үлкен мектеп – орыс әдебиеті классиктерінің шығармашылығы болатын. Болашақ жазушы Сібірде әскер қатарында жүргенде орыстың әдебиеті мен мәдениетінен тәлім алады. Новосибирск қаласында жарық көретін «Сибирские огни», Якутскіде «Байкал», Хабаровскіде «Амур», Владивостокта «Приморье» т.б. әдеби-публицистикалық журналдардың тұрақты оқырманына айналды. Халықтық ойға жақындық оны Н.Гоголь, А.Чехов сияқты классиктермен, Г.Распутин, В.Шукшин секілді белгілі кеңес жазушыларымен тоғыстырды. Әсіресе, В.Шукшинді көп қызығып оқып, кейбір әңгімелерін жатқа айтатын да болған. Сібірге әскер қатарына шақырылмағанда, орыс қаламгерлерінің шығармаларын қанып оқымағанда, жазушы тағдыры мүлде басқа арнаға бұрылып кетуі де мүмкін еді. Журналистерге берген бір сұхбатында: «Мен Василий Шукшинді жақсы көрдім. Мүмкін, оның мінездерінен өзімнен ұқсастық тапқан болармын. Шукшин прозасындағы мұң, ауылдағы адамдардың аңғалдығы, адалдығы, аңқаулығы маған ерекше әсер қалдыратын. Менің әңгімелерімде де осы тақырыптар кездеседі. Біздің тағы бір ұқсастығымыз – юмор. Менің шығармаларымда да сарказм бар. Мен осының барлығын Шукшиннен үйрендім. Көбірек оқи бергеннен кейін жұғады ғой. Әсіресе, Шукшинді өзім жаныма жақын тұтамын. Шукшин шығармаларын қайталап оқи беремін. С. Мұратбеков, О. Бөкей, Ш. Мұртаза сынды қазақ әдебиетінің тау тұлғаларын қалай қайталап оқысам, Шукшинді де солай сан мәрте

оқимын...» [2], – дейді жазушы. В.Шукшин орыс деревнясын жазса, М.Байғұт дәл солай қазақ ауылының тұрмысын жазуды армандады. Орыс деревнясы тұрғындарының мінез-құлқын Шукшин қалай шебер суреттесе, Пістелінің адамдарын да солай бейнелеп бере алсам деген арман-мақсаты болды. Бір кезде белгілі жазушы Кәдірбек Сегізбай: «Сенің жазу-сызуыңдағы кейбір әуендер Василий Шукшинмен үндесіңкірейтінін байқадым» деген екен [3,8]. Осы әдеби үйлесімділік жазушының кейіннен В.Шукшиннің, Ю.Покальчуктің т.б. қаламгерлердің туындыларын қазақша сөйлетіп, қазақы мақамда, қазақы танымға сай етіп, әдебиеттің қорына әкеліп қосуына септігін тигізді.

В.Шукшин жайлы туынды жазып, оның әңгімелерін көп оқығанымен, «менің пірім – Бейімбет Майлин» деген сөзі оның шығармашылық ұстанымына айналды. Қолына қалам алған сәтте әуелі Алла, екінші Бейімбет деп сыйыну сөзін іштей күбірлеп, бір-екі әңгімесін оқып алып, кейін Шукшинге шұқшию оның шығармашылық дағдысына айналған. Қаламгер прозасы жөнінде сөз қозғаған Т.Иманбеков: «Мархабат Байғұт – Бейімбет Майлиннің өнегесін жалғастырушы ғой. Бейімбет әңгімелері Мархабат әңгімелерімен ұштасып жатады. Мұндай дарын, мұндай өнер кез келген жазушының қолынан келе бермейді. Мархабаттың күштілігі де осында» [4, 56 б], – деп дәстүр жалғастығын дәл көрсеткен. Б.Майлин 20-30 жылдардағы ел өмірін, тарихын, әсіресе, қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігін, сол замандағы ауқымды проблемаларды көркем бейнелесе, М.Байғұт XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы, егемендікке қол жеткізген тұстардағы Қазақстанның жаңа заманға сай бетбұрысы жолындағы қақтығыстар, адамдардың қарым-қатынасын, психологиясын, қазақтың қайшылыққа толы өмірін бейнелеген. Мархабаттың Бейімбетке деген құрметі, үлгі тұтуы соншалық, оған бар өмірімен де ұқсап кеткен. Ол да Майлин сияқты қарапайым, дүниеге қызықпайтын жан. Б.Майлиннің 5-6 беттік шағын ғана әңгімелері роман жүгін арқалап, дәуір үнін, сырын халыққа жеткізе білді.

Қаламгер қазақ, орыс классиктерінен басқа Рюноске Акутагава, Оноре де Бальзак, Ги де Мопассан, Сомерсет Моэм т.б. жапон, француз, ағылшын жазушыларының озық туындыларынан да мол өнеге алды.

Шебер жазушылар әрдайым өзіндік жазу стилімен, машық-мәнерімен ерекшеленеді. Шығармашылық адамына алдыңғы буын жазушылардың рухани ықпалы аз болмайды. Ол жазушының жазу тәжірибесі, танымы, біліміне қосымша сипат дарытып, қалыптасқан шығармашылық тұлғаға айналадағы басты шарттың біріне айналады. З.Қадолов «Стиль деген – адам» [5,34], – дегенді жай айтпаған еді. Өз стилі айқын қалыптасқан М.Байғұт – уытты әрі нәрлі тілдің шебері. Ол қазіргі қоғамдағы адам пейілінің бұзылуының, мейірім-шапағаттың тарыла бастағанын барынша шынайы бейнелеп, халықтың жоғын тауып бергендей әсер сыйлап, оқырманның шынайы ықыласына бөленіп жүр. Жазушы суреткер шеберлікті А.Сүйлейменовтен, юмор, ирония, сатира мен сарказмды сәтті қолдануды Д.Исабеков пен Ш.Мұртазадан көп үйренген. Ш.Мұртаза бір әңгіме жазса, М.Байғұт та оның ізін суытпай жатып бір әңгіме жазып тастауды әдетке айналдырған. Ол шығармашылық жарыс пен шеберлік бәсекенің емес, алған игі ықпал-әсердің көрінісі болатын.

Қаламгердің тіл өрнегі хақында Е.Бимаханбетов: «М.Байғұт – қарапайым тілмен, жеңіл баяндап отырып-ақ характер ашып тастайтын суреткер. Оның кез келген шығармасынан өзіне тән стильдің өрнегі бірден байқалып тұрады. Өйткені Мархабаттың сөз қолданысынан, тіл өрнектерінен жасанды, жаттанды тіркестерді кездестіре бермейміз. Мархабат сөзді қарапайым, табиғи күйінде қолданады. Осы қарапайымдылықпен-ақ бар шындықты жеріне жеткізіп бере алады» деген еді [4, 39]. Дәстүрден нәр алған жазушы стилінің өзегінде ешқашан өзгермейтін өнер сыры бар, уақыт озған сайын қырлана, құбыла түсетін шындық пен шынайылық бар. Араға уақыт салып жазушы шығармалары қайта оқығанда, стиль сазы көне қоңыраудай сыңғырлап қоя беруі соның куәсі.

Жазуды жаңадан бастап, енді көріне бастаған жас ақын-жазушыларды бауырға тартып баулу, қамқор әрі сыни көңілмен оқи отырып, жетістік-кемшілігін әділ түрде көрсетіп, дер кезінде қажетті бағыт-бағдар сілтеу, қаламгерлік аяқ алыстарын көзден таса қалдырмай ақыл-кеңес беріп, қолдап, құптап отыру – әдеби үрдістің айнымас сипаттарының бірі. Жиырма тоғыз жасында «Сенен жақсы жазушы шығады. Шығармаңнан жалбыздың, ауылдың исі аңқып тұр», – деген Д.Исабековтей дарын иесінің сондай ізгі ниеттен туған бір ауыз сөзі көркем әдебиет әлеміне келуіне себепші болғанын жазушы сұхбаттарында үнемі айтады. 70-80 жылдары әдебиет сахнасының табалдырығын енді аттаған жазушылардың шығармашылығымен етене таныс белгілі сыншы Р.Бердібай мынадай ой айтады: «Ең қуаныштысы – қазақ прозасы өкілдерінің жаңадан қалың резервінің көріне бастауы. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей, бірте-бірте бұлардың ішінен нағыз суреткерлер шығуы да кәміл. Санның сапаға апармауы мүмкін емес» [6, 3]. Дарын мен қабілет қана емес, оған қоса, ерен еңбектің нәтижесінде ғана әдебиет әлемінде тек додадан оза шапқандар ғана қалады. Мархабат Байғұт та сол жүйріктердің бірі, дүлдүлі. Ол осы қасиеттерімен кәнігі әдебиет сарапшыларының да назарына ерте түсті. Әйгілі сыншы М. Қаратаев: «Кейінгі жылдары көрініп жүрген жас қаламгерлердің бірі М. Байғұт – келешегінен үміт күттіретін прозашы», – деп үлкен баға беріп, қаламгерге әдебиет майданында ақ тілегін арнады. Одан басқа қазақтың З. Қаболов, Ә. Кекілбаев, А. Сүлейменов, Ә. Тарази, К. Сыздықов, Қ. Ергөбек сынды белгілі сыншы-жазушылар оң ниеттерін білдіріп, жаңаша бағытта жазып, тың кейіпкерлер сомдаған үздік жазушылар қатарына қосты. М.Байғұттың шығармашылығы мен көркемдік әлемі, мән-маңызы С.Жұмабековтің «Менің Мархабатым», Ж.Шаштайұлының «Мархабаттың мәртебесі», Д.Қыдырәлінің «Қаратаудың қазыналы қайнары», Г.Пірәлінің «Қаламгер, қайраткер, көсемсөзші», Н.Қадырбаевтың «Көркемдік көкжиектері» т.б. зерттеу еңбектеріне де арқау болды.

М.Байғұт қарапайым нәрсенің өзінен де көркемдік көре алды. Ойлы образдар мен бедерлі бейнелерді сөзбен сомдамас бұрын алдымен оны ой қазаны мен көңіл көрігінде пісіреді, қорытады.

М.Байғұт – қайда жүрсе де, қандай көңіл-күйде болса да, үнемі шығармашылық бейнеттен алыстамаған жазушы. «Шығармаларыңыз қалай дүниеге келеді, құпиясы неде?» деген сұрағымызға жазушы: «Жазуға тосын жағдай әсер етеді, бір нәрсе қатты итермелеп, бұрыннан ойда жүрген мәселелерді қозғап, кейін соның бәрі қосыла келіп, әңгіме жазылады. Ол кейде тез, кейде ұзақ жазылуы мүмкін, берісі 1-2 күнде, әрісі 1-2 апта, кейде 1 ай. Тастап кетіп, қайта оралам. Алғашқы нұсқасын жазып, жыртып тастап, қайта-қайта көшірген жағдайлар да көп болды. 10-15 бетті жазып тастап, арасынан 1-2 бетті қайта көшіретін кездер де болады. Тілі ұнамай, оқиғалар, характерді сомдау ұнамай, ара-арасынан көшіремін. Кей әңгімелерім бір деммен жазылғандай сезіліп, қайта түзетілмеген сияқты әсер етеді деп жатады сыншылар. Оларды сәтті шыққан туынды деп санаймын. Жазардан бұрын сюжетке негіз болатын оқиғаларды тауда, сайда, шарбақ ішінде т.б. жерлерде болып жатқанын айқын елестетіп аламын» деген болатын.

Заңғар жазушы Ш.Мұртаза «Түлкібас – тұлпарлар туған жер, сұңқарлар қонған жер» [7,1], - дегеніндей, М.Байғұттың бойында осыншама мол шығармашылық қуаттың, жазуға деген зор ықыластың болуы да тегін емес. Жазушы дүниеге келген Түлкібас ауданы талай алыптарды тудырған қасиетті мекеннен аттары алты алашқа мәлім Т.Рысқұлов, Б. Момышұлы, М. Мырзахметұлы сияқты тұлғалар шыққан. Қолына қалам алып, сөз өнерінің дәртіне төзуге бел буған адам өзінің туып-өскен жеріне, оның тағдырына, болашағына айрықша ықылас, алаңдаушылық танытпайынша, дүниеге келелі де кесек шығарма әкеле алмасы даусыз. Жазушының шығармашылық жолын сөз өткенде оны туған жерінен бөліп алып, жеке-дара қарастыруға болмайды. Қазақы мінездің, болмыстың, табиғаттың ұясы ауыл екенін ескерсек, ұлтымыздың құт-

ты мекені ауыл өмірінің шындығын оның әр шығармасынан көреміз. Қазақтың қазақтығын жоғалтпай, атадан қалған дәстүрдің қазынасындай, ұлттық тәрбиенің бастауы, қазақы болмыстың қуаты болып қалған орта – ауыл екенін жазушының әр шығармасы еске салып отырады. Жазушыны шабыттандыратын да – туған ауылының табиғаты. М.Байғұт үшін Пістелі ауылы аяулы анасындай қымбат. Жазушының Аққұзары, Бозторғай атты асуы, Көкбұлақ дейтін өзені, Пістелінің сұлу табиғаты, аршасы мен доланасы, жалбызы, андызы шабытына шабыт қосып, қуаттандырады, қанаттандырады. Жыл сайын жаз айында туған өлкесінің ауасын жұтып, табиғат анамен сырласып қайтады. Алғашқы жинағы «Шілде» жарық көрген 70-жылдардан басталған оның шығармашылығы қазіргі күнге дейін адамның бойына бауырмалдық, мейірім сыйлайтын талай құнды дүниелерді ауыл өмірімен сабақтастырды.

Кез-келген жазушының тек өзіне тән шығармашылық әдеттері мен дағдылары болады. Жазушы журналистерге берген сұхбатында: «Мен жападан жалғыз, өзіммен-өзім іштей сөйлесіп, сағаттар бойы жүре беруге дағдыланған адаммын» дейді [1,3]. Ұлы жазушылар өміріндегі мұндай әдеттер шабыттандырушы түрткі ретінде жиі айтылады. Мысалы, А.С Пушкин өзінің деревнясынан басқа жерді ұнатпайды екен. Таза ауа, тыныштық Пушкиннің жанына рахат, санасына небір сұлу лирикалық өлеңдерді тудырады екен. М.Байғұт та тыныштықты жаны қалайтын қаламгер. Сондай серуендерден кейін түңгі уақытта қаламы мен қиялына ерік беріп, ең таңдаулы туындыларын жазған. Туған жерінің табиғаты, әр тасы мен тауы шабыт сыйлаған. Сондықтан болар, жазушы шығармаларын оқырмандар әрдайым өз мүлкіндей қабылдайды.

«Жазушылық – алғы кезектегі нәрсе, қалғанының бәрі – кейін, бірақ, адам болып қалу керек, жұртпен сөйлес, ел арала, құлқың соқса – көңіліңді көтер» [8] деген Г.Миллердің ұстанымы Байғұттың болмыс-бітімінен де алыс емес. Осы орайда тіл жанашыры Б.Ысқақтың М.Байғұт жайлы мына пікірі еске түседі: «Ол да үнемі жолдың үстінде, жұрттың жүрегін-

де, елдің алақанында жүр. Ол – біле білсеңіз қала, облыс, республика, тіпті түркі әлеміндегі бас қосулардың бел ортасынан табылатын көрнекті қоғам қайраткері. Түрлі деңгейдегі кездесулер, сұхбаттасулар, пікір алысулар, жергілікті, отандық ақын-жазушылардың мерейтойларын ұйымдастыру, конференциялар мен симпозиумдарда баяндама жасау, газеттер мен журналдарға мазмұнды да мағыналы мақалалар жазу, құдайым-ау, толып жатқан тағысын-тағылар... Мойын бұруға қолы тимей жүріп, асқан табандылықпен қыруар дүниелер жазғанына, еңбекқорлығына бас шайқап, таңдай қағасыз. «Не деген іскерлік?» [7,2]. Шынымен, жазушының шығармашылық жолында қоғамдық қызметті тең ұстағаны, қайраткерлік қарымының ауқымдылығы көрінеді.

М.Байғұт проза мен көсемсөз жанрын қатар алып жүр. «Жазушылық пен журналистика дегендеріңіз өз алдына бөлек-бөлек әлем болғанымен, етектері бір таулар секілді» [4,22] дейтін Мархабат Байғұттың шығармашылық өсу жолында қазақ баспасөзінің қызметі орасан. «Очерктерім әңгімеге ұқсап жатты. Оны жұрт мақтайды. Таласып газет-журналдарға шығарады. Сол сәттерде әдебиетші болам ба, әлде журналистік жолда қаламын ба деген екіұшты ой мазалағаны да рас» дегені бар. Қазіргі таңда өндіре жазатын журналист ретінде де елі жақсы таниды. Газет беттерінде халықтың әдебиеті мен мәдениетін, әлеуметтік тіршілігін танытқан, тілдің тазалығы, адалдық, адамгершілік, ұрпақ тәрбиесіне арналған талай еңбектері жарық көріп келеді. Қаламгердің өмірлік жолында журналистік мансаптың ерекше өрнегі барын талай өзі де, сыншылар да айтып та, жазып та жүр.

Бүгінгі таңда жазушының шығармашылығына деген қызығушылық шекара асып кетті. 2019 жылы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында Мәскеу қаласының «Мәскеу университеті» баспасында «Антология современной казахской прозы» атты әлемнің 6 тілінде тәржімаланған, 93 мемлекеттің кітапханаларына таратылған үлкен кітапқа «Гамбургтегі қазақтар» әңгімесі енгізілді.

М.Байғұттың Ш.Мұртаза, Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, Қ.Жұмаділов, С.Мұратбеков, А.Сүлейменов, М.Мағауин, Т.Әбдік, Д.Исабеков т.б. өзіне үлгі тұтатын аға буын дарындармен иық тіресе отырып, әлем әдебиетіне танылып, тарих сахнасында көрінуі – біріншіден, табиғи дарынның, екіншіден ерен еңбектің нәтижесі. М.Байғұт әңгімелерінің шынайылығы мен танымдық, тәрбиелік қуаты жиі назарға алынды. Өзбекстандағы «Жахон адабиети» әдеби журналының бетінде жарық көрген «Әкімнің әйелі» атты әңгімесін оқыған Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзиёев әкімдердің жиналысында: «Қазақ жазушысы М.Байғұттың «Әкімнің әйелі» деген әңгімесін оқыңдар, әйелдеріңмен қатар отырып оқыңдар» дегенін соңғы жылдары қазақ газеттері жазып жатты. Бұдан замана шындығының ең өзекті тұсын танып, оны өмірлік қолданысқа ықпал ететіндей етіп жазып жүрген қаламгер туындыларының эстетикалық қана емес, тәрбиелік, жаңа қоғам қалыптастырушылық қызметін танимыз.

Нәтижелер

М.Байғұт – әдебиеттен өз орнын тапқан, өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыру жолында өзіндік стилі қалыптасқан, оқырмандар қатары да қалың, қара сөздің қадір-қасиетін терең танып, бойына сіңіре алған талантты жазушы. А.Сүлейменовше айтқандай, «Сүйекке сүтпен сіңген, жоқ болса, кандидаттық, докторлық дипломдар тауып бере алмайтын табиғи қасиет» талантының орны ерекше. Әдетте дарындылықтың ең бастапқы сипаты ізденгіштік болса, оның білмекке құмарлығы мен талабы бала кезінен-ақ жұрт назарын аударарлықтай дәрежеде болған.

Жазушы тұлғасының толыққанды қалыптасуында ізденіс пен білімнің, еңбекқорлықтың орны үлкен. Ол көркем әдебиет пен журналистиканың шын майталманына айналып, қоғамдық қызметте елдің жанашыры бола білді. Жалпы, қаламгер осы салаларға бет бұрғаннан бастап, қоғамның өз-өзін тануына және игі бағытқа бет түзеуіне ықпал етсем деген ойдың жетегінде болады. Осы мақсатты өмірлік кредосына айналдырған Мархабаттың

жазушылық қызметтегі қырық жылдан астам уақыт ішінде (1978 жылғы «Шілде» жинағынан бастап, «Түркілер төрі Түркістанға» дейін) отызға жуық кітабы шықты. Көркем әдебиетке деген адалдығын танытты. «Шілдеден» бастау алған сындарлы жолда мәдениеті жоғары, өзіндік айтар ойы дара, баяндау стилі өзгеше, әңгімелерінен ауыл иісі аңқып тұратын, кейіпкерлері де өмірдің өзінен алынғандай қарапайым да шынайы прозашы әдебиет әлеміне көркемдігі құнды дүниелер сыйлады. Тоқсаныншы жылдары адам мен қоғам, адам мен табиғат, әлеуметтік жағдай, оның әсері, нарық заманының орнауы сияқты сан алуан күрделі мәселелер қордаланып, әлеуметтің көркем өнерге деген ықыласы кеми бастаған тұста жазушының повесть, хикаяттарды өндіре жазуы қаламгердің ілгерішіл, қоғамға жанашыр, өнерге адал қасиеттерін жарқырата көрсетті. Үшінші мыңжылдыққа аяқ басқан адамзат қоғамының санасы мен талғамы, пайымы жедел өзгеріп жатқан өтпелі кезеңде өзгермей қалуы тиіс құндылықтардың жоқшысындай болған жанашыр ниеті мен әдебиеттің өмір түзеткіш қуатына кәміл сенген мақсаттылығының жемісіндей болған оның туындылары сол ниет пен мақсатқа сай нәтиже де беріп, оқырманның жұбанышы мен қуанышына, дем берушісіне айналды. Әлем әдебиетінің жауһарларының қатарын толықтыра бастады.

Балалық шақтағы қиыншылық пен жоқшылық та жазушы шығармаларының нәрлі «шикізатына» айналды. Өмір шындығының көркем образға айналуында ең әсерлі тұстардың туындауына бұл өмір тәжірибесінің орны ерекше болды. Сонымен қатар, жазушының өз тұлғасының ізденіштік, ұлтжандылық, қайраткерлік, шыншылдық сияқты қасиеттерінің қалыптасуында да бұл өмір мектебінің орны үлкен. Өмірге құштарлық оны хас суреткер ете білді. «Бүгінгінің Бейімбеті» атанған ол өмірді жіті бақылағыштығымен бірге, өзінен алдыңғы толқыннан үйренгені де көп. Оның әлем классиктерінен оқуы мен тоқуы ешқашан толастаған емес. В.Шукшин, Н.Гоголь, Г.Распутин сияқты жазушыларды үздіксіз қайталап оқиды. Қазақ әдебиеті алыптарының рухани әлемімен үн-

дестік Мархабат шығармаларынан әрдайым сезіліп тұрады. Классикалық әдебиет әсері – Мархабат шеберлігінің биікке көтерілуіндегі ең басты қозғаушы күштің бірі.

Қорытынды

Төл әдебиетіміздегі проза шебері Б.Майлиннің үлгісін жаңа заман талабына сай өрбіткен Мархабат Байғұттың жазушы ретінде қалыптасуының, танылуының, даралануының өзіндік жолы, мектебі бар. Табиғи дарын – жазушы шығармашылығының ең бастапқы қозғаушы күші. Ол алғашқы өлеңнен бастап-ақ республика жұртшылығының назарына ілікті. Жіті бақылағыштық та реалист жазушы болудың басты шарты еді. Оның қиындау басталған тағдыры шығармаларының шынайылығына апарды.

Жазушы жастайынан әлем классиктерін құныға оқып, жаттап алатындай дәрежеде қайталауы да шеберлік мектебінің сәтті қадамдары болған. Әдебиетке деген ықылас оны аға буын жазушылармен етене араластырды. Д.Исабеков, Ш.Мұртаза сияқты аға буын өкілдерінің қамқорлығы және олардың адами қасиеттерінен де өнеге алғаны М. Байғұттың шығармашылығының қалыптасуының елеулі сатылары болған.

Қажырлы еңбегі де оның қазақ әдебиетінен өзіндік жолын, стилін, қолтаңбасын қалыптастыруға, тақырыбын дәл тауып, шығармаларын кейінгі жас ұрпақтың рухани сұранысына орайластыра жазуына септігін тигізген. Қоғамның түрлі салаларында талмай еңбек етуі, журналистика мен көркем прозада қатар қалам тербеуі және бұл салаларда үйренген тәжірибесін ұтымды ықпалдастыруы да жазушы прозасының құнарын арттырған. Өзіндік мақамы бар, проза шебері Мархабаттың көркемдік әлемі тұмандай таза, бұлақтай мөлдір. Ұлттық әдебиетіміздің өркендеуі жолында табанды әрекет етіп келе жатқан қаламгердің шығармашылық әлемінің сиқырын тану, қаламгерлік құпиясын ашу оңай емес. Сондықтан да М.Байғұт шығармашылығы зерттеуден кенде болмаса да, әлі айқындалмаған тұстары мол. Осыған орай, ол одан әрі зерделене бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Әліпхан М. Мархабат Байғұт болмысын бағамдау // Үш қоңыр. – 2015. – №11. – 9-10 б.
2. Әнуарбек Ә. Көркем ниетті қазақ көркем әдебиетсіз қалмайды.–URL: <https://abai.kz/post/4943> (қаралған күні:06.05.2021).
3. Әбдісаттар Ә. Құт қонған қаламгер // Үркер. –2015. – №5. –11-12 б.
4. Нармаханқызы Р. Махаббат мақам Мархабат.–Шымкент: Ордабасы, 2005. – 256 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
6. Ғалымжан Е. Бізде әлемдік деңгейдегі дүниелер аз емес // Жас Алаш. – 2016.– №10. – 5-6 б.
7. Ысқақ Б. Көркемсөз бен көсемсөздің шебері // Оңтүстік Қазақстан. –2020 .– №18.– 6-7 б.
8. Омарұлы Б. Бақ пен бап.– URL: <https://adyrna.kz/post/67510> (қаралған күні:10.05.2021).

References

1. Aliphan M. Maphabat Bajgyt bolmysyn bagamday [Assessment of the realities of Marhabat Baygut], Ysh gonyr [Ush qonyr], 11, 9-10 (2015).
2. Anyarbek A. Korkem nietti kazak korkem adebietciz kalmajdy [A Kazakh literary artist will not be left without an artistic intention]. Available at: <https://abai.kz/post/49434> (Accessed: 06.05.2021).
3. Abdisattar A. Kyt kongan kalamger [Gifted and happy writer], Yrker [Urker], 5, 11-12 (2015).
4. Narmahanqyzy R. Mahabbat maqam Marhabat [Love status is Marhabat] (Ordabasy, Shymkent, 2005, 256 p.).
5. Kabdolov Z. Coz oneri [Word art] (Sanat, Almaty, 2007, 360 p.).
6. Galymzhan E. Bizde alemdik dengejdegi dynieler az emec [We have a lot of world-class values], Zhac Alash [Zhas Alash], 10, 5-6 (2016).
7. Yckak B. Korkemcoz ben kocemcozdin shebepi [The master of the art word and the leader of the word], Ontyctik Kazakctan [South Kazakhstan],18, 6-7, (2020).
8. Omaryly B. Bak pen bap [Happiness and luck]. Available at: <https://abai.kz/post/49434> (Accessed:10.05.2021).

Б.Б. Тағудретаева, К.К. Алпысбаев

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Становление творческого пути Мархабата Байғұта

Аннотация. В статье рассматриваются авторская позиция, кредо, художественные цели, творческая среда, литературный процесс и авторское своеобразие писателя Мархабата Байғұта. Также показано влияние казахской и русской классической литературы на творческий путь писателя. Определено место прозы писателя в казахской литературе. Дана характеристика становления и развития личности писателя, основных черт его стиля и мастерства. Сделаны выводы о творческой жизни, изобразительных гранях мастерства не только путем анализа творчества данной личности, но и с опорой на размышления писателей-критиков старшего поколения, ученых-литераторов. Определены писательские навыки и значительный вклад писателя в казахскую прозу. Наряду с писательским трудом ценится его деятельность как известного журналиста. Рассматривая творчество М. Байғұта в целом, автор выделил этапы эволюционного развития писателя.

Показана тесная связь авторского мастерства, раскрытого в произведении, с реальной жизнью автора, рассматриваются их движущие механизмы. Жизненный опыт, пристальное наблюдение, перечитывание произведений мировой классики, при необходимости их заучивание, созерцание природы родного края, по возможности приобщение к сельской жизни, воспоминания из собственного опыта, ежедневное общение с писателями, участие в различных сферах общественной жизни, использование журналистского опыта в художественном творчестве - все перечисленное обуславливает художественные результаты умений и целей.

Ключевые слова: Мархабат Байгут, литературная среда, классическая литература, творческие связи, литературный процесс, индивидуальный стиль.

B.B. Tagudretova, K.K. Alpysbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Formation of Marhabat Baigut's creative way

Abstract. The article examines Marhabat Baigut's author's position, credo, artistic goals, creative environment, literary process and personality. The influence of the classics of Kazakh and Russian literature on the creative path of the writer is considered. The writer's prose in Kazakh literature is evaluated. Also in overview is given the stages of the emergence, formation and development of the writer's personality, the main features of his style and skill. Conclusions about the creative biography and about the author-artist M. Baigut is based not only on the analysis of the applicant, but also on the opinions and conclusions of the older generation of writers, critics, literary critics. The writing skills and the writer's contribution to Kazakh prose were particularly noted. Along with his writing activity, his work as a well-known journalist is appreciated. The creativity of M. Baigut is considered and given as integrity and its evolutionary image.

The close connection between the biographical author and the author's skill shown in the work is shown, its driving mechanisms are differentiated. In particular, life experience, careful observation, rereading world classics, memorizing, if necessary, observing native nature, if possible, immersion in rural life, memories from one's own experience, daily communication with writers, participation in various spheres of public life, attracting journalistic experience in artistic creativity. Priority is given to artistic results, skills and target skills.

Keywords: Marhabat Baigut, literary environment, classical literature, creative connections, literary process, individual style.

Авторлар туралы мәлімет:

Тагудретова Б.Б. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алпысбаев Қ.К. – ғылыми жетекші, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Tagudretova B.B. - PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alpysbayev K.K. – Research supervisor, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.К. Жунусова
Р.С. Тұрысбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: rst58@mail.ru

Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы

Аңдатпа. Қоғамның көлеңке жақтарын, адамның келеңсіз қырларын қылмыстық істер арқылы көрсететін детектив жанрының өзіндік тарихы мен тағылымы бар. Әлем әдебиетінде бұл жанр жан-жақты дамып, кең өріске шыққаны анық. Ал, қазақ әдебиетінде детектив жанры - бүгінгі күнге дейін зерттеле қоймаған жанр. Детективті шығармалар қазіргі таңда біздің елде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Аталған жанр біршама уақыт бойы әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалған көркем әдебиеттің бір саласы болып есептелінеді. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің детектив жанрының дамуына айрықша үлес қосқан Кемел Тоқаев шығармалары негізге алынып, сюжеттік оқиғалары мен кейіпкерлер жүйесіне әдеби-теориялық талдаулар жасалады. Әрі әлем әдебиетіндегі шығармалардан айырмашылықтары мен ұқсастықтары, ерекшеліктері қарастырылып, кейіпкерлер типі, характерлері кең көлемде зерделенеді. Әсіресе, оның «Қастандық», «Солдат соғысқа кетті» шығармалары шет ел әдебиетіндегі жазушы Эдгар Аллан По, түрік жазушысы Ахмет Үміт шығармаларымен салыстырылып, әр алуан мысал-деректер келтіріледі. Жазушы шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты дәйектеліп, қылмыскердің бағыты, іс-әрекеттері, психологиясы, жас ерекшелігі, ізкесушінің ізденістері сипатталады. Қоғамды жайлап бара жатқан қылмыстың адамға тигізер әсер-ықпалы туралы баяндалып, қаламгерлердің тақырыпты ашудағы даралық және ортақ стильдік белгілері анықталады. Жазушы өз шығармаларындағы келеңсіз оқиғаларды әрбір кейіпкерінің болмысы, іс-әрекеті арқылы ашып көрсетеді. Мақала авторлары тақырыпқа қатысты сыныш, ғалымдардың еңбектерінде айтылған ғылыми тұжырымдарды ескере отырып, өзідік ой пікірлерін қосады. Сонымен қатар, детектив жанрының кейбір ерекшеліктеріне тоқталып, жазушы шығармаларының ортақ тұстары, айырмашылықтары, өзіндік ерекшеліктері жайында қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: детектив, қылмыс, қаһарман, қылмыскер, кейіпкер, ізкесуші, әлем әдебиеті.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-200-208>

Кіріспе

Детектив жанры әлем әдебиетінде XIX ғасырдың орта тұсында қалыптаса бастады. Ең алғаш негізін қалаған американдық жазушы

Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарльз Дикенс болды. Одан кейін Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин, Ахмет Үміт және тағы басқалары осы бағытта шығармалар жазды. Ал, қазақ әдебиетінде детективті

жанрда қалам тербеген Кемел Тоқаев, Қалмұқан Исабаев, одан кейінгі толқыннан – Болат Бодаубай, Шәкен Күмісбайұлы, Мұхтар Анарбекұлы, Мұхадас Балажанов, Алдажар Әбілов, Орынбек Асылбаев, Шойбек Орынбай сияқты қаламгерлерді атауға болады.

Детективті шығармалар қазіргі таңда біздің елде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Аталған жанр біршама уақыт бойы әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалған көркем әдебиеттің бір саласы болып есептелінеді. Детективті жанрды алғаш рет теориялық тұрғыдан зерттеген Г.К. Честертон болды. 1902 жылы Г.К. Честертонның «Детективтік әдебиетті қорғау туралы» еңбегі жарыққа шықты. Бұл еңбекте детективті әдебиетке қатысты теориялық пайымдаулар жасалған. Ресейде аталған жанр жөнінде теориялық тұрғыдан тереңінен зерттеп жүрген авторлар бар. Олар: Я. Маркулан, Авулис, А. Адамов, Г.Анджапаридзе. Сонымен қатар Б. Райновтың «Қара роман» туындысы мен Г. Кестхейидің «Детектив анатомиясы» деген зерттеуінде жанрдың тарихына шолу жасалып, зерттеулер жүргізеді. Әдебиеттанушылар бір жарым ғасырлық детектив жанрының жұмбағын ашуға тырысады. Қазақ әдебиетінде детективті жанр енді ғана қолға алынып, зерттеуге ден қойыла бастады. Осы мәселеге байланысты өз мақаламызда жанр табиғатының ерекшелігі, тарихы да қарастырылады.

Зерттеудің әдістері

Зерттеу барысында жинақтау, сипаттау, жүйелеу, салыстыру әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау

Қазақ әдебиетінде детектив жанрына тән азды-көпті жарыққа шыққан шығармалар бар. Мысалы, Қалмұқан Исабайдың «Ажал құрсауында», «Коменданттың жазбалары», жазушы Зияш Телеудің «Жоғалған ауыл туралы аңыз» еңбектерін айтуға болады. Сонымен қатар, Шәкен Күмісбайұлының «Түңгі тектірес», Болат Бодаубайдың «Прокурор»

дың ажалы» деп аталатын көлемді туындыларында детективтің сипаттамалары бар.

Жазушы Кемел Тоқаевтың «Қастандық», «Түнде атылған оқ», «Көшкен үйдің қонысы қайда?», «Сарғабанда болған оқиға» деп аталатын шығармасында детективтің элементтері аз ұшыраспайды. Кемел Тоқаевтың шығармалары шынайы өмірден алынса, кейіпкерлері қарапайым адамдар болып келеді. Оқырмандары кейіпкерлерін шынайы өмірден іздейді. Жазушының бірнеше шығармаларында ізкесуші Талғат Майлыбаев қауіпсіздік комитетінің қызметкері ретінде есте қалады. Бірақ, автор оның өткен өмірі туралы нақты мәлімет бермейді. Оқиға барысында Талғат Майлыбаевты қарапайым, салмақты, адамгершілігі мол, жұмысына адал, логикалық ойы мықты жан екенін аңғаруға болады. Біздіңше, Кемел Тоқаев пен Талғат Майлыбаевтың бағыты мен әрекеті, портретінде ортақ ұқсастықтар бар. Себебі, салмақтылығы, логикалық ойлауы дәлме-дәл келеді. Оның оқиға барысындағы әр қилы әрекеттерін, қандай қырлары мен ерекшеліктері барын түрлі сипатта анықтап, тарата сөз етуге болады. Айталық, қаламгердің «Қастандық» повесінде көз алдымызда жүрген қылмыскер оқиғаның соңында анықталады. Ізкесуші Талғаттың анықтаған бірқатар дәлелдері бойынша Маслова қылмыскер болмай шығады. Яғни, бұл шығарманы детективтің полициялық түріне жатқызуға болады. Әрі кейбір тұстарында тыңшылық детективтің элементтері де кездеседі. Бағыты мен әрекеттерінен кәсібилік байқалып, ізкесушінің жауапкершілігі мен табандылығы танылады.

Полициялық детектив дегеніміз не? Мұнда кәсіпқойлар тобының жұмысы суреттеледі. Жазылған туындыларда қаһарман-ізкесуші жоқ болуы мүмкін, немесе топтың өзге мүшелерінен лауазымы аз да болса жоғары тұрады. Әдетте қылмыскердің роман соңына дейін аты аталмайды немесе дәлел аздығы себебінен жазадан жедел түрде құтылып та кетіп жатады.

Тыңшылық детектив дегеніміз – соғыста және бейбіт кезеңде көрінбейтін, майданда қызмет ететін тыңшылар мен барлаушыларды суреттейтін туындылар. Стильдік жағынан

алғанда, саяси детективке жақын. Негізгі айырмашылығы: саяси детективте маңызды орынды саяси адамдар алса, тыңшылық детективте барлау, аңду секілді тергеу жұмыстарына мән беріліп, осы бағыттарға баса назар аударылады [1, 78].

Көркем әдебиетте кеңестік идеология мен социалистік реализмге тән мінсіз, кемшіліксіз немесе тек адамгершілікті кейіпкерлер ғана емес, «ұсақ кейіпкер» немесе «интеллектуал кейіпкер» мен «антигерой» - қарсы қаһармандар да бар [2, 171]. Қаламгер К. Тоқаевтың повестерінде барлық қылмыскерлер немесе күдіктілер ер адамдар және қарт адамдар екенін көреміз. Олар мансапқұмар, дүниеқоңыз адамдар, белгілі бір мақсатқа жету жолында, алдында тұрған кедергілерді жою үшін әр қилы әрекеттерге барады. Әдеби туындыда адам жаны мен сезімінің, мақсат мұраты мен қайғы қуанышының жанды жерін көрсететін ол – кейіпкер. Көркем әдебиетте жан дүниесі мөлдір сезім мен тұңғық сырға толы, мінез-бітімінде оңайшылықпен аңғарыла қоймайтын терең қазыналы ойшылдық басым, сезімтал да парасатты кейіпкер, яғни интеллектуал образға қарсы автордың субъективті, эмоционалды санасы тұрғысынан туатын жан әлемі күрделі қырық қатпар қайшылықты кейіпкер, антигерой-қарсы қаһарман деп кездеседі [2]. Кемел Тоқаевтың «Қастандық», «Көшкен үйдің қонысы қайда?», «Сарғабанда болған оқиға» повестеріндегі қылмыскерлер (бүркеншік аты) Самсанов, Петрушкин, Столетов. Бұлар антиқаһармандар образы яғни жан әлемі терең қатпарлы, сырты сыпайы, ішкі дүниесі кез келген уақытта жамандықтан тартынбайтын адамдар. Қаламгер шығармаларындағы қылмыстардың басым көпшілігі ақшаға деген ашкөздіктен, менмендіктен және басқа адамның заңды құқықтарына қалай болса солай қараудан болады.

«Қастандық» повесіндегі қылмыскер Петрушкин егде жастағы қарт адам. Петрушкиннің соғыс ардагері деген атағы бар. Қылмыскер қарт Петрушкин өмірде мансап үшін көптеген әрекеттерге барып, актерлік рөлдерді ойнады. Ол сыртқы келбетін, дауысын, мінез-құлқын өзгертіп отырады. Петрушкин

– қауіпті қызметкер. Тергеу барысында оның алдында қаншама жазықсыз адамдарды өлтіргені анықталады. Кәсіби қылмыскер десек те болады. Антиқаһарманның табиғаты шығарма мазмұнында көбіне кейіпкердің жан-дүниесі мен ақыл-есін бейнелей отырып ашылады. Өйткені антиқаһарман – күнделікті өмірдегі жай ғана адам бола тұра психологиясы, мінез-құлқы күрделі, өзіне ұнаған немесе өзі қалаған әрекеттермен айналыса беретін көркем тұлға [2]. Түрлі кейіптегі қылмыскерді ұстау сол кездегі полиция үшін өте қиын болды. Мысалы, біз XIX ғасырдағы Францияда қауіпті қылмыскерлерді есепке алудың бой өлшеу, аяқ киім мөлшерін тіркеу секілді қарапайым тәсілдерді қолданғанын біле бермейміз. Ал, осы тәсілдермен бүгінгі күні ешқандай қылмысты аша алмаймыз. Бір ғана алып қалада бойы мен аяқ киімінің өлшемі бірдей қаншама қылмыскер бар. Ал, адам саусағының таңбасы арқылы қылмыскерді табу көбінде күмән туғызады әрі дәлелді аздық етеді. Сонымен қатар, тапанша мен мылтық түрлерінің барлығын бір ортаға жинап, олардың оғының, атылу ерекшеліктерінің мінездемелерін жасау да адам миына бір күнде келе қоймайтын дүние. Мысалы, ағылшын ойшылы және жазушысы, бірқатар детективтердің авторы Гилберт К. Честертон «Детективтік әдебиетті қорғау жолында» деген очеркінде былай дейді: «Детективтік роман өте жақсы заңды жанр, жалпыға бірдей пайдалы құрал ретінде айқын және нақты артықшылықтарға ие» [3, 16]. Ал, Б. Брехт: «Жақсы детективтік роман схемасы біздің физиктердің схемасына ұқсайды: біріншіден, белгілі бір фактілер жазылады, фактілерге сәйкес келетін жұмыс гипотезалары ұсынылады. Жаңа фактілерді қосу, және белгілі бір фактілерді алып тастау, бізді жаңа гипотезасын жасауға мәжбүр етеді. Содан кейін жұмыс гипотезасы тексеріледі, эксперимент жасалады. Егер бұл дұрыс болса, қабылданған шаралар нәтижесінде өлтіруші бір жерде пайда болуы керек» [4, 524]. Детектив жазатын адамның криминалистиканың осындай жаңалық, ерекшеліктерімен жан-жақты жақсы таныс болуы шарт. Ал, бұл детектившіден кәсібилік пен тәжірибені, жауапкершілік жүгі мен ғылыми дайындықты қажет етеді.

Американдық жазушы Эдгар Аллон По шығармаларында да жеке немесе әуесқой детектив Дюпеннің қауіпсіздік қызметкерінің шешіміне келіспейтін тұстары да бар. Оның «Морг көшесіндегі кісі өлтіру» шығармасындағы тамаша ізкесуші Дюпеннің бейнесі керемет шыққын. Ол өзіне өте сенімді, логикалық ойы мықты, небір қиын жұмбақ оқиғаларды тез шеше алатын ізкесуші. Ол қауіпсіздік қызметкерлеріне сенімсіздікпен қарап, кісі өлімі болған жерді мұқият зерттеп шығып, құпияның шешіміне алып баратын дәлелдер жинақтайды. Ойын қорытындылап, оған өзінің көзі жетпейінше досына жақ ашпайды. Тергеудің бұлтартпас ережесі – неге болса да күдікпен қарау. Дюпен соны еске алып, қылмыстың жабық терезе күйінде болуы мүмкін емес деп күдіктенеді. Классикалық детективтің ұстанатын өз бағыты, ережесі мен талаптары бар. Детектив кездейсоқ қателіктерге жол бермеу керек. Мысалы, шынайы өмірде куәгер шын немес өтірік те айтуы мүмкін, қателесу де ғажап емес. Детектив жазудағы жиырма ережені Ван Дайн жазған болатын. Осы ережеде детектив оқырманға тең құпияларды ашуға мүмкіндік беру керек және ол үшін барлық іздер туралы нақты және дәл хабарлау керек делінген. Жазушы Кемел Тоқаевтың «Көшкен үйдің қонысы қайда» повесінде мансап үшін кісі өлтірген Столетов те қарт адам. Ол басты қылмыскердің (Қара мысықтың) сыбайласы. Екеуі бірігіп, Жамбыл қаласына келіп тоқтаған полковниктің әйелі мен қызын өлтіреді. Жазушының бұл шығармасы Эдгар Поның «Морг көшесіндегі кісі өлтіру» хикаясына көбірек ұқсайды. Себебі, екі шығарманың сюжетінде бір жабық бөлмеде әйел мен қыз баланы белгісіз құпия жан өлтіріп кетеді. Детективті зерттеумен айналысатын поляк әдебиет сыншысы Джери Сиверски былай дейді: «Детективтік романның басты белгісі – оқырманды қызықтырып әкететіндей жұмбағы болу керек. Егер біз оқырманға шығармадағы оқиғаның басты интригасын берсек, онда ол детективті шығарма болмай шығады» [5, 186].

Кемел Тоқаев пен Эдгар По қылмыскердің жеке басына, оның мінез-құлқының логикасына назар аударады. Қылмыскердің психо-

логиясын түсініп, қылмыстың бейнесін жасауға жол ашады. Бұл жерде кейіпкер қандай іс-әрекетке бармасын оның әрекеті, қиымлы, психологиясы суреткердің назарында жүреді. Олар көбіне басқаны емес, өздерінің жеке басын ойлайтын жандар. Сондықтан олардың басында эгоизм басым, ақылынан гөрі сезімдеріне ерік берген немесе өздерін тежей алмайтын адамдар түрі.

Қос шығармадағы ізкесуші Талғат пен Дюпен. Талғат – жалғыз өмір салтын ұстанатын, көп ойланатын, өз ісіне адал адам ретінде сипатталады. Дюпен – бекзада тұқымынан тараған жас жігіт, жұмбақ та тылсым кейіпкер. Талғат пен Дюпен екеуі де түтікті темекі шегушілер және қараңғылықты жақсы көреді, түнгі қалада ұзақ серуендейді. Екеуі де жергілікті полицияның таңдаулы тәсілін қолданады. Талғат қауіпсіздік комитетінің қызметкері, кейде жеке ізкесуші. Дюпен қауіпсіздік органының қызметкерлерімен тығыз қарым-қатынаста. Екі тұлғаның да ұқсас ерекшеліктері бар. Олардың логикалық дедукциялы жұмбақтарды шешуге бейімділігімен де ұқсас тұстары басым. Екі детектив әр бөлшекті бақылап отырғандарын айтады, содан кейін олар құпияны ашқанша күдіктілерді анықтап, қылмыскерді табады. Зерттеуші ғалым З. Қабдоловтың: «Суреткер өзі жасаған көркем бейненің құны мен қасиетін қасаң қағидаға қарап белгілемейді, оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағалайды. Жазушыға тип жасау әрекетінің үстінде керегі – типтілік туралы «қисын емес, тірі мүсін – прототип» – деген пікірі ойымызды дәлелдей түседі [6, 103] Әдебиеттегі прототип деген типті бейнеден гөрі, тікелей жасалатын бейнеге жақынырақ болып келеді. Жаңа шығарманың ішіндегі әлдеқандай кейіпкердің жекелеген мінезінен, ісінен, сөзінен, жалпы өзінен жақын жандарды жазбай тануға, шырамытуға, тұспалдауға әбден болады.

Кемел – Талғаттың портреті десек, Эдгар Аллон По – Дюпеннің портретіне ұқсайды деген пікірлер бар. Бұлар интеллектуал кейіпкерлер. Бұл екі кейіпкер өз тұлғасын текіс әрекетімен ғана емес, ой-өрісі жағынан да әйгілейді. Зерттеуші Л. Морозованың тұжырымында көркем әдебиеттегі өз заманының озық ойлы қаһарманның табиғатына тән қа-

сиетердің болуы интеллектуал кейіпкердің ең негізгі белгілерінің бірі деп көрсетеді [7, 519]. Әдебиет зерттеушілерінің көпшілігінің пікірінше жазушы Дюпеннің прототипі шын өмірде болған деседі. Олар Францияда 14 ғасырда үлкен танымалдылыққа ие болған Андре Мари Жан Жак Дюпен мен Франсуа Шарль Пьер Дюпен есімді ағайындылар. Үлкені ұзақ жылдар сот төрағасы қызметін атқарып, өзінің жүргізген істері жөнінде көзқарастарын жинақтап, кітап етіп шығарады. Ол бірнеше тілдерге аударылып, 1839 жылы Эдгар По тұрып жатқан Бостан қаласында да баспа бетін көреді. Сол себепті, жазушының кітаппен танысып шығуы ықтимал [8, 290].

Сондай-ақ, түрік әдебиетінде детектив жанрына қалам тербеген жазушы Ахмет Үміт романдарының тақырыбы да өмірде болған жағдайлар, сондай-ақ кейіпкерлері де шынайы болып келеді. Ахмет Үміттің шығармаларындағы қылмыскерлердің ешқайсысының зұлымдығы, қорқынышты әрекеті, ерсі қылығы жоқ. Әрине, кісі өлтірудің бірнеше себептері бар, бірақ бұл қылмыстар әдейі істелген қылмыстар емес. Аяқ астынан болған жағдайлар. Кейбір адамдар өз істерін құтқару жолында әр түрлі қылмыстарға барып жатады. Сондықтан кек алу сияқты себептерге көбірек тап болады. Осы себептерге байланысты кісі өлтірген қылмыскерлер, әдетте, қоғамда қалыпты өмір сүретін қарапайым адамдар қатарына жатады.

А. Үміттің К. Тоқаев шығармаларынан айырмашылығы «Тұман мен түн» романында қылмыскер мен детективтің бір адам болуы. Романда Ұлттық барлау ұйымының комиссары Седаттың некесі, махаббаты және жұмысы арасында орын алған оқиғалары қарастырылады. Комиссар Седаттың ішкі қайшылықтары, жалғыздығы туралы айтылады. Жалпы С.С. Ван Дайнның детектив жазудағы жиырма әдісінде детективті шығармаларда махаббат мәселесі болмауы керек деген талабы бар [9]. Сонымен қатар теолог, ақын, эссеист және лингвист Роберт Нокс 1929 жылдары детективке қатысты былай дейді: «Детектив түсініксіз, қате қорытынды жасамауы керек» [10, 108]. Ахмет Үміт бұл ережеге бағынбаса керек. Шығарма мазмұнына үңілетін болсақ,

Седат – романның басты кейіпкері. Ол өзі жұмыс істеген бөлімшедегі интригаларға байланысты ұйым тарапынан жұмыстан шеттетілді. Ол үйленген, соған қарамастан, заңсыз ұйымның мүшесі Мине есімді келіншекпен кездесіп жүреді. Седат заңсыз ұйыммен қақтығыс кезінде жарақат алып, ауруханада ем қабылдағанда, Минадан ұзақ уақыт хабар ала алмайды. Седат Минені ұзақ іздейді. Ақырында, Миненің қалай қайтыс болғанын анықтайды. Көршісінің үйінен өлі күйінде табылады. Бұл романда Седат сүйіктісінің өлгеніне өзін кінәлі санайды, бірақ оның мақсаты кек алу болды. Седат қылмысты кек алу үшін жасаған. К.Тоқаев пен А.Үміттің аталған екі шығармасындағы қылмыскерлер Петрушкин мен Седаттың арасында айырмашылық бар. Себебі, Петрушкин – айлакер, қу. Өзінің қылмысын жасыру мақсатында актерлік шеберлігі жетіп артылады. Оның мақсаты мансапқа, байлыққа қол жеткізу. Ал, Седаттың мақсаты сүйіктісін кім өлтіргенін табу, мақсаты – кек алу. «Тұман мен түн» шығармасының детективі де, қылмыскері де Седат. Осыдан кейін ол кісі өлтірді ме, әлде жоқ па? деген сұрақ дау туғызады. Осы кезде А.Үміттің К.Тоқаев шығармасынан тағы бір айырмашылығы ізкесушінің (детективтің) қылмыскер болуы. Седат Миненің қалай өлгені туралы тергеу жүргізіп, бірқатар дәлелдер жинайды. Оқиға соңында Минені өлтірген адамнан құтылып, қылмыскер атанады. Танымал жазушы Хорхе Луис Борхестің айтуынша, шығарма сюжетіндегі кекшіл кейіпкердің бірнеше түрін атап көрсетеді: 1) қылмысты көздейтін кек алушы 2) жақынын жоғалтқан кек алушы 3) Қызғаныштан кек алушы. Бұл жерде Седат жақынын жоғалтқан кек алушы қатарына жатады. «Кек әрқашан жақсылық әкелмейді. Уақытында тоқтау жасау керек. Мұндай сәттерде кек алушыларды қорқынышты істерден бас тартуға көндіре алатын адам керек. Оларды тоқтату үшін кек алушының мінезін ескеу керек» [7]. Аталған қос шығармадағы детектив Талғат пен Седаттың ұқсастықтары бар. Екеуі де мемлекеттік қызметкерлер, байыпты ізкесушілер. Айырмашылығы: Талғат махаббат жолына түспей, қызметін жақсы атқарды, қылмыскер болмады. Шығармада Талғат

пен Сәуле бір-бірін іштей ұнатады. Бірақ, қаламгер шығармасында махаббат мәселесі айтылмайды. Себебі, бұл детективтің жұмысына кері әсерін беруі мүмкін. Ал, Седат: сезімге еріп, сүйіктісін іздеймін деп жүріп соңында белгілі болғандай, қылмыскер атанды.

Ендігі кезекте К.Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романы мен А. Үміттің «Қар иісі» романының кейбір ерекшеліктеріне тоқталсақ. К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романында Ұлы Отан соғысы кезіндегі кеңес жауынгерлерінің ерлік істері суреттеледі. Көркем шығарма деңгейінде жазылған бұл туынды өмірбаяндық шығармаға ұқсайды. Себебі, Мұхамедтің басынан кешкен оқиғалары, айқас алаңында жүрген сұрапыл күндері сипатталады. Бұл романның бастапқы бөлімінде Мұхамед Мейірмановқа өзінің басынан өткен күндерін баяндайды. Осы тұста реминисценциялық-ретроспекциялық тәсілдің бары байқалады. Ретроспекция – «өткенге назар аудару» («өткеннің тірілуі», «өткенді іздеу») – әдебиеттану термині ретінде – баяндау тәсілі (a narrative device) [11]. Реминисценция және ретроспекция тәсілдері туралы екі ұғымды қарастырамыз. Біріншіден, бұл ұғымдар көркемдік тәсіл, яки құрал ретінде өткен оқиғаны, шығарма тақырыбына арқау етеді; Екіншіден, шығарма мазмұнындағы кейіпкердің, яғни баяншының өткен оқиғаны еске түсіруі, шегініс жасауы түрінде көрінеді. Дәл осы құрылымды ретроспекция тәсілімен байланыстырамыз. Бұған дәлел ретінде мына шығарма үзіндісіне үңіліп көрейік. «Саған түсінікті болу үшін әңгімені өзімнің туған жерімнен бастайын. Атамыздың ата мекені Қаратал өзенінің бойы болады. Қыс түсе қалың ауыл маңыраған көп малмен бірге қалың құм ішіне, көп шағылдардың арасындағы Үшөзек қыстауларына көшіп, көктемге қарай өзенге ойысады екен... Мұхаммед әрі қарай ағасының өз аузынан әке-шешесінен қалай айырылғанын айтып береді. «Ертеңгісін көзімді ашқанда күнсіз, бұлтсыз, бұлыңғыр дүниенің ортасында жалғыз жатқандай сезіндім. Ең алғаш ақ халат киген докторды көргенім сол. Қолымның қарына ине тығып сұйық дәрі беріп жатты. Осының бәрі маған түс секілді. Тек ағамның қамқор қолы со жолы мені ажалдан құтқарғанын білем. Енді

сол бауырымнан да айырылдым. Биыл ақпанда қаза тапты. Немістер өлтірді» [12, 383]. Кейіпкеріміз балалық шаққа тиесілі кезеңді көрмеген, басынан небір қиыншылықтар өткенін меңзеп, балалық шақтың трагедиясына көңіл бөлінеді. Романның бас жағында Мейірманов есімді батыр досының ерлігі, адами мұраттары мен оның жұмбақ өлімі туралы айтылады. Сонымен қатар, қоғамдағы жат қылықтарды, әділетсіздік пен заңсыздықтың арасындағы тартысты, қылмыскерлердің опасыздығын анықтайды. Осыған ұқсас Ахмет Үміттің 1998 жылы жарық көрген «Қар иісі» деп аталатын өмірбаяндық романы бар. Бұл туынды 1980 жылғы төңкерістен кейін әртүрлі елдерден келген студенттермен бірге білім алған коммунист Мехметтің өлтірілуімен басталады. Роман желісі агенттер және Мәскеу түріктерінің өмірі сияқты әртүрлі тақырыптарды беру арқылы кеңейеді. Ахмет Үміт бұл еңбекті жазу үшін де тарихи құжаттарға сүйенеді. Бұл шығармада Түркиядағы әскери диктатураның ең зұлмат күндері бейнеленеді. Мәскеудегі халықаралық мектепте оқитын түрік революционерлері жайында айтылады. Олардың соңынан әскери диктатураның барлау агенттері жүреді. Қар үстіндегі кісіні өлтіру. Кісі өлтіру туралы сұраудан басталған ішкі есеп. Мәселен, «Мехмет тоғайдың шекарасындағы бұлаққа келгенде, Леонид терезеге қайта жақындады. Бірақ Мехмет оны көрмеді. Көзі кесіп өтпекші бұлақ үстіндегі шағын көпірге қадалып, жер мұздай жарқырап, аяғы тайып бара жатқанда бір қадам жасады. Ол құлаудан соңғы сәтте ағаш қоршаудан ұстап аман қалды.. Шошынған ол басын бұрмақ болды, бірақ тым кеш болды. Ол қатты дауысты естіді, бір мезгілде арқасынан қатты соққыны сезді» [13, 45-46]. Дарынды қаламгер бір тұсында аласапыран кезеңді бейнелесе, екінші жағынан, тынысы тарылған шиеленістің ортасында оқырманға тұнып тұрған әсер береді. Қайда жүрсе де елін өз ішінде ойлап жүреді. Ел-жерді бәрінен биік қояды.

Байқағанымыздай, екі жазушының шығармаларында ұқсастықтар бар. Біріншіден, екі туынды да өмірбаяндық шығармалар қатарына жатады. Себебі, кейіпкерлердің басынан өткен оқиғалары баяндалады. Екіншіден, өз

елдерінің тарихи оқиғалары сипатталады. Сондай-ақ, К. Тоқаевтың туындысында Ұлы отан соғысы кезеңіндегі оқиғалар бейнеленсе, А. Үміттің шығармасында Түркиядағы әскери диктатураның ең зұлмат күндері бейнеленеді.

Нәтижелер

Жазушы К. Тоқаев өз шығармаларында қылмыстың себептерін, ізкесуші мен қылмыскердің мінез-құлқын, оқиға орнын, тергеу тәсілдерін оқырманға шебер жеткізе білген. Сондай-ақ, ол оқырмандарына оқиғаны бастан-аяқ айтып бермейді. Оның орнына өзінің болжамдарын құрады, қылмыскерді ойша іздей бастайды. Шарықтау шегінде қылмыскер анықталып, кейбір құпиялардың басы ашылып, анықтала түседі. Э. По, А. Үміт шығармаларының жұмбағы, құпиясы кейіпкерлер мен оқырмандарын таңғалдырып отырады. Жоғарыда аталған Э. А. По, А. Үміт шығармаларының өзіндік ерекшелігін байқай отырып, К. Тоқаев шығармаларымен ортақ белгілері мен айырмашылықтары бары анықталды. Жазушы шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты зерделеніп, қылмыскердің бағыты, іс-әрекеттері, психологиясы, жас ерекшелігі, ізкесушінің ізденістері кең көлемде пайымдалып, тұжырымдалды.

Қорытынды

Әлем әдебиетіндегі шым-шытырық оқиғалар ізі, қарақшының әрекеттері қызықты сюжеттерімен тартымды болса, қаламгер К.

Тоқаев шығармашылығындағы ел-жерге құрмет, адам өмірі мен еңбегіне қатысты тұстар адамгершілік тұрғысынан көрініс табады. Қылмыскер әрекеті анық тексеріліп, алуан дереккөздерімен талдау-салыстырулар жасалып, жазаға сай қылмыс бағыты айқындалды. Демек, әлем және қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының өзіндік ерекшеліктері мен ортақ тұстары барын байқауға болады. Әрі қылмыспен жаза мәселесі айқын да бедерлі сипат алады. Осы реттен келгенде, детективті шығармаларда шытырман оқиғалы әрекет-қимылдар, қылмыс жайына қатысты тергеу-тексеру ісі өткір сюжетімен де, көркемдік тәсілдерімен де назар аудартады. Жоғарыда аталған туындылар осы талаптар деңгейінде көрінеді.

Қорыта келгенде, мақаланың негізгі түйіндері ретінде мына мәселелерді нақтылап атап өтуге болады:

Жазушы К. Тоқаев өмірде болған фактілерді өз ойымен дамытып, қылмыскер мен ізкесушіні тудырып, көркем мәтіннің композициялық құрылымына, жанрлық ерекшелігіне айрықша мән берген. К. Тоқаев шығармаларының басқа шығармалардан ерекшелігі, заманның көлеңке тұстарын келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеп, оқырманға дәл, анық жеткізе білген.

Қазақ әдебиетінің детектив жанрындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру — өзекті мәселе, әрі бүгінгі ғылымның алдында тұрған келелі міндеттердің бірі. Уақыт еншісіндегі осы өзекті мәселенің зерделеуіндегі жаңа ізденістеріміз жалғаса береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Толстяков Г. А. Детектив: категории жанра. Мир библиографии. – 2000. – №3. – 78 с.
2. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы: Атамұра, 2003. – 488 б.
3. Честертон Г. К. В защиту детективной литературы // Как сделать детектив. / Пер. с англ. А. Строев. Ред. Н. Португимова – Москва: Радуга, 1990.
4. Брехт Б. О литературе: сборник. Перевод с нем. Сост., пер. и примеч. Е. Кацевой; вступ. ст. Е. Книпович. – 2-е изд., доп. – Москва: Художественная литература, 1988. – 524 с.
5. Георгинова Н. Ю. Детективный жанр: причины популярности / Н. Ю. Георгинова // Научный диалог. – 2013. – № 5 (17): Филология. – С. 173–186.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1982. – 366 б.

7. Морозова Л. Т. Типология героя. В кн.: Литература США XX века. Опыт типологического исследования. – М. : Изд. «Наука», 1978. – 568 с.
8. Тугушева М. Под знаком четырех: о судьбе произведений Эдгара По, Артура Конан Дойла, Агаты Кристи, Жоржа Сименона. – Москва: Книга, 1991. – 290 с.
9. Ван Дайн С.С. Двадцать правил для написания детективных романов [Электронный ресурс]. – URL: //scriptmaking.ru (дата обращения: 10.07.2021).
10. Кестхейн Т. Анатомия детектива – Будапешт: Корвина, 1989. – 108 с.
11. Меркулова М.Г. Ретроспекция: шекспировская модель ретроспекции в «Гамлете» [Электронный ресурс]. – URL: /http://www.worldshake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html (дата обращения: 10.07.2021).
12. Тоқаев К. Шығармалары. 1 т. Солдат соғысқа кетті – Алматы: Ана тілі 2017. – 383 б.
13. Ahmet Ümit. Sis ve Gece, Doğan Kitap. Baskı: İstanbul 2005.

References

1. Tolstyakov G. A. Detektiv: kategorii zhanra. [Detective: genre categories] (Mir bibliografii, 2000).
2. Orazbek M. Avtor jane shygarmashylyk proses. [Author and creative process] (Atamura, Almaty, 2003, 488 p.).
3. Chesterton G. K. V zashchitu detektivnoy literatury [In defense of detective literature] (Raduga, Moskva, 1990).
4. Brekht B. O literature: sbornik: perevod s nemeckogo. [About literature: collection: translation from German]. (Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1988, 524 p.). [In Russian]
5. Georginova N.I. Detektivnyi janr: prichiny popularnosti. [Detective genre: reasons for popularity]. (Nauchnyi dialog, 2013, № 5, 173–186 p.). [In Russian]
6. Qabdolov Z. Soz oneri. [The art of words]. (Almaty, 1982. 366 b).
7. Morozova L.T. Tipologia geroia. [Hero typology.]. (Moskva: Nauka, 1978, 568 p.). [In Russian]
8. Tugusheva M. Pod znakom chetyrekh. o sud'be proizvedenij Edgara Po, Artura Konan Dojla, Agaty Kristi, ZHorzha Simenona. [Under the sign of four. about the fate of the works of Edgar Allan Poe, Arthur Conan Doyle, Agatha Christie, Georges Simenon] (Kniga, Moscow, 1991, 290 p.).
9. Van Dain S.S. Dvadsat pravil dla napisania detektivnyh romanov [Twenty rules for writing detective novels] [Electronic resource]. Available at: scriptmaking.ru (Accessed: 10.07.2021).
10. Kesthein T. Anatomia detektiva [Anatomy of a detective] (Korvina, Budapesht, 1989, 108 p.).
11. Merkulova M.G. Retrospeksia: Şekspirovskaia model retrospeksii v «Gamlete» [Retrospection: Shakespeare's model of retrospection in Hamlet] [Electronic resource]. Available at: http://www.worldshake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html (Accessed: 10.07.2021).
12. Tokaev K. Sygarmalary. Vol.1. Soldat sogysqa ketti [The soldier went to war]. (Ana tili, Almaty, 2017, 383 p.).
13. Ahmet Umit [Fog and Night] (Baski, Istanbul, 2005).

А.К. Жунусова, Р.С. Тұрысбек

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Жанр детектива в литературе и творчество Кемеля Токаева

Аннотация. Жанр детектива, отражающий теневые стороны общества, негативные черты человека через уголовные дела, имеет свою историю и влияние. Очевидно, что в мировой литературе этот жанр разносторонне развился и расширяет свои границы. Но детективный жанр в казахской литературе остается неизученным и по сей день, несмотря на то, что в настоящее время детективные произведения пользуются большим спросом в нашей стране. Данный жанр является одной из областей художественной литературы, которая долгое время оставалась без внимания отечественного литературоведения. В связи с этим в статье рассмотрены произведения Кемеля Токаева, внесшего особый вклад в развитие детек-

тивного жанра казахской литературы, проведен литературно-теоретический анализ сюжетных событий и системы персонажей. Также изучаются различия и сходства, особенности произведений мировой литературы, типы и характеры персонажей. В частности, произведения К. Токаева «Заговор» («Қастандық»), «Солдат ушел на войну» («Солдат соғысқа кетті») сравниваются с произведениями зарубежного писателя Эдгара Аллана По, турецкого писателя Ахмета Умита, приводятся различные примеры-факты. Рассмотрены тематические, художественные особенности, жанровая природа произведений писателей, описаны направленность, действия, психология, возраст, поиски следователя. Сообщается о влиянии преступления на общество, на человека, определяются общие и индивидуальные стилистические черты писателей при раскрытии темы. Писатель раскрывает негативные события в своих произведениях через характер и поступки каждого персонажа. Авторы статьи высказывают собственные мнения, принимая во внимание научные выводы, излагаемые в работах критиков, ученых по данной теме. Кроме того, представлены выводы о некоторых особенностях детективного жанра, общих чертах и различиях произведений писателей.

Ключевые слова: детектив, преступление, герой, преступник, персонаж, сыщик, мировая литература.

A.K. Zhunussova, R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The detective genre in literature and the work of Kemel Tokayev

Abstract. The detective genre, reflecting the shadow sides of society, negative human traits through criminal cases, has its own history and influence. It is obvious that in world literature this genre has developed in many ways and is expanding its boundaries. But the detective genre in Kazakh literature remains unexplored to this day, despite the fact that detective works are currently in great demand in our country. Therefore, the article will consider the works of Kemel Tokayev, who made a special contribution to the development of the detective genre of Kazakh literature, and a literary and theoretical analysis of plot events and character systems will be carried out. Differences and similarities, features of works of world literature, types and characters of characters are also studied. In particular, his works «The Conspiracy» («Kastandyk»), «The Soldier went to war» («Soldat sogyska ketti») are compared with the works of foreign writer Edgar Allan Poe, Turkish writer Ahmet Umit and various examples-facts are given. The named works consistently state the thematic, artistic features, genre nature of the writers, describe the orientation, actions, psychology, age, the search for the investigator. The authors of the article add their own opinions, taking into account the scientific conclusions presented in the works of critics, scientists on this topic. In addition, a conclusion is formed about the direction of development and about the general features and differences of the detective genre with world literature.

Keywords: detective, crime, criminal, character, detective, world literature.

Авторлар туралы мәлімет:

Жунусова А.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhunussova A.K. – 2-year doctor student, Faculty of Philology, Kazakh language and literature studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rakymzhan T.S. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh literature of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Редактор: Жанат Аймұхамбет
Компьютерде беттеген: Дәмегүл Елешева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2022. - 3 (140). - Астана: ЕҰУ. 209-б.
Шартты б.т. - 13 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: [http: // bulphil.enu.kz](http://bulphil.enu.kz)

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды